

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I. I. MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 7
Volume 7**

**Одеса – 2012
Odesa – 2012**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 27.09.2012 р.)*

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), к.і.н. Вінцковський Т.С.,
д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н., Дзиговський О.М.,
д.і.н. Кульчицький С.В., к.і.н. Кушнір В.Г., д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І.,
к. філос.н. Мулява В.С., к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту),
к.і.н. Полторак В.М., к.і.н. Середа О.Г., д.і.н. Чухліб Т.В., д.і.н. Цисельський Т. (Опольський
ун-т, Польща), доктор з історії Шакул К. (Стамбульський муніципальний ун-т, Туреччина).

Рецензенти:

д.і.н. Брехуненко В.А. (Інститут української археографії та
джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, зав. відділом історії і
теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук);

д.і.н. Гончарук Г.І. (Одеський національний політехнічний університет,
зав. кафедрою історії та етнографії України);

д.і.н. Цубенко В.Л. (Одеська державна академія будівництва та
архітектури, зав. кафедрою українознавства).

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва
на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Одеса: СПД
Бровкін О.В., 2012. – Вип.7. – 184 с., іл. 2 с.

*Висловлюємо щирі подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва.*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом «З української старовини» М.Самокиша,
С.Васильківського).

**Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ №17749-6599Р від 04.05.2011**

ISBN 978-966-8484-38-4

© Автори статей, 2012

УДК 94(477) «1654–1655»

Ярослав Федорук

**ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
В ОХМАТІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1654–1655 рр.**

У статті досліджуються політика Кримського ханства у Центрально-Східній Європі, зокрема взаємини Богдана Хмельницького з кримськими мурзами, які перебували в опозиції до Мегмеда Гірея IV. У результаті таємних відносин українського гетьмана з татарами протягом Охматівської кампанії кримські татари не брали участі у вирішальній битві між коронними та об'єднаними українсько-московськими військами на Дрижиполі (29-31 січня 1655 р.).

Ключові слова: Охматів, Богдан Хмельницький, Кримське ханство, польський король.

Переяславська рада 1654 р. і залучення Московської держави до війни з Яном Казимиром докорінно змінили міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі. Дипломатична боротьба України і Речі Посполитої за союзників, насамперед за Кримське ханство і придунайські країни, стала однією з основ міжнародної політики цього регіону у 1654 р. Московська держава, вдовольнивши свої перші прагнення щодо завоювання Смоленська і значних територій Великого князівства Литовського, восени 1654 р. звернула, врешті, увагу на плани Війська Запорозького виступити проти коронних військ походом на Львів.

На кінець осені 1654 р. у Центрально-Східній Європі відбулося остаточне перегрупування військових сил: з одного боку, Україна і Московська держава, з іншого – Річ Посполита, Крим, придунайські країни за підтримки Османської імперії. З-поміж основних учасників цих подій залишалися нерушеними наразі Швеція, яка перебувала у невизначеності щодо напрямку нової війни за панування на Балтиці, Габсбурзька імперія, а також Бранденбург, Англія, Голландія, Данія та інші країни.

Договір між Річчю Посполитою і Кримським ханством, як відомо, було укладено 1 грудня 1654 р., проте для Речі Посполитої та її союзників слабкою ланкою у міжнародних відносинах було непевне ще становище нового хана Мегмеда Гірея IV з огляду на опозицію окремих мурз до нього та його антиукраїнської політики. Відомостей про це збереглося дуже мало, оскільки переговори Хмельницького з кримськими мурзами восени 1654 р. – після того, як новий хан задекларував свою прихильність полякам і виступив з військами проти України, – велися таємно. Про них, однак, можемо судити з відголосків пізніших подій, зокрема тих, що стосуються тактики і стратегії татар під час підготовки військової кампанії і самої битви під Охматовом 29-31 січня 1655 р.

Насамперед виділяється той факт, що татари всіма способами намагалися стримати польські війська від початку військових операцій без їхньої участі. Мегмед Гірей писав про це до Яна Казимира у жовтні 1654 р., і поляки під впливом таких заяв прийняли рішення не починати нову війну без орди¹. Посол від кримського Менглі Гірея султана, який очолював татарське військо, відправлене на з'єднання з великим коронним гетьманом Станіславом Потоцьким, також говорив про це у польському таборі у грудні 1654 р.². Окрім розрахунків на звичайну здобич, яку татари повинні були отримати з цієї війни, у таких наполегливих заявах простежується бажання Криму вплинути на політику Війська Запорозького, щоб відірвати козаків від Москви. Підданство України Олексієві Михайловичу все ще залишалося головною проблемою Кримського ханства у східноєвропейській політиці. З цього, крім іншого, випливали ті непорозуміння у внутрішніх відносинах між кримськими мурзами, з якими хан мусив рахуватися протягом усіх років після того, як він вступив на престол восени 1654 р.

Загальна скерованість Криму проти Москви залишалася основною метою зовнішньої політики ханства у 1655 р. Однак застосувати ці теоретичні постулати на практиці було майже неможливо. Однією з причин цього була позиція України.

З аналізу тогочасної політики Криму відомо, що кримський хан і його дорадники восени 1654 р. покладали особливі надії на організацію великого походу на Москву. У той час з Бахчисараю до Європи було відправлено три посольства – до Швеції, Данії та Австрії – з метою організації широкої коаліції проти Росії³. Татарський посол, згаданий у «Театрі Європи», який прибув до Польщі у грудні 1654 р., заявляв про 50000 татар, що мають бути під Шаргородом. За ними, мовляв, ідуть всі татарські орди, аби виступити походом на Москву, на що нібито вже є розпорядження та вказівки з Османської імперії⁴.

На початку 1655 р. такі настрої ще зберігалися у татарському суспільстві і вони були досить сильними, щоб Мегмед Гірей IV ними легковажив. У перших днях січня 1655 р. це було видно з заяв опозиційного до хана Камамбета-мурзи, висловлених коронному гетьманові під час зустрічі татар з польською армією, коли обговорювалися далші плани спільних дій. Під час цих дискусій мурзи намагалися переконати польських регіментарів не винищувати козаків до ґрунту, а переконати їх відірватися від

¹ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 р. – С. 154.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1018.

³ Федорук Я. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 5. – С. 36–49.

⁴ Theatrum Europaeum / Besch. von Johann Georgius Schlederus. – Frankfurt am Main, 1685. – Th. VII. – S. 620.

московського царя і спільними силами виступити в похід проти нього⁵. Загалом, історики вже давно помітили, що у середовищі татар не було одностайної позиції стосовно політики Криму у відносинах з Річчю Посполитою та Україною, однак ця одностайність була дуже виразною в ідеї антимосковської акції⁶.

З російського боку до таких тенденцій у політиці Криму ставилися з великою насторогою. Відколи новий хан вступив на бахчисарайський престол, з Криму лунали претензії до Москви за кривди, що їх московська влада завдавала мусульманським народам Росії, закриваючи мечеті, мусульманські школи і насильно наverting людей на християнство⁷. Хоч восени і в грудні 1654 р. було видно, що татарські орди виступають зі своїми військами на допомогу полякам проти України, однак у Росії не могли відкидати можливостей також і нападу головних військ із Криму на її територію. Не допомагали в цьому здійсненні напередодні формальні запевнення Мегмеда Гірея для московських послів Сидора Ладиженського та Олексія Огаркова присягою на корані з шерстною грамотою і його посольство до Москви з повідомленням про сходження на престол⁸. У договорі від 1 грудня 1654 р., який підтверджувався новим ханом з польським королем, недвозначно говорилося, щоб із московським царем не укласти мирної угоди, і далі: «[...] Казань і Астрахань, і Терек, і Тура, що підпорядковані Москві, і в цій державі скільки не є татарського і ногайського народу, Ви, брат Наш, і князі польські не повинні бути проти того, щоб вони стали Нашими»⁹.

Мегмед Гірей дійсно не мав таких сил, щоб без належної підготовки, у т. ч. й дипломатичної, розпочати велику кампанію з грандіозними планами визволення мусульманських народів Росії. Відправляючи татарське посольство з Бахчисараю до Москви з повідомленням про своє сходження на престол, хан давав зрозуміти, що офіційна політика Криму наразі є толерантною до Росії, а союз із поляками скеровується лише проти Війська Запорозького.

⁵ Kubala L. *Wojna Moskiewska r. 1654-1655.* – Warszawa, 1919. – S. 193; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 402.

⁶ Заборовский А. В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа: (1655–1656 гг.): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 157.

⁷ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 565.

⁸ Лист Мегмед Гірея до Олексія Михайловича від 16 жовтня 1654 р. див.: Фаизов С. Ф. Послание хана Мухаммед-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г.: (Перевод и комментарии) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 183-189; Його ж. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымскотатарская дипломатия в политическом контексте посередьславского времени. – М., 2003. – Док. 2. – С. 86–98.

⁹ Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658... – Док. 3. – С. 104–105; Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 768–771.

Зважаючи на всі ці непевні обставини з боку Криму, російські воєводи, які мали вирушити до Богдана Хмельницького для участі в новій кампанії, не спішили з цим через небезпеку татарського вторгнення в Росію¹⁰. Сам Олексій Михайлович дуже довго не видавав свого наказу про такий виступ. Для українського гетьмана подібне зволікання під час активних польських приготувань, переміщення коронних військ, перших сутичок коронної армії з козаками і нападів татарських орд на міста в листопаді 1654 р., було вкрай загрозливим¹¹.

У січні 1655 р., у час, коли татарські війська вже були вирушили в Україну, Богдан Хмельницький знову звертався до Олексія Михайловича з вимогою, щоб той видав наказ донським козакам нападати на Крим. З таким самим завданням гетьман відправив на Дон сотника Лукіяна Сухиню¹².

У цей час, з кінця 1654 – початку 1655 рр., в Астрахані велися переговори про підданство калмиків російському цареві і про їхню спільну з донцями участь у війні з кримським ханом¹³. Калмицькі тайші здійснили присягу на підданство цареві у лютому 1655 р., й у березні калмики вели переговори не лише з астраханськими воєводами, а й із донськими послами, які приїжджали до них, щоб отримати допомогу військом¹⁴. І хоч окремі локальні акції калмиків скеровувалися проти улусів на Північному Кавказі (наприклад, проти касайських мурз, що кочували коло Терека, як доносили Хмельницькому донські послі¹⁵), однак вони не спішили відправляти свої загони проти хана, відмовляючи російським військам у спільних діях у 1655–1656 рр.¹⁶.

Крім того, восени 1654 р. через Дунай почав переправлятися Сіаяш-паша зі своїми військами, про що у листопаді Хмельницький повідомляв Олексія Михайловича і московських послів Тургенєва і Портомоїнова, які приїхали до нього¹⁷. Небезпека від спустошення володінь сілістрійського намісника

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – Док. 295, 296 (листи до Василя Шереметьєва, 8 (18) і 11 (21) грудня 1654 р.).

¹¹ Там само. – Док. 289.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1031.

¹³ Преображенская П. С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50–60-х годах XVII века // Записки Калмыцкого научно-исследовательского института языка, литературы и истории. – Элиста, 1960. – Вып. 1. – С. 61–62, 64; Заборовский А. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 107, прим. 2.

¹⁴ Преображенская П. С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50–60-х годах XVII века. – С. 65; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 124–125.

¹⁵ ДБХ. – Док. 303 (лист до Федора Волконського, 27 березня (6 квітня) 1655 р.).

¹⁶ Преображенская П. С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50–60-х годах XVII века. – С. 65; Беликов Т. И. Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины: (XVII – начало XIX вв.). – [Элиста,] 1965. – С. 17.

¹⁷ ДБХ. – Док. 289 (лист до царя, 10 (20) листопада 1654 р.); Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1021.

донськими та запорозькими козаками, як видається, була однією з головних причин, через які Сіяуш-паша все ж вирішив збройно не підтримувати польсько-татарські війська на початку 1655 р.

Такі заходи українського гетьмана, донських і московських урядовців були досить ефективними у протидії кримському ханові, який у складних умовах внутрішнього життя ханства і зміни його зовнішньополітичного курсу почувався на своєму престолі ще надто невпевнено. Загроза нападу на Кримське ханство видавалася в Бахчисараї цілком реальною і потрібно було тримати наготові значні сили. Цим, мабуть, пояснюється те, що татарське військо, яке вирушало в Україну для участі у війні з козаками, було поділене на дві частини. Причому друга з них на чолі з калгою-султаном Кази Гіреєм, мала прибути лише на весну.

Під впливом обставин, що склалися у придунайських країнах у їхніх відносинах з Україною, Москвою, Османською імперією, Кримом та іншими державами, не такою чіткою щодо Речі Посполитої, як у татар, була позиція у молдавського господаря. Вимушені переговори про підданство Стефана Ґеорґіци Олексію Михайловичу, які велися у 1654 р. – за висловом одного грека – лише зі страху¹⁸, завершилися запевненням молдавського господаря у щирості його дружби з Військом Запорозьким. Говорилося навіть про пропозиції Молдавії виступити посередником у конфлікті між козаками й поляками¹⁹. Цим кроком воєвода забезпечував своє князівство від імовірного наступу українсько-московських військ на Молдавію під час походу в Галичину і на Поділля.

Однак після вступу нового хана на престол і окреслення остаточного курсу ханства на війну з Україною, загроза татарського наступу і дипломатичний тиск з Криму та Речі Посполитої змушували Ґеорґіцу відмовитися від двозначної політики, яку він вів у пошуках безпечного місця для Молдавії у лабіринтах українсько-московських, польсько-татарських, османських та семигородських відносин. У жовтні – листопаді 1654 р. молдавський господар почав збирати, принаймні формально, свої війська на допомогу полякам і татарам у війні проти козаків²⁰. Причому в польському таборі розраховували на досить велику кількість військ з Молдавії та Валахії – до 6000 чоловік²¹.

¹⁸ Ченцова В. Г. Источники фонда «Сношения России с Грецией» Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – С. 168.

¹⁹ Заборовский А. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 78; Семенова А. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. Очерки внешнеполитической истории. – М., 2006. – С. 235.

²⁰ Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – С. 135.

²¹ Theatrum Europaеum. – Bd. VII. – S. 764.

Не можна сказати, що польсько-литовське суспільство з натхненням сприйняло вістки про союз коронної армії з татарами, особливо після стількох років їхньої боротьби проти Речі Посполитої в союзі з козаками. Ця осінньо-зимова кампанія була першою пробою нового союзу, і в коронному війську до Криму ставилися дуже скептично. Тим паче, що полякам були відомі непорозуміння в середовищі самих татар, частина з яких хотіла відірвати козаків від Москви не силою зброї, а посередницькими переговорами про примирення Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою. І не лише опозиційні мурзи мали бажання підтримувати з козаками старий союз для розвитку спільної антимосковської політики Кримського ханства і Речі Посполитої. У договорі з Яном Казимиром про укладення польсько-татарського союзу від 1 грудня 1654 р. Мегмед Гірей IV висловлював такі самі твердження: «І дніпровські козаки виразять свій жаль і розкаяння з приводу їхніх заяв, і від Москви вони відділяться, перейдуть на Наш бік, висловлять бажання служити і покірними будуть. Їм від Вас, брата нашого, і князів Ваших шкоди і збитку не буде [...]»²². Таку позицію татар, скеровану на організацію сил для війни з Москвою, підтримували Януш Радзивіл та його партія в Литві²³.

Реляція з польського табору з кінця листопада доносить вістки від польського посла Корицького з Буджаку, що орда під Рашковом хоче переправлятися і з'єднається з поляками десь за вісім тижнів²⁴. 7 (17) грудня Хмельницький писав до Бутурліна, що під Сорокою стоїть кільканадцять тисяч орди, чекаючи, поки замерзне Дністер для переправи на лівий берег²⁵. Невеликі загони татар у 150 чоловік прибули до об'єднаних коронних військ уже в першій декаді грудня 1654 р. Через декілька днів після цього до великого коронного гетьмана прибув посол від Менглі Гірея султана з вістками, що до коронної армії наближаються більші татарські сили.

Татарські орди зійшлися з коронними гетьманами 1 (11) січня 1655 р., після чого гетьмани відбули нараду з мурзами щодо дальших планів²⁶. Тут виявилось, що татари не мали жодного бажання знищувати доценту козаків, і вони переконували поляків, що їх краще використати проти Москви. На цій нараді було вирішено наступати на Умань, а далі – туди, де буде армія

²² Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. – Док. 3. – С. 105.

²³ Заборовский А. В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа. – С. 139; його ж. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 97.

²⁴ *Theatrum Europeum*. – Th. VII. – S. 621. Реляція датована 30 грудня 1654 р., однак М. Грушевський вважав це помилкою і поправляв дату на 30 листопада: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1015 (прим. 4).

²⁵ ДБХ. – Док. 294.

²⁶ Опис зустрічі коронної армії з татарами і про цю нараду див.: Kubala L. *Wojna Moskiewska r. 1654–1655*. – S. 193.

Хмельницького, не затримуючись коло захоплення міст. Невдовзі польсько-татарське військо взяло Умань в облогу, проте підкорити його не змогло. Після кількох невдалих штурмів коронні гетьмани вирушили назустріч українсько-московській армії, що наближалася до цього міста²⁷.

Отож, усупереч заходам Богдана Хмельницького об'єднання коронних військ з татарськими таки відбулося. У цей час український гетьман продовжував свої таємні відносини з татарами. Фактичне командування ордами в цьому поході належало не малодосвідченому Менглі Гіреєві (хоч він і був сином покійного Іслама Гірея III), а ординським мурзам, з-поміж яких виділявся і давній соратник Хмельницького Камамбет-мурза. Це був один із тих діячів, на якого в Чигирині покладали великі надії під час переговорів 1654 р. про зовнішню політику ханства після смерті Іслама Гірея III²⁸. Історія цих таємних відносин гетьмана з татарами під час Охматівської кампанії – це один з найцікавіших епізодів з усієї Хмельниччини. Можна, мабуть, ствердити, що відсторонення татар від активної участі у битві 29 – 31 січня 1655 р. стало однією з вирішальних причин того, що українська армія не зазнала поразки на Дрижиполі. Ці відносини привели до того, що Військо Запорозьке, на відміну від коронної армії, вийшло з Охматівської кампанії, не втративши боєздатності для підготовки походу в Галичину.

У розпорядженні дослідників сьогодні занадто мало джерел, аби встановити точний механізм цих впливів гетьмана на татар, визначити умови взаємних зобов'язань, які брали на себе сторони під час переговорів, простежити плани ординських мурз тощо. На жаль, про це можна говорити лише на підставі досить опосередкованих відомостей, які ґрунтуються, переважно, на аналізі неясної, незрозумілої для польських сучасників поведінки татарського війська у битві, яке, як зазначалося, ще перед її початком виступало проти повного розгрому козаків. Як знаємо з історії взаємин українського гетьмана з Кримом у 1654 р. Хмельницький взагалі дуже цінував свої старі зв'язки з татарами і використовував їх не лише в цьому епізоді, а й у подіях наступних років.

Підозріння про те, що Хмельницький перекупив татарські війська, які з'єдналися з Потоцьким, були вже в коронних регіментарів під час маршу з-під Умані проти об'єднаних українсько-московських військ. Український гетьман, який пережив з цими непевними й мінливими союзниками Зборівську,

²⁷ Про оборону Умані див., зокрема: Там само. – С. 193; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – С. 312-313; Мицик Ю., о. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – С. 46-48; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – С. 404.

²⁸ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – С. 127-131.

Берестецьку і Жванецьку битви, достеменно знав їхні слабі місця. Отож в Охматівській кампанії він вдався до такої самої тактики, яку Ян Казимир застосовував перед тим на таємних переговорах з Ісламом Гіреєм III та візиром Сефером Казі-агою. Уся поведінка татар під час цього походу була досить дивною. Це помітно було, наприклад, у випадку, коли вони вагалися, чи йти з поляками з-під Умані проти козаків, чи відступити назад і чекати на підкріплення калги-султана, який уже був у дорозі²⁹. Однак Хмельницький також і припускав, що татари в такий спосіб шукали привід, аби демонструвати перед Москвою, нібито через їхню позицію українсько-московське військо не було розгромлене під Охматовом. «Татарове если бы имели до твоего царского величества послов своих посылають, отговариваючися, что с нами не воевались, не верь им твое царское величество – изменники суть», – писав гетьман до Олексія Михайловича у березні 1655 р.³⁰

Ще одна тема, крім таємних взаємин Хмельницького з ордами під час Охматівської кампанії, – спроби гетьмана впливати на настрої безпосередньо в польській армії. Цей бік української політики перших місяців 1655 р. майже не розроблений у науці. Річ у тім, що після самої битви у польській армії почалися великі дезертирства і, крім традиційної причини, пов'язаної з невивплатою грошей, регіментарі називали ще й впливи Хмельницького. Одну з небагатьох відомостей про це зустрічаємо в польському таборовому щоденнику про події у проміжку між 1 і 15 квітня 1655 р. У нотатці від 12 квітня читаємо: «Багато польських військ дезертирують і зовсім розходяться внаслідок того, що вони не отримали жодної платні за працю, а також через нові конспірації козаків [...]»³¹.

Про те, що війська розбігаються і самовільно покидають свої регіменти, писав також польний гетьман Лянцкоронський до Яна Казимира³². Однак тут дуже складно перевірити, наскільки далеко заходили впливи Хмельницького, і взагалі, чи вони були такими сильними, аби впливати на процес деморалізації коронної армії. Достовірних джерел про таку його політику збереглося дуже мало, що цілком пояснюється таємним характером переговорів³³. Не виключено також, що на тлі українсько-татарських відносин, про які ширилося багато новин, навіть у тогочасних літературних

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1043, 1047.

³⁰ ДБХ. – Док. 301.

³¹ Головний архів давніх актів у Варшаві. – Dz. Kozackie. – Sygn. 57.

³² Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1103 (лист від 12 квітня 1655 р.).

³³ Див. про це: Степанков В. С. Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648–1657) // Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки: (Нариси). – 2-е вид. – К., 1995. – С. 9–84, 147–167.

творах³⁴, поляки згущували фарби і пояснювали складнощі свого становища, шукаючи причину в чужих впливах.

* * *

Зі сказаного добре видно, якою складною була політика Кримського ханства у відносинах хана з Річчю Посполитою, Україною та Московським царством восени 1654 – на початку 1655 рр. Непевне становище Мегмеда Гірея IV у цей період виявлялося у діяльності опозиційних до нього впливових мурз, які з різних причин не бажали розривати багатолітній українсько-татарський союз. Добрим виходом із цієї ситуації могли б бути організація широкої коаліції із залученням багатьох країн проти Московської держави. У зв'язку з цим Кримське ханство намагалось розірвати українсько-московський союз, укладений на початку 1654 р.

Богдан Хмельницький у цей час інтенсивно вів таємні переговори з татарами, результат яких виявився в Охматівській битві, що відбулася 29–31 січня 1655 р. між польсько-татарською та українсько-московською арміями. У результаті цих переговорів татари не брали участі у вирішальних штурмах обложеного козацького табору, які здійснювала коронна армія на чолі з великим коронним гетьманом Станіславом Потоцьким. В наслідок цього військо Богдана Хмельницького прорвало облогу і завдало численних втрат полякам.

Yaroslav Fedoruk

The Policy of the Crimean Khanate in the Okhmativ Campaign (1654–1655)

The article examines the policy of the Crimean Khanate in Central and Eastern Europe, in particular the relations of the Ukrainian hetman, Bohdan Khmelnytsky, with the Crimean mirzas who were opposed to Mehmed Giray IV. As a result of these secret relations between Khmelnytsky and Tartars during the Okhmativ campaign the Crimean Tartars didn't participate in the final battle between Crown and united Ukrainian-Muscovite troops at the field of Dryzhypole (29-31 January 1655).

Key words: *Okhmativ, Bohdan Khmelnytsky, the Crimean Khanate, Polish king.*

Ярослав Федорук

Политика Крымского ханства в Охматовской кампании 1654-1655 гг.

В статье исследуются политика Крымского ханства в Центрально-Восточной Европе, в частности взаимоотношения Богдана Хмельницкого с крымскими мурзами, которые находились в оппозиции к Мегмед Гірею IV. В результате тайных переговоров украинского гетмана с татарами на протяжении Охматовской кампании крымские татары не принимали участия в решающей битве между коронными и объединенными украинско-московскими войсками на Дрижиполи (29-31 января 1655 г.).

Ключевые слова: *Охматов, Богдан Хмельницкий, Крымское ханство, польский король.*

Рецензент: *Т.В.Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України).*

³⁴ Мицик Ю., о. Дрижипільська битва 1655 р. на сторінках Віршованої хроніки // Journal of Ukrainian Studies. – Edmonton; Toronto, 2004. – Vol. 29. – № 1/2: Summer-Winter. – P. 315, 318.

УДК 94(477)«1735–1739»

Геннадій Шпитальов

ДОНСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1735 – 1739 рр.

У даній статті розглядається діяльність Донської військової флотилії під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Відображено процес будівництва і бойовий шлях флотилії. Розкрито особливості конструкції, а також бойові можливості суден. Визначено місце флотилії на театрі військових дій.

Ключові слова: російсько-турецька війна 1735-1739 рр., Донська флотилія.

Питанням розвитку Азовського військового флоту і суднобудування на Дону присвячено чимало наукових праць. Досі вважалося, що ці питання є справою виключно російських істориків. Втім, воєнні події, котрі відбувалися у XVIII ст. в Приазов'ї та в Криму, рівно як і на Азовському морі, являються також невід'ємною частиною історії України. Оскільки дану тему доводиться розглядати у руслі історії російського флоту, то в українській історіографії вона не отримала належної уваги. В Україні досліджувані нами події відомі лише вузькому колу спеціалістів.

Донська флотилія почала формуватись задовго до російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.

Переможне завершення Північної війни розв'язало руки молодій Російській імперії на півдні. Проголошений наприкінці 1721 р. імператором цар Петро Олексійович (Петро I Великий) планував розширити межі своєї держави за рахунок прикаспійських територій, закріпити свої позиції у Персії і взяти під свою руку православні народи Закавказзя. Разом з тим, не знімалося питання реваншу за Прутську поразку і втрату Азовського флоту згідно Адріанопольського мирного договору 1712 р.³⁵. У С.-Петербурзі повернулися до ідеї підкорення Кримського ханства і встановлення російського протекторату над придунайськими та балканськими православними народами.

У 1722 р., під час походу Петра I до Персії, Оттоманська Порта почала збирати сили для превентивного удару по південним російським провінціям. Нова російсько-турецька війна видавалась невідворотною. Петро I почав зосереджувати в Україні потужне військо. У квітні 1723 р. на базі колишнього Воронежського адміралтейства відновилось будівництво Азовського флоту.

³⁵ Загальна кількість суден Азовського флоту, побудованих впродовж 1695 – 1711 рр. сягала 497 одиниць: 83 двопалубних корабля, 23 однопалубні фрегати, 200 бригантин і скампавей, 70 палубних ботів і десятки менших суден різних типів. У 1712 р. Азов повернули туркам у тому вигляді, в якому його взяли у 1696 р.; Таганрог та інші прибережні укріплення зруйнували; кращі кораблі продали Туреччині, а решту розібрали.

Паралельно на р. Десні було створено Брянське адміралтейство, де будувались судна для Дніпровської флотилії.

У Воронежі планувалось виготовити 9 прамів, 15 галер, 30 «новым маниром малых судов», а також до 500 каїків і будар. Головним командиром «на Воронеж» Петро I призначив найдосвідченішого на той час начальника російського галерного флоту, героя Гангутської битви – віце-адмірала М. Змаєвича. Для керівництва суднобудівельними роботами на воронезьких вервях Адміралтейств-колегія призначила корабельного майстра капітана Ф. Склаєва. Забезпечення воронезьких верфей корабельним лісом і робітниками покладалось на азовського губернатора генерал-майора П. Ізмайлова. Після огляду «старих» верфей (побудованих ще наприкінці XVII ст.), Змаєвич і Склаєв змушені були від них відмовитись. Причиною цьому було замулення р. Вороніж. Суднобудування перенесли нижче у м. Тавров – на «нову» верф (побудована у 1705 р.). До березня 1724 р. у Таврові спустили на воду 9 великих і 6 малих прамів, 15 галер, 30 галерних ботів, близько сотні каїків і підготували два розбірні мости. Крім того, на річках Донці, Усмані, Липовці і Бітюзі влаштували додаткові верфі для будівництва будар. Артилерійське озброєння Донській флотилії дісталось у спадщину від Азовського флоту (загалом 1678 гармат великого і малого калібру). Корабельний ліс заготовляли на місці – у воронезьких та ізюмських лісах. В середині жовтня 1724 р., у зв'язку із налагодженням відносин з Туреччиною, суднобудування на півдні довелось згорнути. Тавровське і Брянське адміралтейства були закриті. Недобудовані судна сховали від негоди, спорудивши над ними криті сараї³⁶.

Про Тавровське адміралтейство у С.-Петербурзі згадали лише в червні 1729 р. З подачі віце-канцлера графа А. Остермана неповнолітній імператор Петро II Олексійович (онук Петра I, син покійного царевича Олексія) запровадив на базі Тавровського адміралтейства Донську експедицію і призначив її командиром М. Змаєвича. Віце-адмірал мав підготувати верфі і матеріали для відновлення суднобудування відразу ж по отриманні «особливого» (спеціального) імператорського указу. Втім, такого указу не надійшло; 19.01.1730 Петро II помер. Російський трон посіла курляндська герцогиня Анна Іоаннівна (дочка покійного царя Іоанна V, племінниця Петра I). В листопаді 1731 р. кабінет-міністри імператриці запросили звіт про кількість і стан суден Донської експедиції. Змаєвич доповів, що в сараях зберігається

³⁶ Материалы для истории русского флота (далі – МИРФ) / Под ред. Ф. Веселаго. – Ч. VI. – СПб., 1877. – С. 3-19, 25-26; Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (далі – ПСЗРИ. I). – Т. VII. – СПб., 1830. – № 4191, 4200; Тарас А.Е. Сражения и кампании русского парусного флота (1696 – 1863 гг.). – Минск, 2007. – С. 121, 128.

9 великих і 6 малих прамів, 15 галер, 33 італійські (венеціанські) галерні боти, 30 каїків, 6 шлюпок і 2 власних Її Імператорської Величності ботів (будувались ще для Петра І). Після цього Змаєвич отримав із Сенату наказ щодо щонайскорішого завершення будівництва усіх раніше закладених суден. З 1732 р. Донською експедицією почала опікуватися Воїнська морська комісія, котра перебувала під особливою дирекцією А. Остермана³⁷. 7 серпня 1733 року Сенат видав Донській експедиції указ щодо будівництва нових суден. Забезпечення Експедиції корабельним лісом і робітниками покладалось на воронезького губернатора Є. Пашкова. (Є. Пашков перебував на посаді до середини 1734 р. Надалі, до 1740 р., Тавровським адміралтейством будуть опікуватися воронезький губернатор О. Мякінін і віце-губернатор О. Лукін). З Балтики до Таврова відрядили 926 майстрів і 2000 морських служителів. У свою чергу, Пашков зібрав по своїй губернії 12 965 робітників. Впродовж червня 1735 р. готові судна спустили на воду, озброїли артилерією і перегнали на Дон до Новопавлівської фортеці. Привести флотилію у повну готовність Змаєвич не встиг – 25.08.1735 віце-адмірал помер. У вересні керівництво Донською експедицією було доручено контр-адміралу П. Бредалю³⁸. До весни наступного року Адміралтейств-колегія планувала довести кількість плавзасобів Донської флотилії до 35 галер, 15 критих прамів (9 великих і 6 малих) 30 понтонів з мостами, 23 італійських (венеціанських) ботів, 400 будар і 400 великих шлюпок. Втім, через недостатнє фінансування, Бредаль зміг побудувати до квітня 1736 р. лише 20 галер і кілька десятків шлюпок³⁹.

У майбутніх змаганнях з Оттоманською Портою російський уряд планував оволодіти Північним Причорномор'ям, Приазов'ям і Кримом. На середину 1735 року Росія у політичному плані вже була цілком готовою до війни з Туреччиною: «Війну за польську спадщину» (1733 – 1735) було завершено на користь С.-Петербурга

³⁷ До складу Комісії увійшли: віце-адмірала – Т. Сандерс і Н. Синявін; контр-адмірала – П. Бредаль і В. Дмитрієв-Мамонов; шютбенахт граф М. Головін (у тому ж році його було призначено генерал-інспектором флоту з віце-адміральським рангом, а з 1733 р. він «полный адмирал» і президент Адміралтейств-колегії). Після смерті Т. Сандерса (грудень 1733 р.) і призначення М. Головіна на посаду президента Адміралтейств-колегії, головою Воїнської морської комісії став Н. Синявін.

³⁸ Петро Петрович Бредаль служив на Дону і Азовському морі ще під час російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. У 1714 р. відзначився на Балтиці під час Гангутської битви і був нагороджений золотою медаллю. За період своєї подальшої бойової діяльності захопив у північних морях чимало кораблів шведів та їх союзників. Був визнаним фахівцем морської справи.

³⁹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 2-5, 15, 21, 33-35, 38-69; ПСЗРИ. – Т. IX. – № 6512, 6472; Общий морской список / Сост. Ф. Веселаго. – Ч. 2. – СПб., 1885. – С. 35-37; Берх В.Н. Жизнеописания первых российских адмиралов, или опыт истории российского флота. – Ч. 2. – СПб., 1831. – С. 155; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра І до Екатерины II // Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865. – С. 462, 815; Скрицкий Н.В. Флагманы Петра Великого. – М., 2004. – С. 411-412; Тарас А.Е. Сражения и кампании. – С. 121.

і Відня (польським королем став російсько-австрійський ставленик – саксонський курфюрст Август III Фредерік); Австрія і Персія погодилися діяти проти Туреччини у союзі з Росією; запорозькі козаки повернулись в російське підданство; волзькі калмики горіли бажанням походу на кубанських і приазовських татар. Відчуваючи міцність своїх позицій, російська правляча верхівка спробувала оволодіти Кримським півостровом так би мовити «з нальоту», самою лише кіннотою. У жовтні 1735 р. відбувся горезвісний кримський похід Українського корпусу генерал-лейтенанта М. Леонтьєва, внаслідок якого, через несприятливі погодні умови (неочікуваний мороз, котрий вдарив після проливних дощів), довелось повертатись із значними людськими і матеріальними втратами, так і не зустрівшись із супротивником. Оскільки формального оголошення війни з боку Росії не було (що станеться лише 12.04.1736), то султанський уряд належної уваги цьому випадку не приділив. Росіяни скористались із цього і спробували закріпитись у гирлі Дону до початку літньої кампанії.

17 березня 1736 р. передовий російський загін, очолюваний самим президентом Військової колегії генерал-фельдмаршалом Х.Мініхом, стрімко кинувся на Азов. Спантелічені яничари практично без бою здали форт Лютик (у пониззі р. Мертвий Донець) і обидві каланчі, котрі зачиняли прохід до лівого рукава гирла Дону (безпосередньо перед самим Азовом). Правий рукав гирла блокувала флотилія донських козаків. Комендант фортеці Мустафа-ага спочатку сприйняв все це за непорозуміння і навіть спробував владнати ситуацію мирним шляхом. Він ніяк не міг збагнути, як можна відважитись здобувати Азов з такими мізерними силами; росіян прийшло всього 5000 чоловік. Гарнізон фортеці, не враховуючи цивільних осіб, налічував 5 890 яничарів при 211 гарматах і 15 мортирах. У місті була достатня кількість провізії і військових припасів. То ж і не дивно, що взяти Азов з ходу Мініху не вдалося. (Готуючись до операції Мініх достеменно не уявляв з чим йому насправді доведеться зустрітись і усі розрахунки зробив з огляду на застарілі відомості). Треба було розпочинати тривалу «правильну» облогу, а для цього не вистачало а ні людей, а ні засобів. Для обстрілу фортеці в розпорядженні фельдмаршала було лише три мортири. Оцінивши ситуацію, Мініх не став затримуватись на Доні. 26 березня він передав командування генерал-лейтенанту В. Левашову і виїхав на Україну готувати Дніпровську армію до походу на Крим. Між тим деташемент Левашова потрапив у скрутне становище: загроза надходила відразу із трьох боків – з Азова, з моря, а також з боку Кубанської орди. Впродовж першої половини квітня жодних підкріплень і припасів Левашову не надійшло. За рахунок донських козаків деташемент на

початок травня збільшився до 12 000 чоловік. 04 травня до Азова із Польщі прибув новопризначений командуючий Донською армією генерал-фельдмаршал П. Лассі (по дорозі до армії він мало не потрапив у полон до татар біля Ізюму). У таборі командуючого зустріли голодні, наполовину обмундировані і здатні лише до відбиття вилазок супротивника люди⁴⁰.

Становище російського війська під Азовом врятувала флотилія Бредаля; каїки і шлюпки доправили військові припаси і провіант, а після розвантаження задіявались для висадки десантів. На 09 травня під Азовом було зосереджено 15 прамів і 11 галер. Через два дні прами і галери розпочали обстріл турецьких позицій. На галері «Св. Анна» Бредаль особисто проводив рекогносцировку в районі прибережних турецьких позицій. (Впродовж облоги контр-адмірал ще неодноразово побуває на цьому судні під турецькими ядрами). 21 травня шість малих прамів під командою лейтенанта Г. Костомарова перекрили лівий рукав гирла Дону, чим унеможливили прорив турецького флоту до Азова. Правий рукав прикривали донські струги. В результаті цього турецький флот, котрий невдовзі підійшов на допомогу азовському гарнізону, змушений був повернути назад у море. (Через мілководдя лівого рукава турки не могли пройти до фортеці на кораблях, а прами Костомарова не дозволяли перекинути війська на човнах)⁴¹. 2-3 червня під час боїв за азовське передмістя три великі прами вели безперервне бомбардування фортеці і форштадту, що знаходився супроти фортеці на Великому Каланчинському острові. В ніч з 2 на 3 червня російський загін на чотирьох каїках і декількох шлюпках під проводом самого Бредаля спробував десантуватися на Великий Каланчинський острів, щоб створити плацдарм для оволодіння тамтешнім форштадтом. Турки зустріли загін Бредаля сильним вогнем. Втративши одну шлюпку, контр-адмірал змушений був повернути свій загін на вихідні позиції. На початку червня до Бредаля прибуло ще 24 галери. Із облогових

⁴⁰ Всеподданнейшие донесения графа Миниха / Под ред. А. Мышлаевского. – Ч. I. Донесения 1736 и 1737 годов // Сборник военно-исторических материалов (Далі – СВІМ). – Вып. X. – СПб., 1897. – С. 50-58, 63, 66-67, 77; Манштейн Х.-Г. Записки о России. – М., 1875. – С. 90-95. Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства – Ч. III. – С. 471-481, 804-812.

⁴¹ Дістатися до фортеці замуленим правим рукавом для турецьких човнів було також проблематично, оскільки треба було огинати болотистий Великий Каланчинський острів і, відтісняючи донців, прориватися у лівий рукав повз російську флотилію, котра стояла між Великим і Малим Каланчинськими островами. На Малому острові знаходилась Права каланча. Ліва каланча знаходилась на лівому березі Дону безпосередньо перед його дельтою. На Великому Каланчинському (пізніше Петрівському) острові знаходився укріплений турецький форштадт (перейменований згодом у ф. Петрівську), котрий прикривав азовську гавань з протилежного берега. (Нові назви острова і фортеці пов'язані з іменами командуючих – Петра Петровича Лассі і Петра Петровича Бредаля). В тому районі знаходились річки Каланча (на Великому Каланчинському о-ві), Мокра Каланча та Суха Каланча (дельта правого рукава гирла Дону), Мокрий Каланчик і Сухий Каланчик (поблизу лівого рукава гирла Дону).

гармат, підвезених до армії флотилією, штурмові батареї розпочали систематичний обстріл фортеці. Облогова артилерія Лассі зросла до 146 мортир і гаубиць, а кількість сухопутних військ – до 28 000 чоловік. Число великих бойових суден флотилії в гирлі Дону складало 15 прамів і 35 галер. Артилерія Бредаля становила 200 гармат калібром від 18 до 24 фунтів, а загальне число людей на суднах – 2200 чоловік. До 17 червня турків було вибито з передмість, форштадтів і Каланчинського острова. Робота російської артилерії по місту призвела до великих руйнувань і значних людських втрат серед захисників. Не останню роль у цьому зіграли великі 44-гарматні прами, котрі впродовж 9-18 червня попарно виходили для безперервного бомбардування фортеці. Загальний штурм було призначено на 19 червня. В ніч з 18 на 19 червня усі галери, каїки і шлюпки Бредаля прийняли на борти десантні команди і вийшли на позиції. Побачивши приготування росіян до загального штурму, Мустафа-ага капітулював⁴².

Здобуття Азова було єдиним вагомим успіхом росіян у кампанії. Кримський похід Дніпровської армії Мініха мав жалюгідні наслідки; ціною величезних людських втрат (через спеку і брак води) вдалося лишень розорити північно-західну частину півострова і спалити Бахчисарай. Наприкінці липня Лассі отримав наказ імператриці вирушати до Криму на допомогу Мініху. Між тим на початку серпня Мініх вже вивів свою армію з Криму і повертався вздовж Дніпра в Малоросію. Дізнавшись про це на марші до Перекопу, Лассі повернув свої полки на Слобожанщину.

Серпневий марш Донської армії показав, що без допомоги флотилії перекинути війська від Азова до Криму неможливо. На своєму шляху армія мала форсувати річки Північного Приазов'я. По тій самій причині, піхоту, військові припаси і провіант можна було доправити до Криму лише по морю; армія, обтяжена великою кількістю возів, пройти цим маршрутом просто не могла. Таким чином, перед Донською флотилією вимальовувалась перспектива зустрічі з турецьким флотом у відкритому морі.

На початку XVIII ст. військовий флот Османської імперії складався переважно із вітрильно-гребних суден. Ці судна відрізнялись кількістю веслярських банок: фрегати мали від 10 до 12 банок, бригаанти – від 16 до 18, галіоти – від 20 до 22, галери

⁴² Журнал фельдмаршала Лессі о воинских операциях с 1733 по 1737 год / Под ред. Н. Дубровина // СВІМ. – Вып. III. – СПб., 1893. – С. 164, 182-186, 193-199, 203, 213, 221, 272-277, 282-286, 296-299; МИРФ. – Ч. VI. – С. 69, 72; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота под начальством вице-адмирала Бредаля на Азовском море в 1736, 1737 и 1738 годах. – СПб., 1830. – С. 3-9; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 475-481.

– 24, галеаси – 26, ортабастарди – 28, бастарди – 32. Усі ці судна мали по дві щогли з косими (латинськими) вітрилами і по два кормових стерна. На постійному утриманні у Порти було 40 великих суден (від 24 до 32 банок кожне). Ці судна складали урядовий галерний флот – «зекале». Менші бойові судна (від 10 до 22 банок) називались малими галерами (або напівгалерами). Ці судна знаходились на утриманні окремих беїв і складали розряд флоту від провінцій – «беглер». У воєнний час як зекале, так і беглер підпорядковувались капудан-паші. Для транспортування військових вантажів і висадки десантів турки застосовували великі безпалубні човни: каїки, кірлангічи, кончебаси, тунбаси, фелюки, фуркати, чектирме та ін. Усі вони різнились обводами корпусів, кількістю банок і вітрильним оснащенням. Праця невільників на таких човнах не застосовувалась; веслярами і водночас морськими піхотинцями були балканські і придунайські християни (греки, болгары, волохи), котрі у такий спосіб відбували військову повинність. Великі військові вітрильники (60-гарматні лінійні кораблі і 30-гарматні фрегати), котрі будувались для Туреччини у Франції, османи лишень почали освоювати. У 30-х рр. XVIII ст. таких суден у султана було небагато. В Азовське море, де було багато мілин, вітрильники заходили зрідка і лише у супроводі допоміжних гребних суден⁴³.

Після взяття Азова Бредацьк неодноразово доповідав в Адміралтейств-колегію, що старі галери його флотилії прогнили і надалі їх використовувати небезпечно, нові галери заважкі і не можуть вийти в море через обміління гирла Дону, а каїки «к морскому хождению безнадёжны». Сенат постановив будувати нові судна з малою осадкою, щоб ті могли завантаженими проходити гирло Дону. Бредацьк ще з травня місяця розмірковував над оптимальною конструкцією такого судна і у вересні запропонував членам Воїнської морської комісії підтримати його намір будувати плоскодонні шхерботи. Із цим не погодився тодішній голова Комісії віце-адмірал Н. Синявін, котрий наполягав на тому, що будувати треба галери і шмаки, а завантажувати їх вже в морі за допомогою ботів. На розгляд Сенату з Адміралтейств-колегії надійшов проект плоскодонного кончебаса, складеного галерним майстром К. Ніулоном. Для умов донського і азовського мілководдя ці судна визнали найбільш придатними. (Вигідність кончебасів знайшли в наступному: 1) осадка з вантажем три фути, а без вантажу – 1 фут і 10 дюймів; 2) на судні можна було розмістити до 60-ти чоловік екіпажу з трьохмісячним запасом провіанту; 3) ходили як на веслах, так і під вітрилом;

⁴³ Марсилья Л. Военное состояние Оттоманской империи. В 2 т. – Т. 1. – СПб., 1737. – С. 64-65, 101-104.

4) конструкція судна була простою і легкою для будування; 5) від кораблів супротивника могли рятуватися відходячи на мілководдя). Паралельно в столиці велись дискусії стосовно шхерботів, декботів, пільботів, ялботів і т. п. Тоді ж Адміралтейств-колегія постановила збудувати у Таврові 40 великих 16-баночних галер і 20 шмаків (вантажних «ластових» суден). У свою чергу Військова колегія замовила донським козакам будувати флотилію стругів, *«какия у них прежде в употреблении были»* ⁴⁴. (Донський струг являв був собою плоскодонне безпалубне судно: довжина 50-70 футів, ширина 14-18 футів, екіпаж до 70 чоловік, два фальконети в носовій частині, одна щогла із прямим вітрилом; борти судна були прикриті *«камышовыми валами»* в 6-8 футів завтовшки).

05.07.1736 р. в розпорядення Бредаля Адміралтейств-колегія відрядила з Балтики капітана І. Луніна, корабельного лейтенанта П. Чіхачова, галерних лейтенантів І. Кайсарова та І. Зинов'єва, а також галерного майстра А. Алатчанінова і галерного підмайстра П. Харламова⁴⁵. Адміністративні і фінансові справи Донської експедиції було доручено статському раднику Козіну. Безпосереднє керівництво суднобудівельними роботами мав здійснювати капітан Лунін. За попереднім задумом Луніна кожній галері надавався один бот і одна шлюпка, а кожному шмаку – по одному ялботу. Однак, після промірів гирла Дону виявилось, що глибина гирла при повній воді сягала лише 5-6 футів. Відтак від будівництва великих галер, осадкою у 5 футів, довелось відмовитись. Шмаки ж могли виходити в море впорожні, а вже там – завантажуватися за допомогою ялботів. Дізнавшись про це, президент Військової колегії Мініх запропонував Бредалю будувати дубель-шлюпки (подвійні шлюпки). Однак будівельний матеріал, завезений напередодні для галер і шмаків, для дубель-шлюпок не годився. Тоді Мініх розпорядився, щоб із наявного матеріалу виготовили 40 малих 6-баночних галер і скільки зможуть шмаків, ботів, ялботів і шлюпок. Відповідно до звіту Бредаля від 08.11.1736 р. на тавровських верфях збудували 20 шмаків, 40 малих галер, 40 ботів, 40 ялботів і 40 шлюпок. Малі галери, боти, ялботи і шлюпки мали по одній щоглі, а шмаки, котрі могли піднімати на борт вантаж до 100 т і більше, – дві. У ході випробувань флотилії на воді Бредаль відмітив валкість суден і

⁴⁴ МИРФ. – Ч. VI. – С. 80, 85 – 86; СВИМ. – Вып. X. – С. 124, 132, 148, 165; Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 333-334, Примечания. – С. 125.

⁴⁵ На початку правління Анни Іоаннівни, для заохочення російських дворян до військово-морської служби, Військова морська комісія скоротила флотські штаб- і обер-офіцерські чини із підвищенням у ранзі. Так, було скасовано чини капітан-командора, капітанів II-го і III-го рангів, капітан-лейтенанта, унтер-лейтенанта і корабельного секретаря. За штатом 1732 р. залишилися чин капітана полковницького рангу, лейтенанта майорського рангу, мічмана поручницького рангу, а серед допоміжних «ластових» чинів – майстра рівного армійському капітану і штурмана поручницького рангу.

труднощі при веслуванні. Судна довелось переробляти. Впродовж зими Бредаля планував додатково збудувати 4 великі плоскодонні галери, 3 малі плоскодонні прами, а також 70 плашкоутів (плоскодонні високобортні барки для наведення переправ)⁴⁶.

За планами уряду в кампанію 1737 р. Донська армія Лассі мала остаточно підкорити Крим, взявши при цьому головні турецькі фортеці на півострові – Кафу і Керч. (Дніпровська армія Мініха вирушала на Очаків і далі – до Бендер). З метою скорочення маршруту армії Лассі вирішив пройти до Кафи і Керчі Арабатською стрілкою. Флотилія Бредаля мала сприяти армії Лассі на морі.

Від будівництва плашкоутів, галер і прамів довелось відмовитись. Натомість у Військовій колегії підраховали, що для транспортування Азовським морем військ і припасів необхідно виготовити 500 будар. (Досвіду будівництва цих човнів набули майстри Астраханського адміралтейства ще напередодні Перського походу Петра I 1722 р). Будари Донської флотилії мали бути поділені на 10 ескадр. Кожна така ескадра доручалась капітану, при котрому мав перебувати один лейтенант і один мічман. Для виготовлення будар в гирлі р. Ікорця (ліва притока Дону) біля с. Нижнє звели додаткову «Нижньоікорецьку» верф. (На цьому місці під час російсько-турецьких війн 1695 – 1700 та 1710 – 1713 рр. для Азовського флоту будували «морские казачьи лодки»). Лассі відрядив в с. Нижнє 2600 солдатів із навколишніх полків. Корабельний ліс для будар почали валити по усій Воронежській губернії. Втім, замість будар Військова колегія запропонувала Бредалю будувати «островские лодки» – десантні човни, які вперше були застосовані в добу Північної війни піхотним полком П. Островського і пізніше добре себе зарекомендували на Каспійському морі у 1723 р. Контр-адмірал на це не погодився і наполіг на будівництві шхерботів і «лодок на манер казацких»⁴⁷.

12.11.1736 р. Бредаля домігся від Мініха затвердження будівництва «новоманерных казачьих лодок» за проектом Алатчанінова-Харламова як остаточного варіанту. Тавровський новоманірний козацький човен по суті являв собою велику вузьку шлюпку з кормовою напівкаютою. Судно мало наступні характеристики: довжина 55-65 футів, ширина 11-13 футів, осадка із вантажем 3 фути і 10 дюймів, навісне стерно. Човни були двох типів: перший мав 9 банок для гребців, а другий – 12. Човни першого типу мали по одній високій щоглі з прямим вітрилом,

⁴⁶ Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны. 1731 – 1740 гг. / Под ред. А. Филиппова. – Ч. V. 1736 г. // Сборник Императорского Русского исторического общества (далі – СИРИО). – Т. 114. – Юрьев, 1902. – С. 374, 488; МИРФ. – Ч. VI. – С. 77, 82-84, 93-94, 110; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 334-336; История отечественного кораблестроения. – В 5 т. – Т. 1. Парусное деревянное судостроение IX – XIX вв. – СПб., 1994. – С. 189.

⁴⁷ Бумаги Кабинета Министров. – Ч. V. 1736 г. // СИРИО. – Т. 114. – С. 454-456, 501, 512-516, 564, 585-595, 633, 638; Бумаги Кабинета Министров. – Ч. VI. 1737 г. // СИРИО. – Т. 117. – С. 112, 377-381.

42-46 чоловік екіпажу, два 3-фунтових фальконети, котрі кріпилися на вертлюгах по обох боках носової частини судна. 12-баночні човни другого типу мали по дві короткі щогли з косими (латинськими) вітрилами, 70 чоловік екіпажу, чотири 3-фунтові фальконети – два на носовій частині і два на кормі. По суті 12-баночні моделі являли собою серію, перероблену із закладених раніше будар і островських човнів; надалі не виготовлялись. Для зручності новоманірні човни в армії іменували каїками або «казацькими лодками»⁴⁸.

16.12.1736 р. Сенат видав для Донської і Дніпровської експедицій постанову щодо будівництва кончебасів, замість запланованих раніше островських човнів. Втім, виконувати цю постанову для Донської експедиції було запізно. Будівельний матеріал у Таврові вже підігнали під новоманірні козацькі човни (каїки) і почали закладку їх корпусів на стапелях. (Як пробний варіант на Брянській верфі до весни виготовлять 40 кончебасів). До кінця березня на Нижньоікорецькій верфі збудували 400 новоманірних козацьких човнів, а впродовж квітня-травня – ще 100. Через те, що судна доводилось будувати «с поспешанием», корпуси обшили сирим лісом. У березні Бредаля (з лютого 1737 – віце-адмірал) відрядив частину робітників до Азова для ремонту старих суден. Наприкінці квітня офіцери і матроси під керівництвом самого Бредаля спробували вивести в море відремонтовані гостродонні галери і малі прами, але цього зробити не вдалося. Натомість у Таврові спішно виготовили 5 великих плоскодонних палубних ботів, котрі призначались для ведення навісного вогню по береговим укріпленням із 5-пудових мортир⁴⁹.

До початку травня Донська армія (45 000 чоловік) зосередилась під Азовом. 04.05.1737 р. генерал-фельдмаршал Лассі з частиною піхоти і нерегулярною кіннотою (25 000 чоловік) вирушив до ф. Павлівської на р. Міус і далі до гирла Кальміусу. На Кальміусі і Великому (Мокрому) Єланчику було зведено редути і пристані. Впродовж 07-14 травня до Азова з Новоікорецької і Тавровської верфей окремими загонами прибували каїки (новоманірні козацькі човни Алатчанінова-Харламова). В Азові 320 каїків взяли на борти 14 піхотних полків генерал-лейтенанта Лєвашова (10 600 чоловік); решту суден завантажили припасами і спорядженням. Віце-адмірал Бредаля розділив свою флотилію на п'ять загонів. Перший загін у 100 човнів, очолюваний самим Бредалем, вирушив до Таганрогу 13 травня. Інші чотири загони вирушали туди впродовж 14-17 травня. Частина суден залишилась в Азові для прикриття гирла Дону. У Таганрозі до Бредаля приєдналось 66 стругів донського полковника Астаф'єва.

⁴⁸ Кабалія Д.Р., Нефьодов В.В. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки. – Запоріжжя, 2005. – С. 71-74.

⁴⁹ МИРФ. – Ч. VI. – С.111-114, 124-127,131,138-143, 159;СВИМ. – Вып.X. – С.132, 215-216, 259-264, 283, 292.

18 травня Бредаль розділив флотилію на дві дивізії. Першу дивізію очолив капітан П. Дефремері, а другу – капітан В. Кензі. 19 травня Донська флотилія у складі 449 суден вирушила з Таганрогу до гирла Кальміусу. (Туди ж з-під Бахмуту, на з'єднання з Лассі, прибув драгунський корпус генерал-лейтенанта О.-Г.Дугласа). 24 травня флотилія піднялась Кальміусом на 10 верст вище гирла, де на човнах було наведено наплавний міст. Впродовж 26-27 травня армія перейшла по мосту на правий берег річки. Після вивантаження провіанту і спорядження, порожні судна відрядили назад до Азова. Із Кальміусу флотилія у складі 345 човнів вирушила морем до містечка Генчі (Генічі)⁵⁰, розташоване супроти вузької протоки між Сивашом і Азовським морем. Через Сивашську протоку Бредаль мав навести для армії переправу на Арабатську стрілку. Бредаль повів свій караван тримаючись берега. 29 травня флотилія обігнула Білосарайську косу, а 30 травня – Бердянську; 06 червня, в день Св. Віссаріона, Бредаль пройшов невідому йому косу (Обитічну, тат. *Джурулташ* – «Обрив, підмитий водою»), яку назвав Віссаріоною; 08 червня, в день Св. Федора, черговій невідомій косі (Утлюкській стрілці) дав назву Федотової⁵¹. Тим часом, армія Лассі поволі просувалась до Генчі берегом моря. На цій ділянці маршруту армія звела чотири ретраншементи з пристанями: два на Берді (один з яких у гирлі річки), один на Бердинці, і один на Молочних Водах⁵².

10 червня Бредаль із 322 човнами (22 порожні човни з Берди були відряджені назад до Азова) підійшов до Генчі і став в районі протоки. Між тим човен матроса 1-ї статті О. Патрушева, котрий відстав від флотилії, віднесло штормом до Арабатської фортеці (з араб. *Рабат* – «Військовий пост»), що на кримському березі. 14 червня човен зустрівся із турецьким фуркатом. Турки вчинили росіянам баталію. Росіяни відбили напад, примусили супротивника до втечі і самі погналися за ним. За важкістю човна переслідування довелось припинити. 16 червня Патрушев прибув до Генчі. Наступного дня до місця стоянки флотилії підійшов авангард Донської армії. Лассі з основними силами прибув до Генчі 18 червня. В той же день до армії приєдналось 4000

⁵⁰ Від тат. *Дженіче* – «Тонка Вода». Вузький прохід із Азовського моря в Сиваш турецькі моряки іменували *Інджеджик* – «Тонкий». У період воєнних дій 1737 – 1739 рр. росіяни, для зручності вимови, називали тамтешнє прибережнє містечко *Генчік*, *Генчі*, *Генча*. У наступних війнах з Туреччиною росіяни іменували це містечко *Генічі*. Зараз місто *Генічеськ*.

⁵¹ Турецькі моряки називали цю косу *Джун-Куйрук* – «Чортів Хвіст», а місцеві татари – *Беріджі-Ода* – «Вовчий Острів». Коса являє собою досить широкий острів, намитий посеред моря, зв'язаний із сушею тонкою піщаною стрілкою (чим нагадує хвіст з китицею на кінці). У 1929 р. острів відділили від Утлюкської стрілки протокою і називали Бірючим («бірюк» означає вовк-одинак), а Стрілку і понині називають Федотовою косою.

⁵² МИРФ. – Ч. VI. – С. 159-162; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 424-425; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 8-11; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 356.

калмицьких вершників, очолюваних Голдан-Нормою (старшим сином тайші волзьких калмиків Дундук-Омби). Впродовж 19-24 червня за наказом Лассі, для прикриття переправи на березі біля Генчі, звели кілька редутів, а на Стрілці – один редут з реданами по флангах. Оскільки в Генчі було обмаль прісної води, то її доводилось підвозити човнами з Федотової коси, де матроси вирили колодязі. Впродовж 25-26 червня армія переправилась на Арабатську стрілку по мосту, наведеному на 45 човнах. В цей самий час з Азова до Генчі прибуло 120 човнів із провіантом. 27 червня армія попрямувала Стрілкою до ф. Арабат. (Арабатська стрілка простягається на 106 верст, ширина від 1^{1/2} до 5 верст). Флотилію було поділено на три частини: 217 човнів Бредаля, із полками Левашова та усіма армійськими (зібраними по піхотних полках) 6-фунтовими куґорновськими мортирцями на бортах, пішли морем вздовж Стрілки разом з армією Лассі; 136 човнів під командою капітана Луніна залишились прикривати Сивашську переправу; 90 провіантських човнів під командою лейтенанта Щербачова після розвантаження мали йти назад до Азова⁵³.

28 червня Бредаль через супротивний вітер помітно відстав від Лассі і змушений був зупинити рух флотилії, пройшовши від Генчі всього 35 верст. Флотилія стала на якір в одній версті від берега, поблизу урочища *Сальсі-Деніс* (у пер. з тат. «Близьке Дно»). На Стрілці в шести верстах попереду від цього урочища, знаходився табір Лассі. В той же день о 14⁰⁰ у морі було помічено турецьку ескадру. О 16⁰⁰ супротивник став на якір у восьми верстах від берега. Турецька ескадра складалась із 3-х вітрильників (64- і 60-гарматний корабель та 32-гарматний фрегат), 15 галер і 70 менших суден⁵⁴. О 17⁰⁰ три турецькі галери і дві скампавеї підійшли до російської флотилії на відстань гарматного пострілу і провели рекогносцировку. Бредаль, котрий перебував на флагманському човні, наказав не відкривати вогню без команди. Між тим вітер став посилюватись. Бредаль підвів свої човни ближче до берега на глибину шести футів. Човни стали на якір в 100 сажнях від берегової смуги. Турецька ескадра просунулась вперед ще на дві версти. Капудан-паша вислав вперед кілька кончебасів для проміру глибин по флангах російської флотилії. О 20⁰⁰ здійнялися великі хвилі, які зірвали частину російських човнів з якорів. Сталося це через те, що якорі цих човнів були удвічі меншої ваги від необхідної. (Скоріш за все, позривало 12-баночні човни другого типу). За наказом Бредаля

⁵³ МИРФ. – Ч. VI. – С. 166; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 426-427; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 12-14.

⁵⁴ Двоцоголові гребні фрегати, котрі росіяни називали малими галерами або скампавеями, а також одноцоголові кончебаси, тунбаси тощо.

солдати і матроси ці човни розвантажили. Вночі здійснювався шторм, внаслідок якого 170 розвантажених човнів було потрощено хвилями під самим берегом. На якорі залишились лише 47 човнів. Після цього Бредаля і Левашов влаштували на березі дві батареї, між котрими в окопі закріпилась піхота. На лівому фланзі цієї позиції знаходилась батарея Левашова (23 гармати), а на правому – батарея Бредаля (27 гармат). Вітер став стихати лише наступного дня по обіді. В цей час десять турецьких галер, відділившись від своєї ескадри, пішли до Федотової коси. Наступного дня вони натрапили на загін Щербачова і захопили чотири човни, котрі не встигли вчасно обігнути Косу⁵⁵.

30 червня турецька ескадра стала на якір в чотирьох верстах від берега. Для проміру глибини в районі вцілілих російських човнів капудан-паша вислав один кончебас. По обіді 01 липня турки знялись з якоря і посунули на російські позиції. За дві версти від берега ескадра вишикувалась півмісяцем з кораблями на лівому фланзі. О 14⁰⁰, наблизившись до берега на 700 саженив (1,5 версти), кораблі відкрили вогонь по батареї Бредаля. На обстріл з моря батарея не відповідала; гармати були занадто малого калібру. Вважаючи, що на берегових батареях самі лише фальконети, капудан-паша спробував захопити вцілілі судна росіян, котрі залишались на стояти якорях. О 15⁰⁰ скампавеї і кончебаси під прикриттям вогню корабельної артилерії рушили на веслах до російських човнів і невдовзі увійшли в зону досяжності російських 6-ти і 8-фунтових гармат. В цей момент Бредаля відкрив вогонь по малим суднам супротивника. Після першого ж залпу батареї Бредаля скампавеї і кончебаси змішались і поспіхом відійшли під прикриття кораблів і галер. Далі перестрілка тривала близько години. Жодних втрат сторони не понесли. Капудан-паша відвів ескадру подалі від берега. В ніч на 02 липня турецька ескадра знялася з якоря і розділившись на три частини, з котрих одна пішла на північ, друга – на схід, а третя – на південь, зникла з виду росіян. Наступного дня новий шторм розбив ще 16 російських човнів. На плаву залишився 31 човен. Зваживши усі можливі ризики, Лассі вирушив на Арабат без полків Левашова. (Припаси цих полків потонули або були зіпсовані морською водою). Левашов мав повертатись до Генчі. 04 липня Бредаля на вцілілих човнах відрядив до Генчі морську команду, а сам вирушив туди ж сушею разом із полками Левашова⁵⁶.

⁵⁵ МИРФ. – Ч. VI. – С. 174-175; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 428-429; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 15-17.

⁵⁶ МИРФ. – Ч. VI. – С. 176-177; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 429-430; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 17-20; Краткия сведения о русских морских сражениях за два столетия с 1656 по 1856 год / Под ред. Ф. Веселаго. – СПб., 1871. – С. 30.

У ході подальшого просування армії Стрілкою командуванню стало відомо, що гарнізон Арабату складається із 7000 чоловік, а за фортецею стоїть 60-тис. орда із ханом Феті-Гіреєм. Лассі довелось змінити маршрут. Місцем переправи армії на кримський берег було обрано район супроти гирла Салгіру. У цьому місці дистанція між Стрілкою і півостровом становила близько трьох верст. Для наведення наплавного мосту через Сивашську затоку (лиман, що знаходиться між Арабатською стрілкою і Кримом) Лассі викликав із Генчі 66 донських стругів полковника Астафьєва разом із капітаном Луніним. Міст вдалося навести всього на 200 саженив; решту відстані (1300 саженив) армія пройшла по мілинах; в деяких місцях навели трапи на порожніх діжках. Для прикриття переправи з боку ф. Арабат Стрілку перегородили реданною лінією і залишили піхотну команду з артилерією. Крім того, у напрямку Арабату, для дезінформації хана, Лассі відрядив 300 драгунів і 1600 кінних донських козаків під начальством майора Храпова. Цей загін мав удавати рух Стрілкою усієї армії, а по завершенні переправи армії на півострів, відійти назад до реданної лінії. До 10 липня переправу армії було завершено. На кримському березі місце переправи прикрили декількома редутами. Зв'язок цих редутів із Стрілкою підтримувався на донських стругах⁵⁷.

Тим часом, з Азова до Генчі прибуло 76 каїків і 5 мортірних ботів. Бредаць був готовий доправити полки Левашова до Лассі. Однак із вступом армії вглиб півострова зв'язок з фельдмаршалом перервався. За попередньою домовленістю Бредаць і Левашов мали чекати на повернення Лассі в Генчі. Отримавши від розвідувального загону Храпова повідомлення про те, що турецької ескадри на морі не видно, у штабі Бредаля припустили, що капудан-паша стоїть на рейді біля Арабату або пішов до Керчі. З огляду на це, Бредаць відрядив до Азова капітана Дефремері, котрий мав організувати щонайскоріше прибуття до Сивашської протоки нових човнів із припасами. (В цей самий час очікуваний загін у складі 47 човнів вже вирушив з Азова). Капітан Дефремері вийшов в море разом із мічманом Рикунівим на мортірному боті № 1 у супроводі десяти каїків. 10 липня, огинаючи Федотову косу, бот суттєво випередив супровідні човни і в 25 верстах за Косою наскочив на загін турецької ескадри (1 лінійний корабель і 30 скампавей). Згідно положенню флотської інструкції, «... *неприятелю, каков-бы он силён ни был, ни под каким видом отнюдь не отдаваться и в користь ничего не оставлять*», Дефремері наказав викинути бот на мілину, а команді плисти до

⁵⁷ Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 430-431; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 357, 432-433.

берега на шлюпці. Із капітаном на боті залишилися пристаркуватий боцманмат Руднєв і важко хворий матрос, що вже знаходився присмерті (його прізвище залишилось невідомим). При підході ескадри Дефремері з Руднєвим розрядили по супротивнику усі чотири бортові гармати, а після того як турки кинулись на абордаж, підірвали судно разом із собою. Вибух завдав туркам значної шкоди. Мічман Рикунів і кілька матросів загинули при спробі підібрати з води тіло капітана⁵⁸. Малообізнаному читачу відчайдушний вчинок офіцера-іноземця може видатись занадто жертвним. Між тим для капітана Дефремері це було справою честі⁵⁹.

Армія Лассі на півострові довго не затрималась. 14 і 15 липня в районі р. Карасу відбулись дві жорстокі кавалерійські баталії. Росіянам вдалося загнати татарське військо в гори. Розоривши північно-східну частину півострова силами іррегулярної кінноти Лассі вирішив покинути Крим; спека, брак води і фуражу робили подальше перебування армії на півострові безперспективним. Впродовж 22-24 липня в районі Чонгару армія, відбиваючись від наседаючих турків (що підійшли із Кафи на поміч татарам), пройшла мілинами Сиваш. Глибокі місця довелось долати по наведених на діжках трапах. Після короткої стоянки в Генчі Лассі повів армію у верхів'я Молочних Вод. Бредаль евакуював гарнізони салгирських редутів, а Левашов зняв військову команду з Арабатської стрілки. Усі зведені біля Генчінської протоки укріплення було розкопано. 27 липня судна завантажили армійським спорядженням, а людей поділили на екіпажі. В розпорядженні Бредаля перебувало 284 судна (180 каїків, 66 стругів, 34 будари і 4 боти). Вранці наступного дня флотилія при свіжому супутньому вітрі вирушила до Азова⁶⁰.

29 липня, ідучи на повних вітрилах вздовж східної сторони Федотової коси і наближаючись до місця «Красні Гори»⁶¹, передові човни Бредаля помітили турецьку ескадру, що наближалась з боку Віссаріонової коси. Бредаль вивів свою флотилію на мілину і, знявши з бортів 40 польових гармат (6-, 8- і 12-фунтових),

⁵⁸ МИРФ. – Ч. VI. – С. 169-177; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – Прим. – С. 159; Краткия сведения о русских морских сражениях. – С. 31.

⁵⁹ У 1734 р., під час Війни за польську спадщину, капітан Дефремері (П'єр де Фремері) командував на Балтиці російським фрегатом «Мітау». 25 травня поблизу Данціга фрегат було підступно захоплено французькою ескадрою. Командир фрегату (котрого французи запросили на борт флагманського корабля) та його команда не вчинили спротиву, оскільки не знали, що вже декілька днів як Франція перебуває у стані війни з Росією. За здачу корабля без бою капітану Дефремері і його офіцерам в Росії було винесено смертний вирок. Після додаткового розслідування справи 27.02.1736 усіх було виправдано. Дефремері на один рік було понижено у ранзі.

⁶⁰ МИРФ. – Ч. VI. – С. 177-182; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 432-435; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 21-23.

⁶¹ У спогадах Х.-Г. Манштейна це мис *Високий* (місце розташування сучасного смт. Кирилівка).

влаштував на березі батареї. На бортах суден залишилися 3-фунтові гармати з артилерійськими командами. Між тим дві турецькі скампавеї наблизились до правого флангу російської флотилії і захопили один російський човен, що відстав від своїх головних сил. Турецька ескадра (2 лінійні кораблі, 13 галер і 47 менших суден) вишикувалась півмісяцем з кораблями на лівому фланзі. О 18⁰⁰ турки підійшли до якірної стоянки Бредаля на відстань досягну для російських бортових фальконетів і гармат берегових батарей. Впродовж двох годин сторони вели безперервний вогонь. Турецькі ядра основною своєю масою перелітали російські позиції. Від вогню російської берегової артилерії один з лінійних кораблів отримав значні пошкодження. Це змусило капудан-пашу о 21²⁰ відвести ескадру в море і стати на якір для виправлення пошкоджень. Сильний вітер, що налетів уночі, підняв хвилі. П'ять російських човнів було зірвано з якорів і розбито хвилями біля берега. Бортові артилерійські команди перебрались з човнів на берег. 30 липня о 8⁰⁰ лінійні кораблі знову підійшли до російських позицій і відкрили вогонь із 36-фунтових гармат. Батареї Бредаля відповідали із 8- і 12-фунтових. О 12⁰⁰ обидва турецькі кораблі відійшли в море. Корабель капудан-паші зазнав серйозних пошкоджень і став на кренгування (ліг на борт для ремонту). У росіян внаслідок перестрілки було пошкоджено вісім суден. Загинув один офіцер, один козак і два матроси. Шестеро чоловік дістали поранення (Х.-Г. Манштейн показує 30 убитих і поранених). 31 липня турецька ескадра впродовж всього дня стояла на виду у росіян. Лише деякі скампавеї відважувалися підходити на гарматний постріл до російських човнів. Берегові батареї відганяли їх вогнем. 01 серпня капудан-паша відвів ескадру до Віссаріонової коси⁶². Шторм вщух через тиждень. Пошкодження кораблів, отримані від росіян, далися взнаки. 08 серпня турецька ескадра пішла ремонтуватися до Кафи. У свою чергу росіяни внаслідок шторму втратили майже всі свої човни. Із викинутих на берег суден вціліло лише 4 боти і 10 стругів⁶³.

09 серпня Бредаль вислав в розвідку морську команду на одній шлюпці. Повернувшись матроси доповіли, що дійшли до р. Берди і не зустріли на своєму шляху жодного ворожого судна. Через кілька днів дізналися, що ескадра капудан-паші вийшла в Чорне море. 14 серпня Бредаль зі згоди Лассі, до якого з'їздив

⁶² Біля Віссаріонової коси російську флотилію можна було здолати значно легше з двох причин: 1) можна було повністю блокувати і перекрити підступи до питної води; 2) до прибережних позицій Бредаля можна було підступити з тилу (із східного боку Коси була достатня глибина для турецьких галер), а відтак можна було вдарити і з флангів.

⁶³ Манштейн Х.-Г. Записки. – С. 128-129; МИРФ. – Ч. VI. – С. 177-180; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 435-436; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 24-26.

на р. Молочні Води, відрядив до Азова на уцілілих суднах під командою лейтенанта Брамса польову артилерію, а здатні триматися на плаву аварійні судна віддав під команду капітана Луніна і наказав доправити їх до Бердянських ретраншементів на ремонт. Сам Бредадь, разом із полками Левашова, вирушив на Кальміус берегом. 25 серпня Бредадь прибув до Азова. Днем пізніше туди ж прибув загін Брамса. Полки Левашова із Кальміусу окремими партіями було перевезено до Азова на бударах, ялботах і шлюпках (загалом 140 суден). Остання партія прибула в Азов 12 вересня. Команді Луніна на Берді вдалося полагодити 19 човнів. До кінця навігації ці човни перевели до Таганрогу. Всього ж від флотилії Бредаля, що брала участь у морському поході 1737 р., залишилось 33 судна: 4 мортирні боти, 10 стругів і 19 каїків (новоманірних козацьких човнів)⁶⁴.

Як бачимо, кампанія склалась для Донської флотилії невдало. В російській військовій історіографії ці невдачі прийнято пов'язувати із нерішучістю і невдачливими рішеннями віце-адмірала Бредаля. Однак, якщо неупереджено проаналізувати дії Бредаля у протистоянні з турецькою ескадрою, то побачимо, що вони були правильні. Іти у відкриту атаку (під вогонь 36-фунтових корабельних гармат і 24- та 12-фунтових галерних) було б безумством. Морський бойовий стрій турків півмісяцем, з кораблями на флангах, не давав росіянам жодних шансів. Атакувати турків на морі широким фронтом Бредадь не міг з ряду причин. По-перше: на самих лише веслах російські човни-тихоходи не могли зблизитися з ескадрою для абордажного бою; такої можливості турки не дали б у жодному разі. По-друге: на вітрилах флотилії було вкрай важко дотриматися рівної швидкості і злагодженості фронту через різнотипне вітрильне оснащення суден. До того ж парусина на вітрилах була дуже неякісною, через що навіть супутній вітер не дозволяв набрати достатню швидкість. По-третє: при боковому вітрі про атаку на вітрилах не могло бути і мови; для човнів із прямим вітрильним оснащенням боковий вітер був не помічник, а човни із латинським оснащенням, лягаючи на низькі борти, не могли задіювати весла і при цьому набирали б добрячі порції води. По-чверте: при атаці на вітрилах, перша лінія російських суден, неодмінно б закрила огляд екіпажам, що йшли позаду, і ті, у свою чергу, не могли б відстежувати ситуацію. По-п'яте: погана остійність суден примушувала команди дбати, у першу чергу, про те, якби не перекинутись внаслідок сум'яття людей на човні. По-шосте: якість підготовки човнових команд, набраних головним чином із солдатів,

⁶⁴ МИРФ. – Ч. VI. – С. 180-182; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 436-437; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 26-28.

не давала командирі флотилії надії на успіх у морському бою. Чисельна перевага суден росіян жодного значення не мала, бо вести вогонь могли лише ті судна, що впритул наближались до супротивника. При цьому супротивник мав можливість маневрувати і топити російські човни на середній дистанції, недосяжній для російських фальконетів. Оборона ж на березі, перш за все, зберегла людей. Бредадь добре розумів, що для корабельної артилерії супротивника вести прицільний вогонь з дистанції по низькій береговій лінії при хвилюванні моря було неможливо.

Інший суттєвий момент, на який необхідно звернути увагу, це повна непридатність російських суден до плавання у неспокійну погоду. Новоманірні козацькі човни-каїки не могли триматися на коротких і крутих азовських хвилях. Це пов'язано із довжиною і шириною човнів. Великі хвилі перекидали вузькі плоскодонні судна як корита. Якщо ж човну, що потрапив у шторм, вдавалося стати супроти вітру, носова частина підкидалася так, що пірнала при перекаті через гребінь хвилі і, не встигаючи вчасно вирівнятися, заливалася наступною хвилею. Судно могло піти на дно внаслідок одного такого стрибка. Якщо ж взяти до уваги те, що управляти каїком за допомогою самого лише стерна було складно навіть за тихої погоди (для повороту доводилось задіювати весла одного з бортів), то цілком зрозуміло – під час шторму судно ставало некерованим, а його екіпаж безпорадним. Ударів штормових хвиль по борту неякісно виготовлені човни не витримували. Саме тому флотилія Бредаля під час свого руху постійно тулилася до берега. Для того, щоб не перекидатись і не пірнати під час накатів штормових хвиль каїкам належало б мати або таку саму довжину як у галер (які рівно трималися відразу на двох хвилях), або більшу осадку і обтічність корпусів, як у турецьких кончебасів. (Що ж стосується донських струтів, то вони трималися на штормових хвилях за рахунок достатньої ширини корпусу і в'язок очерету). Між тим турецькі моряки добре знали район бойових дій і не помилялися із прогнозами місцевої погоди. Це дозволяло їм підходити до російської флотилії напередодні шторму. Так, у ході кампанії туркам вдалося захопити лише п'ять російських суден (не враховуючи боту Дефремері), а морські хвилі потопили близько трьох сотень.

До сказаного можна додати, що європейська воєнно-морська практика не мала аналогів ситуацій, подібних ситуації Бредаля у 1737 р. Навіть із попереднього бойового досвіду донських і запорозьких козаків, а також російської морської піхоти (яка під час Північної війни діяла на шхерботах і островських човнах у Фінській затоці), бачимо, що успіх загонів маломірних човнів на морі був можливим лише при атаці групою човнів одинокої галери

або несподіваний нічний напад на корабель, котрий стояв на якорі поблизу берега. В усі віки єдиним прийомом, що приносив успіх човнярським військовим командам, була засідка (влаштована за островами, скелями, очеретом). Та й у цьому випадку успіх залежав від елемента раптовості. Ну а якщо така справа не вирішувалась на першій хвилині бою і сильніший супротивник встигав опанувати себе, атакуючих могла врятувати лише вчасна ретирада.

Дії Бредаля були правильні і відповідали здоровому глузду. Віце-адмірал добре розумів усі можливі кроки супротивника. Підвели флотоводця залегкі якорі-дреги. Справа в тому, що при проектуванні новоманірних козацьких човнів-каїків розрахунок для їх якорів робився без врахування малої осадки суден. Вийти із положення можна було за допомогою збільшення довжини якірних канатів⁶⁵. Однак в ситуаціях біля Арабатської стрілки і Федотової коси стати на довгому канаті Бредалю не дав супротивник. От і виходить, що кампанія у цілому потерпіла фіаско через незначний на перший погляд прорахунок. Кримський півострів міг стати російським ще в 1737 році. Не опинись Лассі на півострові без полків Левашова, припасів і артилерії, хтозна як би повернулась справа.

Впродовж зими 1737 – 1738 рр. уряд розраховував збудувати у Таврові 40 галер, 20 шмаків, а також «елико возможно» ботів, а на Ікорці – 500 «казацких лодок» (каїків). Наприкінці 1737 р. на Дон з інспекцією прибув генерал-крігс-комісар флоту віце-адміральського рангу князь М. Голіцин. У січні 1738 р. Голіцину (на його ж прохання) імператриця доручила управління Донською експедицією. Бредаля залишили на посаді командира Донської флотилії. Взявшись за справу, князь швидко зрозумів, що потрапив у не вигідну для себе ситуацію: усіх провідних майстрів перекинули до Брянська, а фінансування Експедиції скоротили⁶⁶. Коштів, виділених Голіцину, вистачало лише на 50 каїків і 12 венеціанських ботів. З боку командуючого Донської армії П. Лассі підтримки не було жодної; той не став вступати в суперечки з урядовцями, погодившись з тим, що треба обмежитись ремонтом минулорічних суден і в майбутній кампанії використовувати їх лише як транспортні засоби. Від будівництва каїків і венеціанських ботів Голіцин відмовився, зосередивши переважну

⁶⁵ І в наш час можна побачити, як азовські рибалки на прибережному мілководді кидають якір на дуже довгому канаті.

⁶⁶ Незадовго до цього Голіцин посварився з президентом Адміралтейств-колегії адміралом Головіним, президентом Військової колегії Мініхом, членами Воїнської морської комісії віце-адміралом Синявіним і контр-адміралом Дмитрієвим-Мамоновим, та навіть із самим віце-канцлером Остерманом. Конфлікт виник восени 1737 р., коли генерал-крігс-комісар інспектував Брянське адміралтейство. На той час Синявін був головним командиром у Брянську, а Дмитрієв-Мамонов керував діями Дніпровської флотилії в Очаківському лимані.

більшість матеріальних та людських ресурсів на ремонтних роботах в Азові і Таганрозі. Однак вивести в море по весняній воді відремонтовані галери і малі прами не вдалося. У столиці Голіцина запідозрили у розтраті державних коштів і некомпетентності. На початок кампанії Голіцин привів до ладу 48 великих будар і 70 новоманірних човнів-каїків першого типу. За розпорядженням Голіцина з усіх 9-баночних каїків зняли по дві банки, залишивши таким чином по 7 пар весел. Брак плавзасобів вдалося компенсувати за рахунок Війська Донського, яке підготувало 100 стругів. На озброєння каїків і стругів виділили по одному фальконету. Натомість Бредаць взяв на борти великі польові гармати з розібраними колісними лафетами для влаштування берегових батарей⁶⁷.

В кампанію 1738 р. Лассі мав знову зайти в Крим Арабатською стрілкою і здобути Кафу і Керч. 25 квітня Бредаць з передовою частиною флотилії прибув до Кальміусу. Звідти віце-адмірал вислав в море розвідувальну човнову команду. Розвідники дійшли до Бердянської коси, але супротивника не зустріли. 30 квітня сильний шторм потопив три розвідувальні човни. 11 травня флотилія Бредаця за наказом Лассі прибула на Бердянську косу. Там Бредаць влаштував укріплення від можливого нападу турецького флоту і татарської кінноти. 23 травня Лассі зупинив армію на Середній Берді і вислав до Молочних Вод розвідувальну кінну команду, котра відіграла з Молочних Вод татарський сторожовий чамбул. Тим часом Донська флотилія окремими загонами збиралась в гирлі Берди, доправляючи для армії військові припаси. Всього під рукою Бредаця зібралось 208 човнів. На каїках Бредаця, разом із флотською командою і батальйоном морської піхоти, перебувало 1600 чоловік донських козаків. Крім того, екіпаж кожного донського стругу складався із 30 козаків (3000 чоловік на 100 суден). Всього ж у складі флотилії перебувало 4600 донців (1600+3000) очолюваних похідним отаманом Петровим. У гирлі Берди флотилія прийняла на борти піхотну бригаду воронезького віце-губернатора О. Лукіна. Назад до Азова з Берди повернулось 64 порожні човни⁶⁸.

03 червня флотилія у складі 144 човнів вирушила до Генчі. Попереду флотилії Бредаць відрядив три шлюпки під командою

⁶⁷ Бумаги Кабинета Министров. – Ч. VI. 1737 г. // СИРИО. – Т. 117. – С. 364, 542, 562; Бумаги Кабинета Министров. – Ч. VII. Январь – июнь 1738 г. // СИРИО. – Т. 120. – С. 77, 158, 410; МИРФ. – Ч. VI. – С. 194, 203-215; Скрицкий Н.В. Русские адмиралы: Краткий биографический словарь. – М., 2003. – С. 106-107.

⁶⁸ МИРФ. – Ч. VI. – С. 194, 203-215; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 544-545; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 29-30; Тарас А.Е. Сражения и кампании. – С. 125.

лейтенанта Герценберга. Паралельно цьому загону берегом просувався кінний розвідувальний загін донських козаків. 4 червня біля Віссаріонової коси загін Герценберга помітив турецьку ескадру (3 кораблі і чимало менших суден). Шлюпки довелось затопити і добиратися до флотилії берегом на козацьких конях. По прибуттю Герценберг доповів, що ескадра супротивника пішла до Федотової коси. Бредадь продовжив рух не відходячи далеко від берега. 06 червня, ідучи вздовж східної сторони Федотової коси, віце-адмірал отримав від кінної розвідки повідомлення про те, що біля краю Коси на його флотилію чекають 16 великих галер супротивника. Бредадь кинув якір супроти найвужчого місця Коси і влаштував на березі батарею із 28 польових гармат. Щоб обійти супротивника, він наказав людям викопати канал і по ньому перетягти розвантажені човни на західну сторону. Ширина Коси у цьому місці становила близько 60 сажнів (до 130 м). Ширина проритого каналу становила 4 сажні (8,5 м). На ранок 11 червня усі човни і вантажі були вже на західній стороні. Однак турки розгадали намір росіян; 9 із 16 галер обійшли Косу, наблизились до каналу із західної сторони і відкрили вогонь по перетягнутим човнам. Російська батарея відіграла супротивника вогнем із 8-фунтових гармат. Жодних втрат сторони не понесли. Щоб не допустити висадки турецького десанту на Косу, Лассі відрядив до Бредаля загін кінноти. Завдяки цьому турецький десант було відбито. Усвідомлюючи небезпеку продовження руху флотилії, фельдмаршал наказав Бредалю відрядити до Генчі самі лише струги із донцями, а самому, з регулярною піхотою, повертатись морем до Азова. Вранці 12 червня моряки, солдати і козаки почали волочити човни назад на східну сторону. Але внаслідок морського відливу канал обмілів. Встигли перетягти лише 25 човнів. Наступного дня налетів шторм і хвилі геть занесли канал піском. Сил для розчищення каналу вже не було. 14 червня до східної сторони Коси підійшла турецька ескадра (2 кораблі, 8 галер, 70 менших суден) і розпочала обстріл російських позицій. Човни, перетягнуті на східну сторону, росіяни затопили, прорубавши в них днища. Залишатися на Косі було небезпечно. Турки могли підступитися з усіх боків. 15 червня о 4⁰⁰ флотилія Бредаля у складі 119 човнів вирушила із західної сторони Федотової коси у напрямку Генчі. Йшли на веслах, майже впритул до берега. А щоб рух флотилії не помітив супротивник, познімали вітрила. З берега флотилію прикривав кінний іррегулярний загін (3000 донців і калмиків). Частину маршруту вдалося пройти непоміченими⁶⁹.

⁶⁹ МИРФ. – Ч. VI. – С. 214, 219; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 546; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 31-33.

16 червня в тридцяти верстах від Генчі флотилія зустріла іншу турецьку ескадру (7 вітрильників, 13 галер і 109 менших суден). Бредаль вивів флотилію на прибережні мілини і кинув якір в 40 сажнях від берега на глибині 4 фути. Під вогнем супротивника човни розвантажили, звели укріплений табір з фальконетами на валах. З гармат більшого калібру влаштували берегові батареї. Із 17 по 18 червня турки постійно (вдень і вночі) намагалися підійти до російських човнів. Бредаль відганяв супротивника вогнем берегових батарей. У свою чергу кінний загін донців і калмиків не давав можливості висадити десант на флангах поза зоною досяжності батарей. В ніч на 19 червня капудан-паша спробував висадити десант і захопити табір росіян. Біля самого берега яничари потрапили під щільний вогонь і змушені були відступити. Після цього між турецькою ескадрою і російськими береговими батареями впродовж трьох годин тривала артилерійська дуель. Врешті-решт один із вітрильників ескадри (30-ти гарматний фрегат) змушений був покинути лінію і лягти на кренгування. Росіяни жодних втрат у боях не понесли. Зваживши ситуацію, капудан-паша вдався до морської блокади. Коли ж наступило затишшя, Бредаль передав командування над військами бригадиру О. Лукіну, а над морськими командами – капітану полковницького рангу Д. Толбухіну, після чого виїхав до Азова у супроводі невеликого кінного загону. Віце-адмірал захворів ще у поході і покинув флотилію через небезпечний для здоров'я стан. Після того, як турецька ескадра відійшла і стала на якір в трьох верстах від берега, бригада Лукіна із частиною артилерії перебралась до Генчі і звела редут на березі Сивашської протоки. У свою чергу, Толбухін мав намір перегнати свої човни у протоку при першій зручній нагоді. Однак, турки не показували намірів зняти блокаду. Тим часом, віце-адмірал Бредаль для допомоги Лукіну і Толбухіну організував похід загону човнів до Генчі із запасом провіанту. Втім, на півдорозі цей загін розбило штормом. Толбухін отримав звістку про це від кінного козацького роз'їзду. Просидівши цілий місяць у блокаді, капітан зібрав своїх офіцерів на консилиум. На консилиумі, що відбувся 15 липня, офіцери постановили: 1) човни спалити; 2) якорі закопати; 3) великі гармати і частину припасів передати Лукіну; 4) екіпажам повертатися на Дон пішки. Так і вчинили. 18 серпня загін Толбухіна прибув до Азова⁷⁰.

⁷⁰ МИРФ. – Ч. VI. – С. 220-227; Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 547-548, Примечания. – С. 184; Висковатов А. Военные действия российского гребного флота. – С. 34-38; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. – 364; Краткия сведения о русских морских сражениях. – С. 31.

Блокада турками Донської флотилії змінила плани Лассі. Переправа на Арабатську стрілку стала неможливою. А між тим у Криму за Перекопом стояло 40 тис. татарське військо, очолюване новим ханом Менглі-Гіреєм. 24 червня головні сили Донської армії Лассі вийшли до берега Сиваша в районі затоки *Arcis-Odin* (з тат. «Неслухняний Яр»), що в шести верстах від Перекопу. Саме в цей час сильний західний вітер вигнав із Сиваша воду. Лассі вирішив пройти до Криму напрямки через Сиваш. Вишикувавшись вздовж берега в лінію, армія рушила на півострів відразу усім фронтом. Перехід відбувся практично без втрат; наплив води встиг захопити лише кілька возів. В цей час перед Перекопом увагу татар відволікали самі лише козаки і калмики, удаючи прибуття авангарду армії. Дізнавшись про форсування росіянами Сиваша, Менглі-Гірей відвів своє військо від Перекопу, вважаючи, що супротивник піде на Кафу повз Солоні озера і далі через Карасу-Базар. Але Лассі повернув до Перекопу, де без особливих зусиль оволодів фортецею *Орта-Капи* (з тур. «Центральні Ворота» і новозбудованим фортом *Джеваши-Кале* (з тур. «Горіх-Замок»)⁷¹. Забезпечивши тили, Лассі рушив вглиб півострова. Втім, вже через три переходи стало зрозуміло, що продовжувати похід немає сенсу; степ було випалено, а усі криниці засипано. Крім того, надійшло повідомлення, що в Очакові, а також на Дніпровській і Українській лініях, спалахнула епідемія чуми. Через це переривалось постачання провіанту до армії. Лассі повернувся до Перекопу. 09 липня, під час зворотнього маршу армії, татари атакували її ар'єргард. У ході запеклого бою росіяни зазнали чималих втрат, але змогли відбити у супротивника потяг до наступних атак. Простоявши на Перекопській лінії до кінця серпня, Лассі наказав підірвати фортеці «*Ор-Капу*» і «*Чиваскулу*», після чого рушив на зимові квартири⁷².

В зиму 1738 – 1739 рр. у Таврові було закладено 20 галер, а також 9 великих прамів (5 двопалубних і 4 однопалубних). У Таганрозі і Азові відремонтували усі аварійні судна. За планом, складеним на наступну кампанію, Донська армія мала оволодіти Кримським півостровом і остаточно закріпитися там, змусивши татар стати під російську протекцію. Розраховували, що на початку кампанії флотилія Бредаля, із 3000 малоросійськими і 3000 донськими козаками на бортах, вирушить морем до Генчі для наведення і прикриття переправи на Арабатську стрілку. У випадку, якби турецький флот перетнув Бредалю шлях, той мав закріпитися на березі і чекати на підхід Лассі (щоб можна було відігнати кораблі супротивника вогнем армійських гаубиць, завдавши якомога більшої шкоди). Втім, від цих планів довелося

⁷¹ Перекручуючи назви цих фортець, росіяни іменували їх *Ор-Кап* і *Чиваскула*.

⁷² Байов А. Русская армия. – Т. 1. – С. 548, 550-551; Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства. – Ч. III. – С. 364-366.

відмовитись через чуму. Хвороба могла перекинутись з України на Азов і прилеглі до нього фортеці. Через це висилати до Азова малоросійських козаків, як те було заплановано, не стали. А без них відрядження в похід напівпорожніх човнів не мало сенсу⁷³. Між тим Донська армія Лассі зосередилась в районі Ізюму і звідти рушила на Крим. Вже під кінець кампанії Лассі наказав князю Голіцину, котрий перебував у Таганрозі, організувати експедицію до гирла р. Кубані вздовж південного берега Азовського моря. 10 серпня загін під проводом Толбухіна у складі 130 суден вирушив у похід. На бортах різномісних човнів (каїків, стругів, будар і шлюпок) було розміщено 3000 регулярної піхоти і 3000 піших донців. Паралельно берегом просувався кінний загін у 2860 донців і 4000 калмиків. У ході цієї експедиції а ні на морі, а ні на суші росіяни супротивника так і не зустріли⁷⁴.

Для Лассі кампанія склалась вкрай невдало. Поганий стан Донської армії призвів до затримки походу на півострів. Фельдмаршал обмежився проведенням розвідувальних пошуків до Дніпра, Перекопу і Сиваша, а також на узбережжя Азовського моря. Так, наприклад, 05 липня розвідувальний кінний загін генерал-майора Д. Єропкина, котрий підійшов до моря в районі Генчі, був обстріляний із турецьких кораблів. В той день на морі росіяни нарахували 5 вітрильників, 7 галер, 25 малих галер і 29 кончебасів. 10 липня до Генчі підійшли головні сили Лассі. Протока на Арабатську стрілку виявилась заблокованою турецькою ескадрою. Від кінної розвідки Лассі дізнався, що усі сивашські переправи ретельно охороняються татарами, а степ перед Перекопом випалено. Фельдмаршал відвів армію у верхів'я Молочних Вод. Проте, на початку серпня суворі накази імператриці змусили Лассі знову виступати на Крим. Командуючий вирушив у похід із кращою частиною своєї кінноти, взявши із собою лише здатних до маршу людей і коней. 20 серпня авангард, очолюваний генерал-лейтенантом К.-Л. Шпігелем, перейшов зруйнований у минулу кампанію Перекоп і здійснив вглиб півострова один перехід. Жодної живої душі і навіть слідів ніде не знайшли; лише випалений степ і засипані криниці. Подальше просування довелось припинити. Стало зрозуміло, що хан чекає поки росіяни знесиляться, щоб після їх відходу обійти виснажені військові з'єднання і кинутися на Україну. Лассі вирішив повернутися до табору на Молочних Водах, звідки зручно було контролювати степ від Азовського моря до Дніпра⁷⁵.

⁷³ Бумаги Кабинета Министров. – Ч. X: Июль-декабрь 1739 г. //СИРИО. – Т. 130. – С. 589; История отечественного кораблестроения. – Т. 1. – С. 190.

⁷⁴ Байов А. Русская армия. – Т. 2: Кампания 1739 года. – С. 270, 272-273, 275-276, 279.

⁷⁵ Байов А. Русская армия. – Т. 2. – С. 274-278.

На нашу думку в ситуації, що склалася на театрі війни, це було єдине правильне рішення. Армія Мініха із кращими полками знаходилась за Дністром. Захист південного кордону лягав на плечі малочисельної, недокомплектованої і погано забезпеченої Донської армії. Мініху, сп'янілому від власних успіхів у Молдові, було байдуже; він збирався за Дунай. У столиці ж не розуміли реального стану речей, імператриця в думках була вже на Босфорі. При всьому цьому Лассі добре усвідомлював, що татари готують удар, котрий знівелює усі здобутки росіян у війні. До листопада його армія ще могла стояти в полі і блокувати хана. А як діяти, коли мороз скує ріки і для татарської кінноти не буде жодних перепон? В зиму 1739 – 1740 рр. по лінії кордону від Азова до Дніпра і далі до Києва фельдмаршал міг виставити лише 45-50 тис. військо (це разом з ландміліцією і козаками). Між тим у Криму в розпорядженні хана було близько 70 тис. вершників, не рахуючи яничарів. Також близько 30 тис. вершників мали Буджацька та Єдисанська орди. То ж за розорення свого краю татари могли зповна розрахуватися. Серйозні випробування чекали і на армію Мініха, котра збиралась стати на зимові квартири в Молдові. Після розгрому турками австрійської армії фельдмаршала Г.-О. Валліса під Гроцкою (22.07.1739) Відень запросив перемир'я і пішов на сепаратні переговори з османами. 21.08.1739 р. у Белграді було укладено мирну угоду, за якою австрійська корона віддавала султану Боснію, Північну Сербію з Белградом і Західну Волощину. Турецьке командування отримало можливість зосередити на лівому березі Дунаю 120 тис. військо і спрямувати його у Молдову. До цього слід додати і те, що Швеція збиралась використати момент на свою користь. У Стокгольмі сподівались повернути втрачені у ході Північної війни прибалтійські володіння. Росія до війни на два фронти була не готова. С.-Петербург змушений був якомога швидше іти на замирення з Портою.

Росіяни припинили бойові дії у Молдові на початку вересня. Медіатором (посередником) між Росією і Туреччиною виступив король Франції Людовік XV. На переговорах, котрі відбулись у Белграді 18.09.1739, російську сторону репрезентував уповноважений Анною Іоаннівною французький посланець при султанському дворі маркіз Л.-С. де Вільньов. Белградський мирний договір звів нанівець усі зусилля росіян, спрямовані на здобуття виходу до середземноморських портів. Османський уряд домігся прийняття окремої статті у договорі, *«чтоб Российская держава, ни на Азовском море, ни на Чёрном море, никакой корабельный флот, ниже иных кораблей иметь и построить не могла»*. Армія Мініха, після Ставучанської перемоги і вступу до Хотина і Ясс, змушена була терміново залишити Молдову. Знесені у 1738 р. Очаків

і Кінбурн довелось віддати назад туркам⁷⁶. Росія повернула собі території, втрачені за умовами Прутського договору 1711 р., а саме: землі запорожців і берегову смугу від гирла Дону до Таганрозької затоки. Разом з тим, російська сторона зобов'язувалась знести Азов, а також усі приазовські бази свого флоту до вересня 1740 р. Підписану маркізом де Вільньовим угоду було закріплено окремими конвенціями у Ніссі (03.10.1739) і Константинополі (28.12.1739) при участі російських представників⁷⁷.

Питання ліквідації Дніпровської і Донської експедицій вирішувалось кабінет-міністрами імператриці у першій половині жовтня. 15.10.1739 р. Анна Іоаннівна видала указ щодо згортання суднобудування на південних верфях. У січні 1740 р. імператриця призначила М. Голіцина астраханським губернатором. Тоді ж адміністрація Воронезької губернії отримала необхідні урядові розпорядження стосовно згортання робіт на Дону. Для вивезення заготовленого лісу уряд залишив необхідний штат чиновників і робітників. Артилерію і військові припаси доправили до найближчих цейхгаузів. Придатні до використання човни підняли до Таврова для продажу приватним особам. Аварійні човни розламали на дрова на Черкаському острові. Недобудовані галери і прами довелось розібрати. Будівельний ліс пішов на помешкання для офіцерів і службові приміщення. Корабельний ліс, котрий в майбутньому сподівались використати для відновлення Каспійської флотилії, прибрали у криті сараї і обнесли частоколом. Довкола цих сховищ виставили військові сторожові команди. У червні П. Бредаля відкликали на службу до Адміралтейств-колегії, а морських офіцерів, разом з матросами, повернули на балтійські бази. До осені 1741 р. усі роботи було завершено⁷⁸.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що у ході бойових дій російської армії 1735 – 1739 рр. у Приазов'ї та Криму Донська флотилія зіграла помітну роль, особливо у справі оволодіння Азовською фортецею. На морі результати діяльності флотилії були більш ніж скромними. Спричинили ці невдачі фінансові, управлінсько-адміністративні і технічні прорахунки ряду державних і військових діячів; до цього додалися також географічні і кліматичні негаразди театру бойових дій. Очевидним

⁷⁶ Здобуті у 1737 р. Очаків і Кінбурн росіяни залишили наприкінці літа 1738 р. через епідемію чуми. Укріплення обох фортець, а також найближчих до них ретраншементів підірвали і розкопали, а більшість суден Дніпровської флотилії – спалили.

⁷⁷ ПСЗРИ. I. – Т. X. – № 7900, 7915, 7982; Ульяновский В.А. Белградский договор 1739 года // Сборник Московского Главного архива Министерства иностранных дел Российской империи. – Вып. II. – М., 1881. – С. 52-69.

⁷⁸ Бумаги Кабинета Министров. – Ч. X. Июль-декабрь 1739 г. // СИРИО. – Т. 130. – С. 213, 344-345, 589; Бумаги Кабинета Министров. – Ч. XI. Январь-май 1740 г. // СИРИО. – Т. 138. – С. 11-13, 33, 118; Бумаги Кабинета Министров. – Ч. XII. Июнь-октябрь 1740 г. // СИРИО. – Т. 146. – С. 32, 118; История отечественного кораблестроения. – Т. 1. – С. 190; Тарас А.Е. Сражения и кампании. – С. 127; Скрицкий Н.В. Русские адмиралы. – С. 61, 107.

було те, що у справі підкорення Кримського ханства даремно розраховувати на успіх без великих бойових кораблів. На заваді відродження Азовського корабельного флоту стали замулення р. Вороніж і обміління гирла Дону. Втім, набутий у кампаніях 1737–1739 рр. досвід стане в нагоді адміралу О. Н. Синявіну (сину віце-адмірала Н. Я. Синявіна), під керівництвом котрого у ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. на Дону відродиться суднобудування і потужна Азовська флотилія зможе завдавати ескадрам османів відчутних ударів на Чорному морі.

Gennadiy Shpital'ov

The Don military flotilla (1735 – 1739)

In the given article considers activity of the Don military flotilla during the Russian-Turkish War of 1735-1739. There is displaying the process of building and fighting way of flotilla in it. Also it has been disclosed construction features as well as fighting capabilities of ships of flotilla and defined the place of the flotilla on the theater of combat operations.

Key words: Russian-Turkish War of 1735-1739, the Don military flotilla.

Геннадій Шпитальов

Донская военная флотилия в русско-турецкой войне 1735 – 1739 гг.

В статье рассматривается деятельность Донской военной флотилии во время русско-турецкой войны 1735-1739 гг. Отображен процесс строительства и боевой путь флотилии. Раскрыты особенности конструкции, а также боевые возможности кораблей. Определено место флотилии в театре военных действий.

Ключевые слова: русско-турецкая война 1735-1739 гг., Донская флотилия.

Рецензент: Т.Г.Гончарук, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 94(477.7) «1700/1800»

Владислав Грибовський

КОЛЕКТИВНІ ТА ПЕРСОНАЛЬНІ НАГОРОДИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА РОСІЙСЬКИМИ ФАЛЕРИСТИЧНИМИ ЗНАКАМИ

В статті розглядається питання про нагороди запорозьких козаків російським урядом. Простежується походження і заперечується твердження про нагородження останнього кошового отамана П. Калнишевського орденом Андрія Первозваного і надання йому чина генерал-лейтенанта.

Ключові слова: фалеристика, запорозьке козацтво, Петро Калнишевський.

На сьогодні відсутні спеціальні дослідження практики надання нагород Російської імперії представникам запорозького козацтва. Однак, попри це, в сучасних масових історичних уявленнях поширені різні погляди щодо нагород та пов'язаних з ними владних рангів і військових чинів останнього кошового отамана Запорозької Січі – Петра Івановича Калнишевського (поч. XVIII – 1803). Протягом останнього двадцятиріччя усталилося твердження про те, що він був нагороджений орденом Андрія Первозваного та мав чин генерал-

лейтенанта Російської імперії; цей погляд широко представлений як у науково-популярній літературі¹, так і в інтернет-публікаціях². Після канонізації П. Калнишевського Помісним Собором УПЦ КП у 2008 р. цей орден став постійним елементом його агіографічних зображень (як, зокрема, в іконі «Святий праведний Петро Калнишевський» художника Є. Григорово, 2008 р.). Проте існує й інша традиція передачі образу останнього кошового, пов'язана з його прижиттєвими зображеннями на іконі Покрова Богородиці з січової церкви, копії якої зберігаються в музеях Одеси, Дніпропетровська та інших українських міст³; вона вказує на інший фалеристичний знак – золоту медаль на синій стрічці. Власне цю нагороду відтворив запорізький скульптор Микола Соболев у пам'ятнику Калнишевському, встановленому на Соловках у 2004 р.

Тож мусимо констатувати, що за умов, коли масштаб суспільного інтересу до постаті Петра Калнишевського перебільшує спроможність науковців здійснити кваліфіковану розробку його біографії, лишається значний простір для довільних суджень, більше того – їх «догматизації». Це дослідження має за мету з'ясувати питання про те, які саме нагороди і пов'язані з ними військові чини мав у дійсності останній кошовий отаман, відстежити походження історіографічних міфів щодо цього, а також з'ясувати час виникнення практики надання представникам запорозького козацтва російських нагородних знаків та висвітлити їх типологічну специфіку.

Є повна певність щодо твердження про те, що першу медаль від російської монархії Калнишевський отримав у 1763 р. Її вигляд відомий лише за описом та прорисовкою Ю. Б. Іверсена. На аверсі медалі подано поясне зображення Катерини II з малою короною на голові, волоссям, прикрашеним перлинами, і орденською стрічкою через праве плече; угорі міститься напис (тут і далі написи на медалях подаються з розкриттям скорочень): «Б.[ОЖІЯ] М.[ИЛОСТИЮ] ЕКАТЕРИНА. II. ИМПЕРАТ.[РИЦА] И САМОДЕРЖ.[ИЦА] ВСЕРОСС.[ИЙСКАЯ]». Напис унизу зазначає карбувальника: «ТИМОФЕЙ ИВАНОВ». Реверс містить зображення герба Російської імперії, під ним напис: «СИЯ. МЕДАЛЬ. ПОЖАЛОВАНА ВОИСКА. ЗАПОРОЖСКАГО КАШЕВОМУ. АТАМАНУ.

¹ Кулиняк Д. Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе. – К.: Варта, 2005. – С. 17.

² Калнишевський Петро Іванович. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії // Ресурс доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Калнишевський_Петро_Іванович. Дмв. також: Про генерала і андріївського кавалера Петра Калнишевського // Електронний ресурс: <http://kobza.com.ua/content/view/1664/36/>

³ Гончарук Т. Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні – вересні 1770 р.). Науково-популярний нарис. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 119; Україна – козацька держава / Упорядник В. Недак. – К.: Емма, 2004. – С. 190.

ВЗНАКЪ. ІМПЕРАТОРСКОЙ КОВСЕМУ. ЗАПОРОЖСКОМУ ВОЙСКУ. МИЛОСТИ. ЗАИХЪ ВЕРНОСТЬ. ІУСЕРДИЕ 1763. ГОДУ»⁴.

Як бачимо з напису на реверсі, ця медаль не була персональною нагородою Петра Калнишевському, бо адресувався кошовому отаманові без зазначення конкретної особи. Розгляд конкретної ситуації, за якої відбулося це нагородження, дозволяє дійти висновку про те, що ця медаль, передусім, призначалася для виокремлення визнаного імперською владою очільника запорожців від загалу звичайного козацтва, представники якого відтоді позбавлялися права обирати і бути обраними на керівні посади у своїй спільноті. Царський кабінет в той час докладав чималих зусиль задля руйнації козацької демократії, намагаючись заборонити проведення на Січі щорічних виборів кошового отамана і старшини та закріпити за собою право затвердження кандидатів на керівні козацькі посади. Заборона виборів, що провадилася під виглядом запровадження «лутчаго управления и содержания в добром порядке» Війська Запорозького, була викладена у царському указі від 27 серпня 1763 р. На додаток до традиційних клейнодів, що надсилалися з імперської столиці запорожцям, імперська влада надала чинному на той час кошовому отаману Григорію Лантуху золоту медаль, яку той мусив постійно носити на шиї як санкціонований царським урядом знак легітимної влади на Запорожжі⁵. Однак подальший перебіг подій розгортався за сценарієм, відмінним від того, що був передбачений у Петербурзі. Григорій Лантух повернувся з чергової поїздки до столиці імперії та, за викладом А. Скальковського, «бачачи невдачу Війська в усіх ділах та й свою немічність через похилий вік, вплив на Військо нового отамана Петра Калнишевського.., від посади своєї відмовився і більше приймати її вже не хотів»⁶. На кошового обрали Калнишевського; 19 серпня 1763 р. чиновники Київської губернської канцелярії поздоровили Петра Івановича з отриманням медалі, призначеної для нього як для повновладного кошового отамана⁷. Проте обрання на Січі нового козацького очільника викликало невдоволення імперських властей, які змусили його віддати булаву своєму попередникові.

І все ж, є підстави розглядати зазначену медаль не тільки як ранговий знак (хоча такі функції наявні), а відносити її до власне

⁴ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – СПб.: тип. Императорской академии наук, 1880. – табл. XIV.

⁵ Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – С. 190.

⁶ Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 383.

⁷ Гісцова А. З. До портрета П. Калнишевського // Архіви України. – 1991. – № 3 (227), травень–червень. – С. 55.

нагород, утім не персональних, а колективних. Про це промовляє згаданий напис на реверсі, що зазначає «все Запорозьке Військо» та вказує на підставу нагороди: «за вірність і старанність». Нагородне призначення медалі посвідчується й тим, що вона надсилалася на Січ разом з клейнодами (знамено і значки) на виконання іменного указу з таким формулюванням: «в знак к Войску Запорожскому своего императорскаго благоволения и высочайшей милости»⁸. Прикметно, що аверс медалі, наданої кошовому отаманові у 1763 р., був виготовлений за тим же штемпелем, яким того ж року карбувалися лицеві сторони медалей, призначених для нагородження чотирьох старшин Війська Донського і одного старшини Яїцького козацького війська за участь у дворцовому перевороті 28 червня 1762 р. Всі ці нагородні знаки мали розмір 6' 5" і виготовлялися із золота вагою 30 червінців на Санкт-Петербурзькому монетному дворі карбувальником Тимофієм Івановим. За висновком Ю. Іверсена, штемпелі зазначених медалей не збереглися, втім відтворити їхній вигляд можна за мідною копією аналогічної медалі донського осавула Івана Горбікова, яку Іверсен мав у власній колекції і з якої ним було зроблено опис та прорисовку⁹ (див. мал. 1. Тут і далі див. мал. на с.172).

Слід зауважити, що сам факт колективного нагородження запорожців золотою медаллю не мав прецедентів, оскільки раніше Військо Запорозьке отримувало від російської монархії тільки клейноди і щорічне «жалування» (у вигляді грошей, боєприпасів, продовольства, сукна тощо). Зокрема, у 1763 р. на Січ надсилалися знамено та значки, виготовлені Колегією іноземних справ Російської імперії «по примеру прежних»¹⁰. Запорожжя, перебуваючи у віданні Колегії іноземних справ, вважалось за свого роду закордонну територію, що була незначною мірою інтегрована до імперського простору Росії. В той же час, Військо Донське, яке ще в останній третині XVII ст. втратило значний обсяг своєї самоврядності, напямку керувалося органами внутрішнього управління імперії, передусім – її Військовою колегією, яка, крім решти функцій, здійснювала нагородження донських козаків, які відзначилися у воєнних діях. Для них, як осіб, що не належали до дворянського стану (а відтак і не мали права отримання головних нагород імперії – орденів) встановлювалися нагородні знаки окремого типу – медалі з зображенням «імператорської особи» на аверсі.

Появі медалі такого типу передувала практика нагородження донських козаків портретами із зображенням «монаршої персони»,

⁸ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии / Сост. полковник Николаев. – Т. II. – СПб.: Главное интендантское управление, 1899. – С. 127.

⁹ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. –Т. 1. – С. 174–175.

¹⁰ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии. – С. 127.

призначених для носіння на шії. Зокрема, таку нагороду, прикрашену діамантами, отримав донський військовий отаман Василь Фролов у 1720 р. Перші випадки нагородження донців власне медалями із зображенням імператорських осіб простежуються у 1735 і 1738 рр., коли донський старшина І. М. Краснощоків двічі отримував золоту медаль з діамантовою оздобою «за многия и верныя службы». В наступні роки такими ж медалями нагороджувалися сини вже згаданого Краснощоків – Федір та Андрій, а також старшина Іван Фролов, син отамана Василя Фролова. Пізніше нагороди того ж типу були надані донському військовому отаманові Данилу Єфремову (1749 р.) та його синові та наступникові Степану Єфремову, що відображено в їхніх портретах (мал. 2 і 3)*.

Як ми бачили, практика нагородження донських козаків золотими медалями з'являється за правління Анни Іоанівни (1730–1740)¹¹, за її спадкоємців вона набуває рис певної системи. Зіставлення двох різночасових портретів Д. Є. Єфремова (донський військовий отаман у 1738 – 1753 рр.) вказує на те, що козацькі медалі на середину XVIII ст. ще не мали сталого вигляду: на мал. 2 обличчя імператриці обернене праворуч, на мал. 8 – ліворуч, в обох наявні по-різному розміщені сині фініфті. У першому випадку на столі поруч з католицьким хрестом маємо зображення портрету імператриці на медалі (медальйоні?) в золотій оздобі з імператорською короною, що носилося на анненській стрічці¹², у другому – дві медалі, одна – золота в золотій оправі з імператорською короною, що накладалася поверх двобічного червоного банта з анненською стрічкою, інша – золота з вушком, через яке проходить синя стрічка, зав'язана в двобічний бант. Тобто окремі медалі цього типу поміщалися в оздобу з коштовного металу, що, в особливих випадках, прикрашалася діамантами (що наявне на мал. 3 і відсутнє на мал. 9) і носилися на прикріпленій до неї стрічці. Інші ж не призначалися для діамантової оздобы і мали вушко для стрічки (мал. 8, 10, 11). Наявні й різні форми бантів – дво- і чотирибічні. Вочевидь, певна уніфікація призначених для козацтва медалей, відбулася на початку правління Катерини II, що можна пов'язати з 1763 роком, яким датується найбільш рання згадка про штемпель карбувальника Тимофія Іванова. Медалі масового випуску

* Висловлюю подяку завідувачу відділу Аксайського військово-історичного музею Петру Авакову за консультацію і надання ілюстративного матеріалу щодо донського козацтва.

¹¹ Див. доклад.: Агафонов А. И. Донские казаки. Грудь в крестах... Из истории пожалований, наград и знаков отличия донского казачества. XVI – начало XX в. – Ростов н/Д.: Изд-во ЮФУ, 2009.

¹² Називаючи червону стрічку анненською, ми віддаємо данину традиції. З-поміж російських фалеристичних знаків того часу стрічку чистого червоного кольору мав лише орден Св. Олександра Невського, а орден Св. Анни – червону з жовтою облямівкою (Див.: Шепелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М.-СПб.: Центрполиграф, МиМ-Дельта, 2005. – С. 368).

за катерининських часів робилися саме цим штемпелем, втім з доданням такої деталі на аверсі, як зображення знаку ордена Андрія Первозваного над лівим стегном імператриці.

Звернімо увагу на ту обставину, що нагородження донців здійснювалася за конкретні заслуги (здебільшого бойові), а от специфіка ситуації з наданням кошовому отаманові медалі та клейнодів у 1763 р. полягала в тому, що запорозьке козацтво впродовж 24 років перед тим взагалі не брало участі у війнах Російської імперії, хоч і було задіяне в системі охорони її кордонів. Відтак, колективна нагорода всього Війська Запорозького мала сенс заохочення його лояльності та дистинкції кошового отамана, котрий мусив її носити на своїй шії за кожної офіційної нагоди. Є підстави підтримати аргументацію одеського історика Тараса Гончарука про те, що саме з цією медаллю Калнишевський зображений на списках ікони Покрова Богородиці з січової церкви¹³ (мал. 4). Звісно, під тиском російського уряду Калнишевський у 1763 р. мусив віддати всі регалії своєї влади (разом із золотою медаллю) Григорію Лантухові, а наступного, 1764 р. цю медаль мав носити новий кошовий отаман – Пилип Федорів. Проте у 1765 р. вона, вочевидь, знову опинилася на шії Петра Івановича, котрий того ж року з офіційним візитом відвідав столицю імперії і, звісно, не міг бути вбраним всупереч етикетним нормам (тобто без рангових та нагородних знаків).

Першу і останню персональну нагороду від російського уряду у вигляді фалеристичного знака Калнишевський разом отримав за участь у бойових діях на Північно-Західному Причорномор'ї та, зокрема, організацію блокади турецької фортеці Очаків у 1770 р. Разом з кошовим отаманом тоді нагороджувалося 12 запорозьких старшин. Справу з виготовлення медалей для запорожців було доручено Військовій колегії, котра, як уже зазначалося, мала відповідні повноваження щодо Війська Донського та деяких інших козацьких військ імперії, однак не володіла жодними прерогативами стосовно Війська Запорозького як підвідомчого Колегії іноземних справ. Проте під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли запорозькі підрозділи перебували у складі Першої та Другої російських армій, Військова колегія отримала певні функції щодо Запорожжя.

Основоючись на клопотанні командувача Другої армії графа П. І. Паніна¹⁴, 30 вересня 1770 р. Військова колегія подала на

¹³ Гончарук Т. Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні – вересні 1770 р.). Науково-популярний нарис. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 119.

¹⁴ Те, що саме П. І. Панін виступив ініціатором нагородження кошового отамана і запорозьких старшин золотими медалями, видно з чернетки адресованого йому листа П. Калнишевського від 16 квітня 1771 р., в якому висловлюється подяка за «ходатайство вашего высокографского сиятельства» (Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 24).

розгляд Катерини II пропозицію про нагородження кошового отамана та запорозьких старшин золотими медалями. Це посвідчується випискою «з доклада, конфірмованного [імператрицей] сентября 30 дня, подносимаго от той же [Военной] коллегии о всемилостивейшем пожаловани залотыми медалями с портретом Ея Императорскаго Величества», що лишилася у колезькому архіві. Ця доповідь містила два реєстри, в яких окремо зазначалися представлені для нагородження представники Запорозького і Донського козацьких військ: «1-й – за отлично храбрыя противу неприятеля поступки и особливое к службе усердие Войска Запорожскаго кошевого Кальнишевскаго, *осыпанной бриллиантами**, да того ж Войска старшин обозного Павла Головатова, писаря Ивана Глоба, есаулов Сидора Белого, *Андрея Бурнаса*¹⁵ и Андрея Порохню, Макара Ногая, Андрея Лукьянова, Сафрона Чернаго, Филипа Стегаилу, Лукьяна Великого, Андрея Насакина, Алексея Черного, 2-й – Донскаго Войска полковника Дмитрия Сулина за храбрые и отличныя поступки, 3-го Донскаго ж Воиска походнаго полковника Данила Краснощокова за храбрые ево против неприятеля поступки»¹⁶. Як видно з іншого документа, для запорожців передбачалося «зделать *против прочих таковых же донским старшинам* пожалованных золотые медали (ис коих одна кошовому Кальнишевскому *осыпана быть имеет от кабинета бриллиантами*)»¹⁷. Таким чином, персональне нагородження представників запорозького козацтва російською медаллю здійснювалося вперше і приводилося у відповідність до вже усталеної практики надання певного типу нагородних знаків, яка здійснювалася стосовно донського козацтва.

Інкрустована діамантами оздоба медалі Калнишевського (що виготовлялася коштом царського кабінету) теж мала як попередні, так і пізніші відповідники серед нагород представників Війська Донського. Зважаючи на те, що до цього часу невідомі портретні зображення Петра Івановича (маємо лише копії ікон з вельми умовною передачею його вигляду), повний комплект отриманої ним у 1771 р. нагороди можна уявити за портретом донського військового отамана Степана Єфремова роботи художника С. Д. Христинека 1768 р. (мал. 3). На ньому добре передано медаль з

Інші листи, в яких кошовий отаман висловлював подяку за нагороду, вказують на причетність до позитивного вирішення справи з її наданням великого князя Павла Петровича та керівника Військової колегії З. Г. Чернишова (Там само. – Арк. 24–24 зв., 25).

* Тут і далі курсив мій. – В.Г.

¹⁵ Йдеться про військового суддю Івана Бурноса, ім'я та старшинський ранг якого зазначений помилково. Докладніше про це – нижче.

¹⁶ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 13. – Оп. 1-107. – Зв. 120. – Спр. 64. – Арк. 160.

¹⁷ РДВІА. – Ф. 13. – Оп. 1-107. – Зв. 120. – Спр. 64. – Арк. 161.

червоного золота, котра була вміщена в прикрашену діамантами, вочевидь, срібну оздобу з імператорською короною і носилася на андріївській стрічці. Залучені до розгляду в даному дослідженні портрети донських отаманів і старшин демонструють відсутність єдиного зразка для оздоб, в які вкладалася медаль. Наприклад, на портреті О. І. Іловайського, нагородженого за участь в штурмі турецької фортеці Бендери в 1770 р.¹⁸ проглядаються елементи рослинного орнаменту (що відсутнє в оздобі медалі С. Єфремова, див. мал. 3) і не помітні ознаки інкрустації коштовним камінням (мал. 9).

Медаль, якою Калнишевський був нагороджений у 1770 р., за розміром (6'5"), вагою (30 червінців), місцем карбування (Санкт-Петербурзький монетний двір) і більшістю елементами аверсу не відрізнялася від медалі 1763 р.; обидві медалі мали одного карбувальника – Тимофія Іванова¹⁹. Єдине, що виокремлює медаль 1770 року, так це зображення знаку ордена Андрія Первозваного на орденській стрічці над лівим стегном поясного зображення Катерини II (мал. 5). Реверс містить напис: «ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО КОШЕВОМУ КАЛНИШЕВСКОМУ, ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЯ ПРОТИВУ НЕПРІЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ И ОСОБЛИВОЕ КЪ СЛУЖБЕ УСЕРДІЕ» (мал. 6). Композиція реверса (узорчатий щит, знамена та списи, розташування напису) аналогічна звороту медалей, якими у 1763 р. нагороджували донських і яйцького козацьких старшин за участь у дворіцевому перевороті 1762 р., а також представників різних козацьких військ, котрі відзначилися у російсько-турецьких війнах 1768–1774 і 1787–1791 рр. (мал. 7). Проте вона відрізняється від композиції реверсу медалі, яку кошовий отаман отримав у 1763 р. Медалі, надані запорозьким старшинам у 1770 р., були ідентичні решті та виготовлялися зі штемпелів того ж карбувальника²⁰.

Слід звернути увагу на те, що напис на реверсі призначених для всіх запорожців медалей (у тому числі й пізніше наданих, як-от полковникові Колінці 1774 р.²¹) містить один незмінний елемент: «ЗА ОТЛИЧНО ХРАБРЫЕ ПРОТИВЪ НЕПРІЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ». В медалях донських козаків написи більш конкретизовані, в чому знаходить відображення як ступінь заслуги, так і її характер. Наприклад, донський полковник Олексій Голов, котрий відзначився у війні з турками, був нагороджений у 1772 р. за «...ХРАБРЫЕ И МУЖЕСТВЕННЫЕ ВЪ СРАЖЕНІЯХ ПРОТИВЪ НЕПРІЯТЕЛЯ ПОСТУПКИ», а от Олексій Краснощоків, учасник придушення повстання О. Пугачова, отримав медаль «...ВЪ ВОЗДАЯНІЕ ЗА

¹⁸ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – С. 261

¹⁹ Там само. – С. 269–270.

²⁰ Там само. – С. 148–149, 165–166, 270.

²¹ Там само. – С. 300.

ОКАЗАННЫЕ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ УСЛУГИ»²². Відтак, формулювання «ОТЛИЧНО ХРАБРЫЕ» в призначених для запорожців медалях вказує не стільки на рівень їхньої заслуги, скільки на особливий характер самого акту нагородження російською монархією представників Війська Запорозького, слабо інтегрованого до Російської імперії. Тож є підстави наголосити на тому, що цей акт мав за мету не так вшанування воїнської звитяги запорозького козацтва, як заохочення його лояльності.

Джерела дозволяють простежити увесь порядок здійснення нагородження запорожців. Військова колегія в короткий термін організувала виготовлення медалей; на Запорожжя їх привіз військовий старшина Павло Головатий. 23 січня 1771 р. на Січі відбувся урочистий молебень «о здравии ея императорскаго величества»; «по отправлении молебна [медали] как на кошеваго, так и на старшин ко всегдашнему на шеи ношению на голубых лентах наложены»²³. Тобто усі нагороджені особи отримали належні їм медалі, які відтепер мали носити кожного офіційного випадку. Прикметно, що лист з подякою імператриці за нагороду був складений півтора місяця по тому – 16 квітня того ж року. В Архіві Коші збереглися кілька редакцій цього листа з рясними закресленнями та численними виправленнями, котрі засвідчують надзвичайну ретельність підготовки. У, вочевидь, кінцевій редакції вибрано надміру вірогідний стиль дякування монаршій особі. Після констатації російських перемог («...Хрестолюбивое во всех концех земли и вод ВИВ воинство укрепляя») йшло: «Обще все мы усерднотеплие ко Всевишнему подателю всех благ молби и благодарение за толико ВИВ на нас, верноподданных рабов своих, богато излиянне благодеение принесли мы на месте сего благодарения»²⁴. Як тривале зволікання з подякою за нагороду, так і нетиповий стиль її виразу ми схильні пояснити безпрецедентністю надання запорожцям персональних нагородних знаків; січова канцелярія, вочевидь, просто не мала усталеного формуляру для підготовки відповідного листа, тож і мусила на власний розсуд управлятися в винахідливості щодо дяки.

Втім справа з нагородами запорожців не обійшлася без помилок. У листі від 23 грудня 1771 р. Калнишевський скаржився князеві О. О. Прозоровському на те, що «конфуз один явился» з нагородженням Івана Бурноса, на медалі якого було помилково викарбовано ім'я Андрія і зазначено його як осавула, але ж не військового суддю, яким він був насправді (такий самий

²² Там само. – С. 170, 314.

²³ РДВІА. – Ф. 13. – Оп. 1-107. – Зв. 120. – Спр. 64. – Арк. 167; ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 14, 21.

²⁴ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 21. Матеріали діловодства щодо нагород відклалися в окрему теку, подану в справі за цим номером.

помилковий запис про нього маємо у наведеному вище реєстрі, що докладався до доповіді Військової колегії імператриці); кошовий отаман клопотався про те, щоб зазначену медаль переробили²⁵. Однак спосіб владнання цього «конфузу» відомі нам джерела не дозволяють простежити.

Практика персонального нагородження запорожців російськими нагородними знаками набула певного устійнення впродовж наступних років. Медалі козацького зразку отримували запорозькі старшини різних рангів, що перебували зі своїми підрозділами у складі обох російських армій. Процедура їх надання не завжди відбувалася на січовому майдані. Зокрема, у 1772 р. Калнишевський вів листування з генерал-поручиком Г. О. Потьомкіним, з приводу передачі золотої медалі старшині Проневичу, який зі своєю групою запорожців служив у Молдові в складі корпусу, яким командував майбутній катерининський фаворит²⁶. Втім ця практика проіснувала неповних п'ять років і закінчилася з ліквідацією Січі у 1775 р.

Подальша доля медалі Калнишевського невідома. Вочевидь, кошовий отаман мусив її здати разом з ранговими знаками генерал-поручикові П. А. Текелії під час свого арешту у червні 1775 р.; конфісковані клейноди (знамено, булава, пірнач та ін.) були складені у два ящики й запломбовані печаттю Колегії іноземних справ, втім медалі 1763 і 1770 рр. серед цих речей не згадуються²⁷. Штемпелі медалі 1770 р. за станом на 1870-ті рр. зберігалися на Санкт-Петербурзькому монетному дворі. Зі штемпелю реверсу тоді ж зроблено односторонній відбиток на олові для колекції Санкт-Петербурзького університету. На замовлення Ю. Б. Іверсена виготовлений олов'яний відбиток аверсу, до якого припаяно олов'яну копію реверсного відбитку із зазначеної університетської колекції²⁸. На теперішній час двобічна олов'яна копія медалі Калнишевського зберігається в Російському державному історичному музеї, куди вона потрапила, вірогідно, з колекції Іверсена.

Потребує на окреме пояснення сенс носіння «козацької» медалі на синій, тобто андріївській стрічці. Зважмо, що у той час використання орденських стрічок для медалей, наданих особам недворянського стану, було поширеною практикою; це однаково стосувалося як нижніх армійських чинів, так і очільників козацьких військ. Спочатку для носіння таких медалей надавалися андріївська та анненська стрічки, що добре видно на прикладі з портретом донського отамана Данила Єфремова (мал. 8), втім портрети

²⁵ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 49–49 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 26, 29–29 зв., 62.

²⁷ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии. – С. 170.

²⁸ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – С. 269.

пізнішого часу демонструють використання лише синьої стрічки (мал. 3,9,10,11). За правління Катерини II для носіння медалей, наданих нижнім армійським чином, також використовувалися стрічки орденів Георгія Переможця, Св. Володимира та Св. Олександра Невського²⁹. Отже, між орденами офіцерів-дворян і медалями солдатів та козаків існував певний зв'язок, хоча це питання ще чекає на окреме вивчення. Тут ми можемо лише пунктирно позначити такий зв'язок. Згідно з визначенням Л. Шепелева, «медаль – нижча нагорода, наче молодший орден», яким нагороджувалися «особи різної станової належності»³⁰. Ордени передусім характеризували належність до певної привілейованої корпорації, що складалася з осіб дворянського походження. Зазначене існувало як усталена практика, відображена у статутах орденів Російської імперії, хоча остаточно лише у 1797 р. було визначено, що кавалер ордену має бути обов'язково дворянином. Відтак, нагородження орденем особи недворянського стану могло здійснюватися лише у випадку одночасного надання їй дворянства. Тоді ж було відрегульовано питання щодо знаків у складі ордену Св. Анни, які надавалися унтер-офіцерам та рядовим; у 1807 р. такий же знак запроваджено і в складі ордену Св. Георгія³¹.

Висловимо припущення про те, що призначені для козацтва медалі могли в аналогічний спосіб поєднуватися з орденем Андрія Первозванного. Твердження про цей зв'язок повніше розкриється, якщо залучити до розгляду портрети донських отаманів, на яких зображено повний комплект нагороди. По-перше, на це вказує використання блакитної стрічки, що наявне як на картинах середини XVIII ст. (мал. 2,3,8,10,11), так і останніх років того ж століття (мал. 9). По-друге, не є випадковим розміщення банта або елементів стрічки у вигляді андріївського хреста. Так, на парсунах Д. Є. Єфремова передано два варіанти зав'язаного начетверо банта (мал. 2,8); портрет донського старшини М. І. (?) Платова демонструє поєднання двобічного банта з двома кінцівками синьої стрічки, на якій носилася золота медаль (мал. 11). По-третє, зображення Катерини II на аверсі медалі 1770 р. містить знак ордену Андрія Первозванного (мал. 5 і 7), який, однак, відсутній у медалі зразка 1763 р. По-четверте, розміщення золотої медалі в срібній оздобі з діамантами (це добре передано в портреті С. Д. Єфремова, див. мал. 3 і посвідчується описом нагороди Калнишевського 1770 р.) теж могло становити елемент уподібнення ордену Андрія Первозванного, який у XVIII ст. був єдиним з російських орденів, що

²⁹ Исторический очерк о регалиях и знаках отличия Русской Армии. – С. 150–157.

³⁰ Шепелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М.–СПб.: Центрполиграф, МиМ-Дельта, 2005. – С. 376–377.

³¹ Там само. – С. 364–365.

прикрашався діамантами. Втім зважмо, що статут цього ордену, запровадженого у 1698 р., не був затверджений до самого кінця XVIII ст., а існував лише його проект, розроблений Петром I, в якому, між іншим, великим символічним значенням наділялася орденська стрічка: кавалери ордену мусили пам'ятати, «що вони з'єднані стрічкою ордену, подібно міцним узам єдності й дружби»³².

Та все ж, навіть коли було б можливим довести зв'язок прикрашеної діамантами «козацької» золотої медалі на синій стрічці з орденом Андрія Первозванного як «молодшого» знаку, включеного до його складу, відношення між ними не складуть тотожності. Орден Андрія Первозванного був не тільки найвищою нагородою Російської імперії, але й позначав станову корпорацію відбірних вершків російського дворянства. До таких свого часу був кооптований український гетьман з річпосполитським гербом Іван Мазепа-Колединський, котрий став другим кавалером цього ордену в 1700 р. Однак андріївська стрічка не могла Петра Калнишевського, цього представника негербованих еліт козацької периферії, пов'язати «узами єдності й дружби» з істеблішментом Російської імперії. Згідно з вимогами, прописаними Петром I для андріївських кавалерів, особа, яка включалася до їхнього корпоративного кола, повинна мати високий дворянський статус і військовий чин (або відповідний штатський ранг), не нижчий генеральського; сам факт нагородження цим орденом передбачав право на отримання чину генерал-лейтенанта (або генерал-поручика). Крім того, андріївський кавалер мав володіти належним статком, аби «важность сего события поддержать».

Зазначені вимоги, звісно, не могли стосуватися кошового отамана та запорозької старшини, котрі не мали жодного відношення до російського дворянства та його ієрархічних щаблів. Так само це стосувалося і донського козацтва, попри його більшу інтеграцію до соціально-політичного простору Російської імперії. Невідомий жоден приклад того, щоби сам факт нагородження донського отамана або старшини золотою медаллю в оздобі з діамантами на андріївській стрічці автоматично передбачав отримання чина генерал-лейтенанта. Нобілітація донців відбувалася в інший спосіб – шляхом отримання від російської монархії певного військового чину та відповідного йому дворянського рангу (згідно з Табелем про ранги). Саме так Д. Є. Єфремов, залишаючи свою отаманську посаду, був жалуваний чином армійського генерал-майора у 1753 р., а за участь у Померанській кампанії у 1759 р. отримав ранг таємного радника³³. Інший власник «козацької» золотої медалі, О. І. Іловайський, котрий відзначився у придушенні

³² Там само. – С. 352–353.

³³ Ригельман А. И. История о донских казаках. – Ростов н/Д., 1992. – С. 159–160.

повстання О. Пугачова, отримав чин армійського полковника у зв'язку з призначенням його наказним отаманом Війська Донського у 1775 р. (реформованого у той час Г. О. Потьомкіним); з нагоди ж коронації Павла його жалували чином генерала від кавалерії³⁴; прикметно, що він, після набуття дворянства був нагороджений орденом Св. Володимира і носив його поруч з отриманою раніше золотою медаллю (мал. 9). Цей випадок засвідчує, що «козацька» медаль цінувалася не нижче орденів імперії, однак мала іншу, так би мовити, соціальну природу. Відтак, видається цілком правильним визначення В. А. Дуровим типу «козацьких» медалей як групи персональних нагород, призначених для «осіб, котрі надали видатні послуги державі, але через своє недворянське походження не мали права на отримання ордену»³⁵.

Отже, Петро Калнишевський, не будучи російським дворянином, не підлягав нагородженню орденом Андрія Первозваного; жоден документ не засвідчує його причетності до корпорації його кавалерів, так само як і щорічного святкування орденського дня Андрія Первозванного, який відзначається 30 листопада³⁶. Факт надання йому золотої медалі на синій стрічці в літературі витлумачений вкрай довільно; безпідставним є і твердження про жалування його, як буцімто андріївського кавалера, чином генерал-лейтенанта.

За джерелами вдається простежити лише один випадок звернення до Петра Калнишевського як до генерал-лейтенанта, представлений А. О. Скальковським у публікації вибірки документів з Архіву Коша. 16 червня 1773 р. брацлавський стольник польського князя А. Святополка-Четвертинського надіслав до кошового отамана листа з вимогою відшкодувати збитки за пограбоване козаками містечко Марківка. В інтитуляції листа містилося звернення: «Ясневельможному пану Калнишевському, *генерал-лейтенанту*, коменданту запорожских войск, любезнейшому соседу и благодетелю»³⁷. Зазначена форма звернення була цілком довільною і не мала відповідників у тогочасних офіційних документах російського та українського походження. Для порівняння наведемо приклади звернення до кошового отамана різного рангу осіб: командира Другої армії П. І. Паніна в листі від 27 січня 1770 р.: «Высокопочтенный и знаменитый Воиска Запорожского г[о]с[по]дин кошевой атаман, мой приятель!»³⁸, імператриці Катерини II у грамоті від 22 травня 1774 р.: «Нашего императорского величества

³⁴ Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. – Т. 1. – С. 261.

³⁵ Дуров В. А. Русские и советские боевые награды. Государственный ордена Ленина исторический музей. – М.: ГОЛИМ, 1990. – С. 7.

³⁶ Шепелев А. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – С. 366.

³⁷ Скальковский А. Несколько документов к истории Гайдамачины // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. Октябрь. – С. 313–314.

³⁸ ЦДІАК. – КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 232. – Арк. 1–1 зв.

подданному, Войска Запорожскаго кошевому атаману и всему Войску Запорожскому»³⁹; типово запорозьку форму звернення зазначено в листі козацьких старшин С. Білого, Л. Мошенського та А. Головатого, написаного у березні 1775 р.: «Велможный пан, милостивый батьку Петр Иванович!»⁴⁰. Як бачимо, жоден з наведених випадків не засвідчує титулування Калнишевського як генерал-лейтенанта; подається звичайне для запорозького очільника найменування кошовим отаманом. Крім того, слід наголосити, що запроваджений в часи Петра I чин генерал-лейтенанта існував до 1741 р. і був відновлений 1797 р., отже у проміжок між цими роками йому відповідав чин генерал-поручика (так само відбулася зміна чину лейтенанта на чин поручика)⁴¹. Згідно з Табеллю про ранги, генерал-лейтенант (генерал-поручик) був військовим чином III класу, якому відповідав цивільний чин таємного радника. Втім немає жодних документальних підстав вважати, що останній кошовий отаман був чиновником Російської імперії такого високого рангу.

І все ж-таки потрібно пояснити, на яких підставах з'явилося титулування кошового отамана як генерал-лейтенанта. Автор згаданого вище листа, вочевидь, виходив з традиційного розуміння польського слова *lejtnant*, запозиченого з французької *lieutenant*, що, як вказано у словнику М. Фасмера, мало початкове значення *lieutenant*, себто «заступник», і було калькою з латинської *locum tenens* – «намісник»⁴². Зважмо також, що у французькій армії лейтенант довго зберігав функції, пов'язані з первісним значенням назви його посадового рангу як «заступника» капітана, таке ж відношення має і генерал-лейтенант до повного генерала. Відтак, брацлавський стольник вживав слова «генерал-лейтенант» і «комендант» зовсім не як усталені у певному формулярі номінативи титулу чи рангу, а як довільно підібрані відповідники статусу кошового отамана. Поняття «генерал-лейтенант» у цій конструкції наблизилося до первісного значення латинського *locum tenens* – «намісника». Маємо як приклад аналогічного використання цього номінативу французьким консулом у Криму Ш. де Пейссонелем (середина XVIII ст.), який через поняття «генерал-лейтенант» пояснював функції сераскерсултанів ногайських орд⁴³. Підкреслимо, що і брацлавський стольник, і французький консул не використовували поняття «генерал-лейтенант» як офіційну назву армійського чину.

³⁹ Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774–1788 гг. / Сост. акад. Н. Ф. Дубровин. Издание Военно-Ученнаго комитета Главнаго штаба. – СПб.: Военная типография, 1893. – С. 1.

⁴⁰ ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 36.

⁴¹ Шепелев А. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – С. 111–112.

⁴² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – 1-е изд. – Т. 1–4. – М., 1964–1973

// Электронный ресурс: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi>

⁴³ Пейссонель Ш., де. Записка про Малу Татарію / Пер. з фр. В. Лотошникової; вступ. ст., прим. і коментарі В. Грибовського. – Дніпропетровськ: «Герда», 2009. – С. 31–32.

Таким чином, практика персонального нагородження запорожців російськими нагородними знаками проіснувала неповних п'ять років і закінчилася з ліквідацією Січі у 1775 р. Вона жодним способом не була пов'язана з наявною в Російській імперії системою надання військових чинів через нагороди орденського типу, але належала до іншого типу нагород, який був вироблений упродовж 30–60-х рр. XVIII ст. у процесі складної взаємодії імперського уряду з козацькою периферією і сам по собі становив один з проявів тенденції уніфікації управління різнорідними козацькими формуваннями.

Vladyslav Grybovs'kyi

Collective and personal rewards of Zaporizhian Cossacks by Russian phaleristic signs

In this article the question on awarding Zaporozhian Cossacks by Russian government has been examined. There is traced the origin of information on awarding the last ataman P. Kalnyshevs'kyi with Order of St. Andrew and his presentation to the rank of lieutenant general and is given the refutation of this.

Key words: phaleristics, Zaporozhian Cossacks, Peter Kalnyshevs'kyi.

Владислав Грибовский

Коллективные и персональные награды запорожского казачества российскими фалеристическими знаками

Рассматривается вопрос о награждении запорожских казаков российским правительством. Отслеживается происхождение и отрицается утверждение о награждении последнего кошевого атамана П. Калнышевского орденом Андрея Первозванного и представление его к чину генерал-лейтенанта.

Ключевые слова: фалеристика, запорожское казачество, Петр Калнышевский

Рецензент: Т.Г.Гончарук, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 930:94 (470+571) «17/1917»

Надія Швайба

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА У ФОНДІ КАНЦЕЛЯРІЇ АЗОВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМЛЕМІРА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РОСТОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті здійснено огляд фонду 800 Державного архіву Ростовської області (м. Ростов-на-Дону). Автор висвітлює інформативні можливості джерел фонду щодо історії запорозького козацтва напередодні і після скасування Запорозької Січі.

Ключові слова: джерела, козацтво, Державний архів Ростовської області

Серед джерел до історії Південної України, зокрема історії запорозького козацтва, не введеним до наукового обігу лишається зібрання документів фонду Канцелярії Азовського губернського землеміра Державного архіву Ростовської області Російської

федерації (ДАРО, м. Ростов-на-Дону). Загалом, Ростовський архів традиційно лишається поза маршрутами розшуків істориків Південної України. Виключення із загальної тенденції складають окремі роботи В. Полторака, його ознайомчий огляд фондів ДАРО до історії козацтва та української колонізації Дону⁷⁹. Водночас, триває введення до наукового обігу документів Азовської губернської канцелярії, що зберігаються в інших архівосховищах (РДАДА, Дніпропетровський історичний музей)⁸⁰. Джерела 800-го фонду ДАРО при цьому лишаються незнаними для більшості істориків Південної України XVIII ст.

Вочевидь, до такої ситуації призвели обставини, за яких частина загального архіву Азовської губернської канцелярії (1775-1784) опинилася в обласному архіві Ростовської області. Локація теоретично допустима, адже фортеця Св. Дмитрія, Азов, Таганрог входили до Азовської губернії з моменту її утворення. Втім, до зведення губернського міста канцелярія Азовського губернатора знаходилася у Білевській фортеці (Костянтиноград)⁸¹, там само знаходилася і губернська межова експедиція на чолі з губернським землеміром. У червні-липні 1778 р. відбувся переїзд губернських установ до Катеринославу⁸². Що саме сталося і за яких умов документи губернської межової експедиції згодом опинилися у Ростові-на-Дону, з'ясувати не вдалось. У ДАРО справа історії фонду відсутня. За повідомленням головного хранителя О.В.Ніколаєвої фонд у сучасному його стані був сформований протягом 1951-1952 рр., коли тривала повоєнна систематизація та впорядкування матеріалів архіву. Таким чином, джерела потрапили в архів до війни, вціліли в роки евакуації архіву до Омську і були впорядковані на початку 1950-х рр.⁸³ Протягом наступного півстоліття їх переглядали переважно архівні

⁷⁹ Полторака В. Джерела з історії України XVIII ст. в Державному архіві Ростовської області / Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії» – Одеса, 2005. – С. 89-90.

⁸⁰ Самко І. Обов'язки командирів в Азовській губернії (1775-1776 рр.) / Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т.5. – С.120-122; Олененко А.Г. Уніфікація військових звань після зруйнування Запорозької Січі (на матеріалах документів Азовської губернської канцелярії) / Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 26. – С. 114-116; Її ж. Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів / Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т.21. – С. 14-26; Її ж. Азовська губернська канцелярія: структура, функції, штат (1775-1784) // Історія і культура Подніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 8. – С. 177-184.

⁸¹ Полонська Василенко Н.Д. Південна Україна після зруйнування Січі / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, «Дніпрова хвиля», 1967. – Т.2. – С.211.

⁸² Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX ст.) // Джерела з історії Південної України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2005. – С. 179-180; Богумил А. К. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года / А. К. Богумил. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1905. – С. 14.

⁸³ Ресурс доступу: <http://gosarhro.ru/about/history/>; Государственный архив Ростовской области. – Ф.800. Азовская губернская канцелярия [г.Азов]. – Оп.1. – 1775-1784 гг. Перший опис складено на 29.11.51. (463 справи), 5 справ додано 10.10.52, 1 справа внесена 18.02.58.

працівники, адже наукові інтереси місцевих дослідників щодо XVIII ст. зосереджувалися на інших проблемах: історії донського козацтва, історії Обласі Війська Донського, історії Дону та Приазов'я тощо. Це підтверджують у більшості випадків чисті листи використання справ. В той час як для істориків Південної України комплекс містить безліч унікальних фактів, що чекають на своє висвітлення.

Фонд 800 складається з 469 од. зб., з них 188 – мають гриф «особливо цінна справа». Крайні дати документів у фонді 1775-1784 рр., власне, вони співпадають з роками існування Азовської губернської канцелярії. Географічно, документи стосуються переважно території самої Азовської, в окремих випадках – прилеглих Новоросійської та Малоросійської губерній. Збереженість документів непогана, грибком пошкоджено лише окремі справи. Частина справ зберігається у тому вигляді, в якому була сформована в XVIII ст. На це вказує цілісність самої в'язки, зшиті канцелярською ниткою, обкладинка з оригінальною назвою справи та її архівним номером, пагінація сторінок і підписи губернського архіваріусу. Окремі документи, навпаки, розпорошені по одному-два і представляють на сьогодні самостійні справи. У назвах справ, що склалися у 1950-х рр., трапляються неточності в передачі назв географічних об'єктів, прізвищ, назв поселень, – наслідок помилкового прочитання канцелярського тексту XVIII ст.

Документи 800-го фонду пов'язані з діяльністю Азовської губернської межевої креслярні. Це зумовило їх видову приналежність (звітно-розпорядча документація) та змістову направленість. Адже, головним завданням, яке покладалося на цю установу, було впорядкування земельного фонду губернії для його подальшої роздачі під заселення, заведення заводів, млинів, під нові слободи і міста. Місцеві межувальники на чолі з губернським землеміром повинні були обміряти, обмежувати, створити плани місцевостей і повітові мапи, зрештою, наладити оперативний процес роздачі землі, контролю щодо законного землекористування і землеволодіння. Як наслідок, більшість справ фонду пов'язана з організацією земельних відводів у повітах губернії, починаючи вже з 1776 р. Численну групу з 1778 р. складають прохання місцевих мешканців про відведення ділянки під будівництво будинку чи торгової лавки на форштадті Катеринославу, прохання відводу землі під млин, прохання вирішити поземельний спір чи розглянути претензію. Серед зовнішньої документації межевої експедиції – укази Азовської губернської канцелярії, Азовського губернатора В.О. Черткова, копії ордерів генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, чолобитні поміщиків,

які воліли повернути свої слободи після їх захоплення запорожцями у 1760-х рр. та ін. Не менш цінними є внутрішні документи: накази губерньської межуваньної експедиції повітовим креслярням, польові журнали межуваньників, їх численні рапорти з місць межування, відомості, прохання тощо. У комплексі джерела відбивають процес створення чіткого адміністративно-територіального поділу, дозволяють встановити на мікрорівні як і хто ставав власником землі в губернії, казуси, що траплялися при цьому. Джерела фіксують географію і топонімію українського степу на останню чверть XVIII ст., особливості його тогочасного ландшафту. З джерел внутрішньої документації постає життя звичайних межуваньників: хто ними ставав, що треба було вміти, яким був повсякденний побут, зрештою, з чим стикався цей службовець в ході межувань. Ця категорія службовців, здається нам, сама по собі заслуговує на окреме вивчення, адже після двох-трьох років служби межуваньник добре знав, що являють собою не лише землі губернії, а й сама губернія, чим вона живе і чим живе її людність.

Більшу частину Азовської губернії після ліквідації Січі склали степові простори, байраки, урочища, слободи і зимівники колишніх Запорозьких Вольностей (Самарська, Орільська, Протовчанська, Личківська, Барвінкостінківська, Кальміуська паланки). Як наслідок, межева креслярня зіткнулася з низкою серйозних проблем. По-перше, землі, які імперський уряд перед сим волів бачити «в пусте лежачими», в реальності такими не були. По-друге, доводилося розглядати купу землевласницьких претензій щодо Поорілля, де протягом 1760-х – першої половини 1770-х рр. запорожці вели активну колонізаційну політику⁸⁴. По-третє, велика кількість прохань щодо відведення земельних ділянок, складність цієї процедури⁸⁵, нестача кваліфікованих спеціалістів розтягували процес відведення землі на роки. Оперативно отримували землю тільки великі сановники і місцеві службовці, переважно з військових чинів. По-четверте, діяльність межевої експедиції повинна була сприяти перетворенню колишніх запорожців і запорозьких підданих на слухняних поселян казенних слобод, врегульовувати питання із зимівниками, що опинялися у земельних відводах нових поміщиків. Зрештою, на місці колишніх паланок повинні були з'явитися чітко обмежені

⁸⁴ Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 12-19; Її ж. Актові джерела до історії Запорозжя останніх років його існування // Там само. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9-14; Мірущенко О. Земельне питання в економічному розвитку Запорозьких Вольностей // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 180-189.

⁸⁵ Докладніше про процедуру межування: Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997.

та описані повіті. Документи 800-го фонду ДАРО як раз дозволяють простежити перебіг життя у недавньому козацькому краю в перші роки його імперської реорганізації.

Так, справа №1 даного фонду – це комплекс документів, що сформувався в наслідок подачі на ім'я імператриці чолобитної відставного полковника П.І. Лізандера⁸⁶. Він 1761 р. придбав землю на лівому березі Орелі у полтавського козака Леонтія Козиря, а через кілька років поблизу фортеці Федірівської купив млин із землею у майора Скалона. Втім, коли з середини 1760-х рр. політика Коша щодо своїх північних кордонів змінилася, 1767 р. Козирщину у її недавнього власника відібрали. Відомі ревнителі північних кордонів запорозький полковник Колпак, Писанка і військовий старшина Порожня із загоном козаків вигнали П.І. Лізандера з слободи, відібрали хліб і всю домашню економію. Те саме у 1772 р. під началом писаря Личківської паланки сталося із його млином. З грудня 1775 р. починається боротьба відставного полковника за повернення втраченого, за повернення населеної слободи, але вже з казенного відомства. Під час розгляду цієї справи складається ретельний подвірно-поіменний опис людності Козирщини (1778 р.). Опис надає підстав аналізувати перебіг заселення слободи при запорожцях, показує звідки, хто і коли прибував до слободи, відбиває демографічні тенденції життя слободи протягом 10 років, містить важливу генеалогічну інформацію.

Схожі матеріали виявилися у справі 103⁸⁷, в якій докладно розглядається претензія тайного радника, члена Малоросійської колегії Семена Васильовича Кочубея щодо повернення зайнятого запорожцями у 1769 р. урочища Личкова. Справа ця вирішувалася на вищому рівні, 1777 р. С.В. Кочубей звернувся до Г.О. Потьомкіна і вже в липні того ж року генерал-губернатор Азовської губернії наказав організувати віддачу слободи її «законному власнику» з компенсацією збитків новими земельними ділянками на вибір позивача. Віддати вирішили тільки стару людність, мешканців Личкового до 1769 р., а нову, яка населила слободу при запорожцях, – перевести з усім майном до військових поселень на землі Луганського пікінерного полку між р. Самарою і Вовчою⁸⁸. Процес повернення Личкового (предки С.В. Кочубея де-юре і де-факто володіли цими ґрунтами до зведення фортець Української укріпленої лінії) і переведення частини людності на нові місця спровокував низку документів. Вони відбили усі складнощі цієї справи і проблеми багатьох «маленьких» людей – від звичайних посполитих, що воліли залишитися у Личковому навіть у статусі поміщицьких селян, до малоросійських і запорозьких

⁸⁶ Державний архів Ростовської області (далі – ДАРО). – Ф.800. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1-70.

⁸⁷ ДАРО. – Спр.103. – Арк.1-206.

⁸⁸ Там само. – Спр.103. – Арк.18-18зв.

козаків, що воювали у російсько-турецьку війну, згодом покупляли будинки і осіли біля родичів; від селян, які перебиралися на нові місця Азовської губернії протягом 1777 р., через що виявилися «втікачами», яких слід було вернути до Личкового, до конфліктів земського капітана Василя Чернявського із повіреними і прикажчиками С.В. Кочубея в самому Личковому. Чолобитні, ордера, накази, рапорти, атестати козаків, реєстри, описи – складають унікальний комплекс джерел до вивчення історії Личкового у 1760-70-ті роки в багатьох аспектах. Загалом, справи 1, 13, 14, 25, 103, 105⁸⁹ та ін. дозволяють реконструювати боротьбу за родючі поорільські землі одразу після ліквідації Січі, усіх її учасників, механізми і заходи перетворення козацького Поорілля на місце поміщицьких земель і селищ.

Грандіозні перетворення, що відбувалися в Південній Україні в останній чверті XVIII ст., до певної міри корегувалися в зв'язку з присутністю так званої запорозької спадщини⁹⁰. Російські урядовці, схильні до уніфікації і швидкого впровадження імперського устрою, змушені були рахуватися з цим фактором: жорсткі дії по знищенню старих порядків суміщати із поступками і компромісами щодо населення колишнього Запорожжя. Архівні документи 800-го фонду ДАРО містять в цьому відношенні таку інформацію: як реагували запорожці, власники і мешканці численних зимівників, на межування в Азовській і Новоросійській губерніях; яких заходів вдавалися губернська канцелярія і межова експедиція щодо бувших запорожців під час межування, як вирішувалися конфліктні ситуації і що саме призводило до цих конфліктів; які практики адоптації до умов другої половини 1770-х вибудовувала колишня запорозька старшина, зовнішньо лояльна до імперії.

Так, справа 176 містить відомості про конфлікти між мешканцями зимівників і губернськими межувальниками. Два з них трапилися 17 липня 1777 р.: між межувальником вахмістром Петром Давидовим і колишнім запорозьким полковим старшиною Лук'яном Великим поблизу його зимівника на р. Мокра Сура (Саксаганський повіт), інший – у місцевості Тарасівський кут при затоці Дніпра (Слов'янський повіт). У першому випадку Л. Великий накинувся на межувальника з криками «Зачем ты

⁸⁹ Там само. – Спр.105. «Дело по доношению ротмистра Куцинского об отнятии бывшими запорожцами принадлежащей ему земли».

⁹⁰ Бойко А.В. Колонізація та запорозька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття // Ресурс доступу: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/su/boyko_koloniz.htm Доступ від 12.04.2012; Сурева Н.В. Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII ст. / Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.6.; Маленко Л. Місце південноукраїнського козацтва в політичних планах Російської імперії в останній чверті XVIII – XIX ст. / Запорозька Старовина. – Запоріжжя, 2005. – Вип.3. – С. 81-98; Савченко І.В. Запорозька спадщина в діяльності місцевих установ Азовської та Новоросійської губерній / Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 26. – С. 204-208.

здесь межуеш, это моя земля!», «Вон с моей земли!...»⁹¹. Наявний відкритий наказ про складання повітових мап спровокував ще більшу лайку, розбиття астролябії, погрози життю, зрештою, П. Давидову довелося тікати. У Тарасівському куті земський наглядч М. Тесля відмовив межувальнику у наданні помічників з місцевого люду. Згодом, зібравшись із козаками «яко бунту подобно», виказав їх загальну думку: «самы собою что хотите делаите и от нас земли отнимаете...»⁹². Ініціатори конфліктів були покарані. Л. Великий відсидів два тижні на гаубвахті і сплатив значну грошову суму. Ці сутички відбили страх, занепокоєння, обурення, в якому знаходилися козаки в умовах нищення та перерозподілу земель Запорозжя.

Джерела фонду доповнюють відомі факти щодо подальшої долі запорозьких зимівників та стратегії їх власників у постсічовий час. Так, Петро Осадчий та Павло Ємець мали по зимівнику в Саксаганському повіті між річками Жовтою і Зеленою. Вони заручилися ордером від полковника П.А. Норова і відстоювали своє першочергове право отримати ці землі під заселення, ігноруючи наказ про відвід цієї землі відставному поручику Кобилєнкову⁹³. Підпоручик Дніпровського пікінерського полку Байдак волів повернути відведену йому землю на р. Інгулець, адже виявилось, що на ній «зимовником бывшой запорожской старшина Сава Пашковской жительствоует и ко владению тою землею ево Байдака в прошлом 776 году не допустил...»⁹⁴. Зимівник по р. Зеленій бувшого запорозького старшини Пархомова (шість дворів і вітряк) в ході межування Єлисаветградського пікінерського полку опинився в межах дачі вахмістра Піварича. Межувальник у рапорті зазначив: вступити до межування через зимівник не зміг, але старшина «соглашивается взять из дачи вахмитсра Пиварича на 12 дворов земли»⁹⁵. Втім, відкрито боронити свої зимівники наважувалися не всі. У справі рясніють документи, пов'язані з продажем зимівників дрібним службовцям і військовим, бажаючим отримати кращі ділянки з наміром їх подальшого узаконення⁹⁶. Подібні купівлі-продажі викликали різку реакцію Новоросійського губернатора М.В. Муромцева: «Известно де что козаки Славянской провинции продают свои зимовники из землею прежде при тех их зимовниках ими владеемою. Некоторые продажи и купции в канцеляриях совершаются, а как де оне на землю никакого права

⁹¹ ДАРО. – Ф.800. – Оп.1. – Спр.176. – Арк.116-116 зв.

⁹² Там само. – Арк. 138-138 зв.

⁹³ ДАРО. – Ф.800. – Оп.1. – Спр.176. – Арк. 63.

⁹⁴ Там само. – Арк. 87.

⁹⁵ Там само. – Арк. 79.

⁹⁶ Там само. – Арк. 127.

не имеют кроме временного владения и власны только в движимом их имени. Земля же вся состоит в казенном ведомстве...»⁹⁷. Наголошувалося, що купівлі-продажі зимівників із землею незаконні, адже це державний земельний фонд і землями колишніх Вольностей розпоряджається держава. У 1777 р. губернатор М.В. Муромцев наказав знищити усі купчі, оформлені на землі без відводу. З цього часу продати землю, прилеглу до зимівника, міг лише той, хто отримав офіційний відвід та мав план на цю землю від межової експедиції. Схожі процеси купівлі-продажу зимівників та реакцію на це місцевої адміністрації простежуємо в наказах сусідньої Азовської губернії⁹⁸.

Саме до такого алгоритму, цілком законного в очах російської адміністрації, почала вдаватися колишня запорозька старшина. Адже можна було отримати ділянку, заселити її і стати землевласником на рівні з іншими поміщиками. Серед справ 800-го фонду, зберігаються накази Азовської та Новоросійської губернських канцелярій переважно 1776-1777 рр. про відведення земельних ділянок, в т.ч. колишній запорозькій старшині: бувшого Війська Запорозького довбишу Соколану (Соколовському), полковому хорунжому Степану Кулику, полковому старшині Михайлу Потапенку⁹⁹. Окремі справи стосуються відводам землі у Катерининському повіті Азовської губернії «самарському жителю» старшині Андрію Непийбразі, полковому старшині Федору Легкоступу, полковнику бувшого Запорізького війська Ігнату Писанці на р. Терновці, в Олександрівському повіті полковому старшині Рудю¹⁰⁰ та ін. У справі за зверненням Федора Легкоступа наводяться копії з оригінальних документів, наданих з Коша, як-то ордер військового судді М. Тимофєєва від 23 серпня 1771 р. на дозвіл вирубки лісу у Самарській товці для будівництва зимівника, ордер кошового П. Калнишевського від 19 грудня 1772 р. полковнику Самарському, щоб козаки Брюховецького куреню не чинили шкоди зимівнику Легкоступа на р. Самарі; купча від 3 травня 1775 р. на зимівник і землі навколо нього між р.Самарою і Вовчою, скріплена чотирма печатками¹⁰¹. При цьому, подавши прохання на відвід 1500 десятин, старшина Ф. Легкоступ (Легкоступенко) почав забороняти косити сіно запорожцям, чиї зимівники «зайшли у його дачу». Так, у 1777 р. на Ф. Легкоступа скаржилися його власні сусіди, троє братів-запорожців, відмічених у російсько-турецьку війну «салвогвардією», зимівнику ж їхньому було більш ніж сорока років¹⁰².

⁹⁷ Там само. – Арк. 132.

⁹⁸ Там само. – Спр. 110. – Арк. 5-5 зв.

⁹⁹ Там само. – Спр. 110. – Арк. 11-12, 26.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 18, 19, 21, 23, 113, 160, 224.

¹⁰¹ Там само. – Спр. 19. – Арк. 2-5 зв.

¹⁰² Там само. – Спр. 110. – Арк. 26-26 зв.

Подібні джерела загалом дозволяють деталізувати, порівнювати між собою, узагальнювати відомості про практики адоптації колишньої старшини до умов 1770-1780-х рр.

У документах справи 187 «Накази Новоросійської губернської канцелярії» (червень-липень 1779 р.)¹⁰³ відбилася проблема переселення бувших запорожців, мешканців зимівників Саксаганського повіту, до державних слобод Саксаганки, Великих Тернів, Веселого кута. Зимівчани, які «движение к переселению взяли», зіткнулися з тим, що згадані слободи виявилися не розмежовані, а самих їх від попередніх поштових повинностей не звільнено. Канцелярія в ультимативній формі наказувала межовій експедиції скоріше межувати слободи в Саксаганському і Словолянському повітах.

Загалом, джерела ДАРО, – невід’ємна складова ширшого комплексу, розпорошеного по архівам Москви, Дніпропетровська, Херсону, Сімферополя, Одеси. Наш огляд має ознайомчий характер, його мета – привернути увагу вчених до комплексу джерел, що утворився в ході діяльності губернських адміністрацій та межових експедицій протягом другої половини 1770-х – початку 1780-х рр. Документи 800-го фонду переважно висвітлюють добу, що тривала після скасування Січі. Вивчення її має представницьку історіографію, проте, нові джерела доповнюють відомі знання про життя козацтва в останню чверть XVIII ст., містять унікальну інформацію з історичного краєзнавства, історичної географії, історії південноукраїнського регіону.

Nadiya Shvayba

Sources for the history of the Cossacks in the Fund Office of the Azov province land surveyor (The State archive of the Rostov region)

The author offers the review of fund 800 of the State archive of the Rostov region (Rostov-on-Don). This article describes the content sources on the history of the Zaporozhian Cossacks before and after the elimination of Zaporiz'ka Sich.

Key words: sources, Cossacks, State archive of the Rostov region.

Надежда Швайба

Источники по истории казачества в фонде «Канцелярия Азовского губернского землемера» Государственного архива Ростовской области

Автор предлагает обзор фонда 800 Государственного архива Ростовской области (г. Ростов-на-Дону). В статье освещается содержание источников фонда по истории запорожского казачества накануне и после ликвидации Запорожской Сечи.

Ключевые слова: источники, казачество, Государственный архив Ростовской области

Рецензент: Бачинська О.А., д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

¹⁰³ Там само. – Спр. 187. – Арк. 1.-3зв.

ОДЯГ, ЗБРОЯ ТА ВІЙСЬКОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ ВІРНИХ КОЗАКІВ ЧОРНОМОРСЬКИХ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНИ 1787-1792 рр.

В статті на основі ілюстративних та документальних джерел досліджується проблема зовнішнього вигляду та озброєння чорноморських козаків першого п'ятиліття існування Війська вірних козаків. З'ясовано, що чорноморці прямо пов'язані із традиціями одягу запорожців, проте озброєння чорноморських козаків протягом війни 1787-1792 рр. отримували з російських військових складів.

Ключові слова: чорноморські козаки; російсько-турецька війна 1787-1792 рр.; традиції запорозького козацтва; військовий одяг та озброєння.

Виникнення Війська Вірних Козаків Чорноморських, яке стало основою формування Кубанського козацького війська у XIX столітті, достатньо досліджене в історіографії. Велику увагу історики приділяли та й приділяють нині питанням зовнішнього вигляду козаків, їхньому озброєнню, військовій тактиці. Проте це стосується переважно періоду історії Війська після його переселення на Кубань у 1790-х рр. Натомість перший період існування чорноморців, в час формування підрозділів та їхньої участі в російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. розглядається дослідниками в контексті загальної історії Війська і не вивчається окремо. Особливо відчувається на даний момент брак комплексної джерельної бази для реконструкції одягу та військового спорядження чорноморців в означений період. А тим часом саме в цій війні чорноморці уклали себе бойовими діями під Очаковом, Березанню, Хаджибеєм, Ізмаїлом та іншими фортецями, в сухопутних та морських баталіях. Отже, окрім власне наукової актуальності, вивчення даної проблематики може стати в нагоді при зйомках художніх та документальних фільмів, працівникам музеїв, історичним реконструкторам тощо.

Основну складність при вивченні одягу та військового спорядження чорноморців 1787-1792 рр. складає брак історичних досліджень, фрагментарність та вузькість джерельної бази. Висновок про повну відповідність одягу та зброї чорноморців їхнім попередникам – запорожцям, козакам Гетьманщини – достатньо поверховий і потребує прискіпливої перевірки¹⁰⁴. Безпідставно вважати й зворотне – про повну «відрубність» чорноморського козацтва¹⁰⁵. (Ілюстрації до тексту с.173)

Ілюстративні та документальні джерела, що відомі сьогодні дослідникам, стверджують про розбіжності між реальним станом

¹⁰⁴ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998.

¹⁰⁵ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории в конце XVIII – первой половине XIX вв. // Фелицынские чтения (XI). Материалы региональной научной конференции. – Краснодар, 2009.

озброєння, одягу чорноморських козаків та тими спробами регламентувати їх, що здійснило російське командування протягом війни 1787-1792 рр. Яскраво змальовані чорноморці в серії ілюстрацій, підготованих до друку в Німеччині на початку XIX століття Християном Гейслером – він у 1793 р. вигравіював зображення мундирів російської армії, у 1793-1794 рр. був супутником академіка П.С.Паласа в його подорожі на південь імперії, де й мав змогу спостерігати чорноморських козаків¹⁰⁶. Ці ілюстрації неодноразово публікували згодом, перемальовувались – на них зображені чорноморці верхи в повній амуніції. Менш реалістичні зображення ще двох мандрівників – Омеляна Корнеєва¹⁰⁷ (1802-1805 відвідав Південну Росію у свиті генерала Спренгпортена) та Іоганна Готліба Георгі¹⁰⁸ (його перебування на Кубані датується 1794 р.). Також при аналізі одягу та озброєння чорноморців початкового етапу їх існування слід звертатись до замальовок, виконаних протягом війни 1787-1792 рр. – битви при Кінбурні, штурму Ізмаїла тощо. Звертаючись до цих джерел, до музейних експонатів (передусім, з фондів Одеського історико-краєзнавчого музею, Дніпропетровського історичного музею імені Д.І.Яворницького, Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є.Д.Феліцина, Очаківського військово-історичного музею імені О.В.Суворова, Ізмаїльського історичного музею О.В.Суворова та ін.), спираючись на загальні відомості щодо розвитку військового мистецтва Російської та Османської імперій того періоду, ми можемо наблизитись до реконструкції одягу та озброєння козака-чорноморця.

Виключної ваги для реконструкції можуть бути опубліковані П. Короленком офіційне листування між російським командуванням та чорноморською старшиною. Найбільш цінною для нас є «Відомість казенних поставок 1787-1788»¹⁰⁹, в якій простежено до дрібниць кількість наданого чорноморцям сукна для «каптанів», вогнепальної та холодної зброї, гармат тощо.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА ТА СЛУЖБА 1787-1792. Перш за все слід було б дослідити основні етапи становлення та розвитку структури Війська вірних козаків чорноморських, джерела формування його складу.

¹⁰⁶ Malerische Darstellungen der Sitten, Gebräuche und Lustbarkeiten bey den Russischen, Tatarischen, Mongolischen und anderen Völkern im Russischen Reich. – Leiptsig, 1807. – (Saporoger oder Schwarzmeer-Kasaken).

¹⁰⁷ Les peuples de la Russie ou description des mœurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie, accompagnée de figures colorées. A Paris de l'Imprimerie de D. Calos, 1812-1813. – V.1.

¹⁰⁸ Готліб Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. – Ч. 4. — СПб, 1799.

¹⁰⁹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1894. – Т. 3. – С. 70-72.

Створення війська планувалося Г. Потьомкіним одразу після ліквідації Запорозької Січі. У 1783 р. представник старшини С. Білий навіть отримав наказ збирати колишніх запорожців. Рапортом від 24 листопада 1783 р. С. Білий повідомив Г. Потьомкіна, що зібрано 800 «бувших в минулу війну піших на човни та кінних козаків до 800». В донесенні князя Г. Потьомкіна до імператриці від 6 квітня 1784 р. згадано про колишніх запорожців з турецького боку – вони в кількості декількох сотень прибули з Очаківського степу і вступили на кінну службу, а безкінні розподілені на човни¹¹⁰.

Проте лише 20 серпня 1787 р. було дано розпорядження про формування з цих колишніх запорожців пішої та кінної «волонтерських команд». На рубежі 1787/1788 рр. цим командам було надано статус окремого Війська, яке згодом отримало повну назву «Військо вірних козаків чорноморських» на відміну від «невірних» запорожців, що опинились після 1775 р. на службі в Османській імперії. Чисельність Війська зростала карколомно: 12 лютого 1788 р. – 944 козаки, 22 червня 1788 р. – 2 436, 30 листопада 1791 р. – 12 620, з них на дійсній службі – 7 500¹¹¹.

Військо від початку існування поділялось на пішу та кінну команду. Дещо окремо згадується «канонерна команда» (складом до ста чоловік), проте козацька артилерія не була самодостатньою силою і скоріш за все належала до піших підрозділів – використовувалась на гребній флотилії. Принаймні єдина згадка про артилерію при кінній команді говорить про одну три-фунтову гармату в обозі козацької кавалерії 1789 р. Влітку 1789 р. відбулись організаційні зміни – у зв'язку із збільшенням Війська піша та кінна команди були поділені на п'ятисотенні полки. Кіннота поділялась тоді на 2 полки, згодом були сформовані з новоприбулих кінних волонтерів ще три. Окремий статус отримує ще у 1788 р. козацька гребна флотилія, де переважно служили піші козаки (наприкінці війни – близько 4000 осіб). Лише 2 піхотних полки згадуються окремо від флотилії – це близько тисячі козаків¹¹². Сталого складу підрозділів очікувати не слід – зокрема, рапорт А. Головатого до Коша від 16 вересня 1788 р. твердить про те, що частина козаків тепер з човнів пішла в кінну команду¹¹³.

Якщо говорити про ранги та посади у Війську, то слід виділити традиційні в козацьких загонах старшину (військову і полкову) та рядовий склад. Згідно переліку старшин та козаків, у Чорноморському війську у 1788 р. існували такі ранги: *військові старшини* (отаман, 5 полковників, осавул, писар); *полкові старшини* (7, осавулів полкових 7, хорунжих полкових 7), курінні отамани – 38,

¹¹⁰ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.): 36. документів – Одеса, 2000. – С. 101.

¹¹¹ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.): 36. документів – Одеса, 2000. – С. 96.

¹¹² Ресурс доступу: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_sklad.htm

¹¹³ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 54.

каноніри – 113, священник, *рядові козаки* – 2257¹¹⁴. У 1790 р. в реєстрі старшини та козаків числилося 8227 козаків, кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, осавул, 14 полковників, полкові старшини, осавули, хорунжі, квартирмістри, сотники та понад комплектні старшини (загалом 192), священник, 38 курінних отаманів¹¹⁵. 30 листопада 1791 р. в складі Війська перебувало 4 військових старшини (отаман, суддя, писар, осавул), 27 полковників, 12 бунчукових товаришів, 15 полкових старшин, 171 полковий осавул в чині поручика, 34 полкових осавула армії-поручики, 321 полкових хорунжих, 148 старшин без армійських чинів – загалом 732 старшини (на дійсній службі 335). Серед рядових слід виділити кінних, піших, козаків флотилії та канонірів – загалом 11888 козаків (на дійсній службі 7165)¹¹⁶.

Джерелами поповнення Війська це переважно території Лівобережжя, та колишнього Запорожжя (на той час – Катеринославського намісництва). Приваблені вступати до Війська бували і задунайські козаки. Ряд документів свідчить, що козаки поповнювались «польськими» українцями. Отже, в складі чорноморців можна було побачити колишніх запорожців, козаків з Гетьманщини, селян з Поділля тощо. Це обумовило різноманітність одягу, що його носили чорноморці. Спочатку, коли в лави Війська вступали переважно колишні запорожці, можна гіпотетично говорити про тенденцію відтворення запорозьких традицій в одязі з опосередкованим впливом Гетьманщини.

Одяг, зброя та військове спорядження чорноморців від моменту створення «команди вірних козаків» до початку XIX ст. не були унормовані, хоча перша спроба надати їм форму начебто датується 1787 р. (сині каптани, червоні шапки, карабін та пістолет)¹¹⁷. Друга спроба уніфікувати одяг та зброю чорноморців припадає на 1814 р., коли отаман чорноморців Ф. Бурсак клопотав перед херсонським військовим губернатором А. Е. де Рішельє щодо розробки зразкового мундиру та амуніції¹¹⁸. В період від 1787 і до 1814 р. чорноморські козаки, скоріш за все, продовжували використовувати традиційний запорозький одяг, вносячи на свій розсуд зміни згідно потребам і можливостям. Більшість дослідників стверджують, що у 1787-1792 рр. зовнішній вигляд чорноморця майже не відрізнявся від вигляду запорожця чи задунайця. Характерний випадок, який це підтверджує – коли

¹¹⁴ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – С. 105.

¹¹⁵ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 157-161.

¹¹⁶ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – Одеса, 2000. – С. 112.

¹¹⁷ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998 – С. 50.

¹¹⁸ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Вип. 2. – Одеса, 2007. – С. 154.

М. Голенищев-Кутузов наказав для ознаки чорноморцям пов'язувати білу хустку на праву руку – щоб не плутати їх із турецькими задунайськими козаками¹¹⁹.

Для порівняння та проведення певних зв'язків в традиції одягу та комплексу спорядження та озброєння між пізніми запорожцями, гетьманськими козаками з одного боку та чорноморцями початкового етапу з іншого, наведемо короткі характеристики цих попередників та сучасників чорноморських козаків.

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Озброєння кінного козака так описане нащадком запорожця М. Коржем: «ратище (спис), шабля та 4 пістолі: 2 в кобурах та 2 за поясом». Пістолі мали коротку цівку 32-32 см завдовжки і відігнуте донизу руків'я¹²⁰. Рушниць та гармат у вершників не було, за згадкою М. Коржа – лише козаки флотилії озброювались ними¹²¹. Особисте майно запорозьких козаків можна уявити за реєстрами пограбованого чи конфіскованого майна, складеними у 1768-1775 рр. Так, у представника військової старшини під час бунту запорозької сіроми на Січі було пограбовано в тому числі: 3 флінти (з них одна «з двома рульками російської роботи», одна французька «з демештовим залізком», одна – подарована київським губернатором І. Глебовим), штуцер, 4 шаблі («оправлена дорогим камінням», «в дорогій оправі», «под. струю», «под желтою простою оправою»), 20 пар пістолетів (2 пари по ціні 100 крб., 3 пари російських – за 18 крб., 13 пар – німецьких за 195 крб.), турецький клиш «під турецькою доброю оправою», 2 срібні ладунки, одна позолочена, ножі черкаські, сагайдак кримський, списи (з ратищами і без), «ружейні снасті». З одягу в цих списках вказуються: шуби (крита червоним оксамитом, вовча, лисяча), тулуп калмицький чорний смушковий, бурки, кожух старий гарний лінтваревий, каптани («бугасових хлоп'ячих», штофський жовтий, суконний, червоний грезентовий), свити (блакитного та синього сукна, сермяжого сукна, білі), шаровари (блакитного та синього тонкого сукна, іршані нові, «вбиральні»), пояси (шалевиї вишневого та напівшалевиї червоного кольорів, шалевиї зелений, шовковий), черези золочені на шовку з китицями на зеленому ремені, сорочки (полотняні, шиті шовком, «вишита заполочу»), шапки (блакитна по-козацьки зшита, лисяча – капелюх, кругла з блакитним верхом), чоботи (шкіряні, сап'янові, юхтові, ялові)¹²².

З інших джерел відомо, що запорожці носили капелюхи декількох видів – низьку придавлену шапку або високу з околицем із видряної

¹¹⁹ Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса, 2009. – С. 15; Короленко П. Азовці // Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 219.

¹²⁰ Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2008. – № 1. – С. 143, 153.

¹²¹ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 29.

¹²² Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734-1775). – К., 1961. – С. 338, 341-342, 347.

шкіри «во круг и навкрест обложена позументом» (виднихи або каборги по-нагайськи – від останньої назви походить термін «кабардинка»). Верх шапки робився з кольорового сукна – сірого, зеленого, червоного. Можливо кольори верха (шлика) позначали приналежність до певного підрозділу, скоріш за все – куреня¹²³. Російський мандрівник Василь Зуєв відзначав, що запорожці в деяких випадках (далекі походи, перебування на промислах) сорочку для запобігання комахам-паразитам просякували риба'чим жиром та висушували.

З наведеного вище видно переважання вогнепальної зброї над холодною (остання використовувалась як ознака статусу), причому здебільшого європейського та російського виробництва. З предметів одягу – святкові речі значно відрізняються від повсякденних. Особливу увагу привертає часте використання блакитного та синього сукна у виготовленні каптанів, шаровар, шапок.

ЗАДУНАЄЦЬ та ГЕТЬМАНЕЦЬ. Слід відзначити в цій проблематиці передусім обмеженість джерельної бази щодо одягу та озброєння задунайців саме наприкінці XVIII ст. Так, в дослідженні Володимира Мільчева¹²⁴ щодо долі козаків на службі Австрійській імперії, зазначено, що запорожці наприкінці 1780-х залишають службу цісарю і потрапляють хто до задунайців, а хто й безпосередньо до чорноморців¹²⁵. Цікаво, що австрійську службу запорожці згадували як часи «служби за одежу», а отже їхній єдиний опис також може стосуватись цих репатріантів вже на російській службі. Опис виконаний Фенріхом фон Гендльовіком у 1789 р.¹²⁶ і частково може використатись для реконструкції чорноморців, про яких достеменно відомо, що вони послужили Австрії. Використання турецької вогнепальної зброї та деякі подробиці способу носіння спорядження та одягу можуть стосуватись колишніх запорожців і на турецькій службі, які настільки були подібні до чорноморців, що від останніх вимагали носити пов'язану на руці білу хустку.

Джерелом поповнення чорноморських козаків були, зокрема, лівобережні козаки, проте дані про їх одяг та зброю навряд чи можуть стати в нагоді при реконструкції чорноморців з огляду на реформи в лівобережних полках ще з часів гетьманування К. Розумовського. Певним чином могли вплинути на чорноморців манери носіння зброї та одягу лівобережними козаками, проте ці зв'язки теж надто умоглядні. Відомо, що деякі козаки замість карабіну мали «ружо донское» – завісну легку коротку рушницю

¹²³ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 27.

¹²⁴ Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 172 с.

¹²⁵ Там само. – С. 82.

¹²⁶ Там само. – С. 123-128.

кавказького типу, що була на озброєнні у донців, запорожців та слобідських козаків. Донська рушниця мала східну цівку калібру 12-15 мм з невеликим потовщенням у дульній частині, азійський (арабський або турецький) замок і вузький, довгий, круглий чи овальний у перерізі приклад з масивною кістяною стопою чи кістяною накладкою¹²⁷.

ОДЯГ та ВЗУТТЯ ЧОРНОМОРЦЯ

Верхній та спідній одяг чорноморського козака згідно аналізу джерел складався з сорочки, портів (натільна білизна), шаровар, каптана (каптанка), жупана, шаровар, бурки (вільчури) та (чи) кіреї. Взуттям переважно слугували постоли та чоботи. Розглянемо предмети одягу детальніше.

ГОЛОВНІ УБОРИ. Дослідники одягу чорноморців кінця 1790-х рр. стверджують, що шапки козаки носили переважно двох видів – «чабанки» (з суцільного шматка шкіри) та звичайні (сивого чи чорного смушку з матерчатим вершком). Рідко, але зустрічались «лисячі капелюхи» та малахаї¹²⁸. З картини, що зберігається в Дніпропетровському художньому музеї, видно, що козак-чорноморець носив червону шапку з опуклим наголовком, який трохи розширювався догори. В центрі наголовка чіпляли великий червоний гудзик, околиці робили з чорного овечого хутра (згадана запорозька шапка кругла з блакитним верхом подібна до священицької митри)¹²⁹. Шапки чорноморців виготовлялись із сивого та чорного смушку. Коли згадується вершок з тканини – то він синього чи блакитного кольору, зрідка – зеленого. Шапки без вершків за даними Б. Фролова були поширенішими і звались «чабанками». Є поодинокі згадки башлики – проте до широкого вжитку вони увійшли пізніше¹³⁰. Загалом же найпоширенішими шапками слід вважати «по-козацьки шиті» з сукняним верхом, чабанки та т.зв. шапки-«митри», відомі під назвою «кабардинки».

НАТІЛЬНИЙ ОДЯГ. Сорочки двох типів – суцільнокрійні та складені – фіксуються в джерелах щодо народного одягу українців. Вони виготовлялись з домотканого полотна, рідше – з тонкого фабричного. Тогочасні сорочки мали невеликий комірець-стойку, який широко представлений на картинах з сюжетом «Козак Мамай».

ПОЯСНИЙ ОДЯГ (ШТАНИ). Шаровари виготовлялись з полотна чи сукна, мали кишені – нашиті (гамани), з тканини іншого кольору, найчастіше – сині. Штани чорноморців виготовлялись з «китаєвого,

¹²⁷Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2008. – № 1. – С. 147-154.

¹²⁸Быкова С., Фролов Б., Юрченко Т. Одежда казачьего населения Черномории в конце XVIII – первой половине XIX вв. // Фелицынские чтения. – Вып. IX. Секция истории, археологии и музееведения. – Краснодар, 2009. – С. 36.

¹²⁹Стельмашук Г. Традиційні головні убори українців. – К., 1993. – С. 66.

¹³⁰Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 36-37.

парусового, холстяного, бумажного, хрящового чи суконного» полотна, переважно сірого, блакитного та синього кольорів. Це були в основному шаровари, а також названі Б. Фроловим «штани портні» (тобто насправді – спідня білизна). Малюнки тих часів дають можливість говорити про те, що шаровари ці звужувались до колін і носились у два способи – поверх чобіт¹³¹, та шнуровані до халяв чобіт.

ПЛЕЧОВИЙ (СВИТИ, КАПТАНИ ТОЩО). Свита з сукна різних кольорів, за дослідженнями Б. Фролова, була найпоширенішим видом одягу козака (можливо саме вона в документах зветься «каптаном»). За описом майна А. Головатого можна зробити висновок щодо одягу старшини – це «свита темно-зеленого сукна із золотим позументом, свита синьої сітки, обкладена срібним позументом, свита зеленого састового сукна, обкладена сріблом, коротенька свита білої сітки, обкладена золотим напівштабським позументом». В тому ж переліку фігурують сім сірих «сермяжних свит» («сіряків») для робітників. Сукно для свит старшин та багатих козаків було синього, блакитного, жовтого, зеленого кольорів з Англії та Вроцлава, натомість повсякденні свити звичайних чорноморців виготовлялись із сермяжного сукна (домотканого нефарбованого грубого сукна сірого чи чорного кольору). Кольорові свити виготовлялись простими козаками з казенного сукна, зокрема часто зустрічаються сині свити з фабричного російського сукна (за даними Б. Фролова – у 20% випадків; 4% – темно-зелені свити, 6% – білі)¹³².

Каптан – темно-синього, зеленого чи червоного кольорів – робився довгим (нижче колін), вузьким в талії, але широким в плечах, з вузькими рукавами. Комір висотою в два пальці був теж вузький. На рукавах відвороти (закавраши) були підбиті кольоровим підкладом (іншого кольору, аніж каптан) з дорогої матерії – вони пристьобувались до рукава кріючками. Рукави також застібались – на зап'ястках за допомогою гапликів (крючків). Застібання усього каптану здійснювалось часто посадженими гапликами з коміра до пояса. Гудзики, характерні для ранніх каптанів, наприкінці XVIII ст. майже не використовувались у військовому одязі козаків, що пояснюється не зручністю в бойових умовах. Також тенденція часу – поява кишень, нашитих безпосередньо на каптан. Рапорт Військового пушкаря Федора Бакіра військовому судді Головатому від

15 липня 1789 р. свідчить про те, що з 228 артилеристів його команди 152 одягнуті були у червоні суконні каптани, привезені з Херсона, а 76 «не обмундировані»¹³³. Отже, колір каптанів, на нашу

¹³¹ Там саме. – С. 35.

¹³² Там само. – С. 34-35.

¹³³ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 124.

думку, визначав у чорноморців приналежність до підрозділів. При цьому обмундирування постачалось з армійських складів – це видно з Відомості казенних поставок Війську Чорноморському 1787-1788 рр.¹³⁴. З документу виходить, що було поставлено 1818 суконних каптанів синього, червоного, палевого, блакитного, малинового та чорного кольорів. Як виходить з джерел на один каптан йшло від 2 до 4 аршин сукна. Пропорційно найбільше було поставлено каптанів палевого кольору (2060 аршин), потім – синього (1813 аршин), блакитного (1000 аршин), малинового (571 аршин) та найменше – чорного (486 аршин) та червоного (182 аршин).

Жупан – верхній одяг широкого крою, довший каптана (до щиколоток) з широкими рукавами. Застібався теж на гаплички і мав кишені.

Кірея – шкіряна чи повстяна (з войлоку) плащеподібна одяг без рукавів, що використовувалася при непогоді. Джерела свідчать, що кіреї рідко зустрічались серед одягу козаків. Є згадка про кірею червоного кольору із золотими петлицями, подаровану у 1774 р. С. Білому очаківським пашею. Загалом кіреї з дорогого сукна блакитного, червоного, вишневого, василькового кольору носили старшини в основному на свята (про це свідчить на думку Б. Фролова їхня ціна в 5-6 крб.)¹³⁵ Микита Корж згадував про використання запорожцями «черкески» – це «верхній одяг, шитий по черкеськи замість плаща з рукавами, коротший каптана». Черкески мали рукави з розрізами вздовж верхньої частини – їх звали «веліоти» і закладали за спину, застібаючи на плечах гапличками¹³⁶.

Чорноморці носили також кожухи «нагольні», шуби, сіряки. Сіряк з грубого товстого сукна сірого чи коричневого кольору, був довжиною до п'ят і одягався в непогоду чи в поході. Рядові козаки взимку носили кожухи «нагольні» – не покриті матерією овечі шуби, а старшина носила шуби, оздоблені дорогою тканиною чи хутром. Так, у А. Головатого була шуба лисяча «під селеним сукном із золотими петлями» та шуба вовча «під червоним сукном із золотими петлями». Прапорщик Сутика володів полушубком, «покритий блакитним сукном з обкладкою кримських сивих смушок». Ще один відомий вид теплового верхнього одягу – бурка (вільчура).

ВЗУТТЯ. Взуття чорноморців – чоботи (Б. Фролов на основі документів виділяє «сапоги» та «чоботи», але це скоріше свідчить не про різницю взуття, а про використання слів українською та російською мовами), постолы та черевики. Щодо чобіт, то вони були найпоширенішим видом взуття, і до них застосовувались

¹³⁴ Там само. – С. 70-72.

¹³⁵ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 35-36.

¹³⁶ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 27.

характеристики «прості, юхтові (особливо вичинена шкіра великої рогатої худоби), солдатської роботи». Колір взуття невизначений – в окремих випадках згадуються червоний колір чобіт¹³⁷. Вони виготовлялись з свинячої шкіри чи червоного сап'яну – козячої шкіри, видубленої сумахом (називались запорожцями «сап'янці»)¹³⁸. Проте найпоширенішими були все ж звичайні селянські постоли, які бачимо на тогочасних зображеннях козака Мамаю.

ПОБУТОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ. Пояс мав довжину до 11 аршин (близько 8 метрів), ширину – 2,5 чверті (близько 45 см) і виготовлявся з шалевої тканини (шовку). Рідше використовувався шкіряний ремінь – короткий, з металевими накладками та кріючками для підвішування зброї чи інших речей. Пояси виготовлялись з полотна, напівшалевої, хлопкової («бумажної»), байкової («камлотової»), цупкої льняної («каламайка»), шерстяної тканини, або плетені зі шкіри. Колір – зелений і червоний. Старшина могла собі дозволити персидські, вишиті золотом і сріблом, із золотими китицями пояси. Рідко, але таки зустрічались і череси.¹³⁹ Спосіб та подробиці носіння спорядження яскраво змалював М. Корж: «Кожен козак, а особливо простий ... підперезувався ремінним (шкіряним) поясом і через плече вішав гаман шкіряний, прикрашений різними мідними, срібними та золотими блискітками й гудзиками, і в тому гамані носили кресало, кремін' і трут – про запас, на всяк випадок; ложечник неодмінно: для зберігання в цілості ложки, що вважалося у них за особливу і крайню необхідність; то не козак, хто за звичаєм не чинить»¹⁴⁰. Листування російських офіцерів та козацької старшини свідчить про збереження традиції носіння ложок, а також про застосування ваганів – великих дерев'яних посудин для їжі на десяток козаків (зокрема, Г. Потьомкін замовляв ці традиційні козацькі столові прибори у чорноморської старшини – про це свідчить рапорт Сидора Білого від 23 травня 1788 р., в якому говориться, що відправлено на замовлення князя «дюжину козацьких дерев'яних ложок, теж ваганів та стебел»¹⁴¹). Верховий кін' запорожця був споряджений «дорогими сідлами з розфарбованими чепраками... попереду сідла пришиті були два кобура, тобто футляри шкіряні для пістолів, а позаду в тороках прив'язана бурка та інший припас». На грудях замість ладунки пов'язаний був навколо козака широкий «через» – або патронташ, заповнений в 2 ряди запасними патронами з порохом і кулями¹⁴².

¹³⁷ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 37.

¹³⁸ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 28.

¹³⁹ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 36.

¹⁴⁰ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 32.

¹⁴¹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 25.

¹⁴² Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2008. – № 1. – С. 143, 153.

ОЗБРОЄННЯ ЧОРНОМОРЦЯ. Озброєння чорноморського козака, то російський історик Б. Фролов вважає, що більшість волонтерів до Чорноморського війська приходила голіруч і основним джерелом озброєння чорноморців стали російські арсенали – це звичайно не стосується заможних козаків, які могли собі дозволити придбати зброю самотужки. 2 січня 1788 р. Г. Потьомкін наказав С. Білому: «Зробіть усе, щоб примножити кількість козаків і, приймаючи, озброюйте їх. Якщо вся зброя роздана буде – доповідайте про це і я накажу її надати»¹⁴³. Вже 13 червня 1788 р. Кіш наказував полковнику Білому: «Колишнього при військовій канцелярії письмових справ Івана Крошмана..., відібравши від нього рушницю, пістолет, порох, свинець та одяг казенний, вислати з команди»¹⁴⁴. Це повідомлення яскраво змальовує старшинське озброєння та підтверджує наявність одягу казенного у чорноморців.

ХОЛОДНА ЗБРОЯ. В травні 1788 р. за наказом по Катеринославській армії козакам було видано 2243 піки, в червні від Г. Потьомкіна було надіслано ще 428, тоді ж в Херсоні козаки отримали наконечники та ратища пік. 14 липня 1788 р. серед кошового майна вказано 1600 ратищ¹⁴⁵. В одному з документів йдеться про «старого та нового калібру» піки, проте чим вони відрізнялись досі не встановлено. До червня 1789 р. за даними Б. Фролова чорноморцям належало 205 власних та 1636 казенних пік, в червні вони отримали 3340 наконечників («залізяк голих») та 138 пік з древками. Ще одна тисяча пік числилась на балансі кінної команди¹⁴⁶. Вже у 1789 р. полковнику Гулик в Бендерах отримав доручення козаків без рушниць і пік не випускати простих козаків із табору¹⁴⁷. Отже, піхота чорноморців була озброєна майже суцільно піками.

30 березня 1788 р. Г. Потьомкін повідомив О. Суворова: «Відправив одного єгеря для зразка, як бути озброєному батальйону гренадерському... 500 для цього ножів вже до вас відправлено через Херсон, а інші 500 віддайте запорожцям»¹⁴⁸. В листі від 1 квітня 1788 р. Г. Потьомкін повідомив О. Суворова: «Відправляю до тебе... унтер-офіцера... Накажи йому перед собою прикластись, утверджуючись на ножі, стоячи і на колінах, закинути рушницю за плечі і колоти, і рубити ножем. Цих ножів я відправив до вас 500 для

¹⁴³ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб, 1896. – Т. II. – С. 9.

¹⁴⁴ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 31-32.

¹⁴⁵ Там само. – С. 40-41.

¹⁴⁶ Фролов Б. Оружие кубанских казаков. – Краснодар, 2009. – С. 55.

¹⁴⁷ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т.3. – С. 142-144.

¹⁴⁸ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. – 2003. – №1(21). – С.12.

запорожців...»¹⁴⁹. 7 квітня 1788 р. О. Суворов відзначив: «В числі 2 000 ножів на ратищах в Херсон доставлено 1 500, з яких в кіш вірних козаків відпущено 500». «Ножі на ратищах» – це клинки з широкими лезами на коротких дерев'яних древках, що нагадували мисливські ножі з лезом односторонньою заточкою з невеликим вигином. Насаджені на ратища, вони були придатні і для коління, і для рубання. О. Суворов запропонував обладнати «ніж» ремнем для носіння його за спиною на зразок рушниці¹⁵⁰. Ці ножі можливо фігурують під назвою «штурмові» – спосіб їхнього застосування бачимо на картині Михайла Іванова – свідка подій грудня 1790 р. під Ізмаїлом.

З Ордеру Антона Головатого пушкарю Бакіру від 12 вересня 1789 р. виходить, що каноніри його команди не мають особистої зброї (шабель та пістолетів) і тому було наказано роздати їм ножі «нехай вичистять їх та нагострять»¹⁵¹ – отже, ця піхотна холодна зброя стала в нагоді для озброєння навіть артилеристів. Український історик р. Шиян також вважає, що більшість козаків була озброєна списками та широкими ножами. Шаблями ж, на його думку, були озброєні, переважно, колишні запорожці, які з 1790-х рр. не становили більшості у війську¹⁵². На думку Л. Білоусової та В. Харковенка основна маса чорноморців зберігала запорозькі традиції і кіннотники були озброєні шаблею та пікою, а піші чорноморці мали спис та ніж на зразок ятагану¹⁵³. Достеменно відомо, що казенні ножі, поставлені чорноморцям, нічого спільного із ятаганами не мали.

Проблема носіння та використання чорноморцями шабель так до кінця не з'ясована. Відомо, що казенних поставок цієї зброї здійснено не було. На Кавказі наприкінці 1790-х рр. чорноморці продовжували використовувати ратища, не використовуючи шабель. Ілюстративні джерела зображують шаблі переважно у старшин – можливо, вони були ознакою статусу. Ще один вид холодної зброї відомий як ознака статусу у чорноморців – полковник Давид Білий 10 листопада 1789 р. розписався в отриманні перначів для полкових осавула та хорунжого¹⁵⁴.

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ. 2 листопада 1784 р. С. Білий рапортом повідомив Г. Потьомкіна, що колишніх запорожців при ньому кінних 30 і піших 253 і вони потребують такої амуніції, в тому числі «патронниць єгерських 283, рушниць 283, пік 283, пороху та

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само. – С.13.

¹⁵¹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 137.

¹⁵² Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – Одеса, 2000. – С. 96.

¹⁵³ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків. – С. 154.

¹⁵⁴ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 148.

свинцю»¹⁵⁵ – тобто усі волонтери намагались отримати казенну зброю. З цього прохання виходить, що козаки воліли на кіннотника та пішого мати піку, рушницю та патронташ. 2 січня 1788 р. С. Білий отримав наказ від Г. Потьомкіна пришвидшити поповнення війська козаками та постачати їх зброєю, яку в разі «роздачі» слід терміново замовити у Г. Потьомкіна особисто. Отаман чорноморців в той самий день отримав в своє розпорядження 499 пар (!) пістолетів, а в лютому – «карабіни гвинтовальніє і гладкіє». Постачається порох, свинець, пижовники, крейцери, пробійники. Постачання велося з розрахунку 100 патронів на козака, основним джерелом зброї та боеприпасів був Херсонський цейхгауз¹⁵⁶. Але зброї не вистачало і частина козаків лишалась беззбройною, тому Сидір Білий рапортував генерал-аншефу І. Меллеру 28 березня 1788 р., що для прибулих 700 чоловік в Кіш Запорозький вірних козаків треба видати «ружья гвинтовального», «також пороху та свинцю на кожного по сто патронів, тобто по два золотника з половиною, свинцю по восьми золотників з половиною, та на навчання по тридцять п'ять холостих, і для цього ж кожному свинцю на три патрони, кременів на 1500 осіб»¹⁵⁷. У вже згадуваному листі від 1 квітня 1788 р. Г. Потьомкін додатково повідомив О. Суворова: «Відправляю до тебе... також і патронташів егерських з пряжками... Карабіни доставлені будуть, як і інше, з Херсона»¹⁵⁸. У відповідь 7 квітня 1788 р. О. Суворов відзначив: «Доставлені в Херсон з Крюкова гвинтовальні карабіни 2 000, відпущені присланому з Коша вірних козаків приємщику...»¹⁵⁹. Згідно рапорту Коша вірного Запорозького Війська до О. Суворова від 20 травня 1788 р. від генерал-аншефа І. Меллера було отримано рушниці і припаси на оголошених 700 чоловік, проте за цей період надійшло ще 555 новобранців і звідки вони повинні отримати зброю та припаси – невідомо. Також знов відзначений дефіцит кременів у козацькому війську¹⁶⁰. Загалом 1787-1788 рр. видано чорноморцям 1696 пістолетів, 2621 рушниця, 1592 викрутки, 495 патронташів¹⁶¹. В травні 1789 р. козакам не вистачало 1550 рушниць і 2517 пістолетів. Вже в червні 1789 р. з Херсонського мундирного магазину відпущено 708 нових карабінів, з Єлисаветграда – 1400 (з них 1240 карабінів «використаних»), в липні доставлено ще 2724 рушниці. Проте проблема залишалась остаточно не вирішеною – частина зброї виходила з ладу, частина козаків втікала з нею.

¹⁵⁵ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – С. 102.

¹⁵⁶ Фролов Б. Оружие кубанських казаков. – Краснодар, 2009. – С. 10.

¹⁵⁷ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 14.

¹⁵⁸ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. – 2003. – №1(21). – С.12.

¹⁵⁹ Там само. – С.13.

¹⁶⁰ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 25.

¹⁶¹ Там само. – С. 70-72.

Дефіцит озброєння зображають такі данні: на 4365 козаків влітку 1789 р. приходилося 2432 рушниці та 509 пістолетів казенних, рушниць 151 і пістолетів 127 власних. А. Головатий в ордері Саві Білому від 5 червня 1789 р. перелічує військове спорядження чорноморців: рушниці, пістолети, піки, ножі, «патронниці» до запалу, «аби були справні» перед походом¹⁶².

Спробуємо проаналізувати видовий ряд вогнепальної зброї. Під новими гладкоствольними та нарізними карабінами слід розуміти єгерські карабіни зразку 1765 р.¹⁶³ та/або кавалерійські зразку 1775 р.¹⁶⁴, а «використані» карабіни – це будь-який застарілий зразок зброї. Під рушницями гладко ствольними могли розумітись драгунські рушниці, що представляли собою вкорочений варіант піхотної фузеї. Пістолети чорноморців також належали до так званих збірних – з різних деталей різних моделей, які виготовлялись з деталей різних моделей на Кременчуцькому заводі¹⁶⁵. Після завершення війни навіть ці незадовільні централізовані поставки зброї припиняються і козаки самостійно добувають собі її – купляють, беруть як трофей, вимінюють. Цим пояснюється великий різнобій в моделях та якості вогнепальної зброї чорноморців в першій половині XIX ст.¹⁶⁶.

АРТИЛЕРІЯ ЧОРНОМОРЦІВ. Переважно нею оснащували флотилію, проте є інформація і про надання гармат кінним і пішим полкам. 22 травня 1788 р. С. Білий повідомляв про доукомплектування човнів двома гарматами, і про те, що «рогів підсипних 3 канонерських необхідно, адже запалювальні трубки недостають картуза» на 200 чоловік його флотської команди 137 козаків, 63 канонери, 3 човни та маленький човник¹⁶⁷. З рапорту Коша до принца Нассау-Зінгена від 27 червня 1788 р. виходить, що на чорноморській флотилії три-фунтових 12 гармат, а одно-фунтових з чвертю – 8¹⁶⁸. Щодо артилерійського озброєння піших та кінних чорноморців, то відомості достатньо скупі. Рапорт 3. Чепіги генерал-поручику Потьомкіну від 15 жовтня 1788 р. свідчить про передачу в кінноту (930 козаків) три-фунтової гармати «з ящиком запасу», коней та упряжі до гармати¹⁶⁹. Відомо також про мідні гармати зі станками та колесами (3-фунтові, 1,75 фунтові, 1,25 фунтові), фальконети з

¹⁶² Там само. – С. 111.

¹⁶³ Маковская Л.К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV-XVIII веков. Определитель. – М., 1992. – С. 26, 36-37, 79, рис. 74.

¹⁶⁴ Там само. – С. 44.

¹⁶⁵ Там само. – С. 53.

¹⁶⁶ Фролов Б. Оружие кубанских казаков. – Краснодар, 2009. – С. 10 //Ресурс доступу: www.cossackdom.com/articles/f/frolov_roruzhie.pdf

¹⁶⁷ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 25.

¹⁶⁸ Там само. – С. 34.

¹⁶⁹ Там само. – С. 56.

лафетами та спорядженням тощо¹⁷⁰ – загалом влітку 1788 р. 2 важких та 15 середніх та малого калібру. 11 серпня 1789 р. згадується полк Давида Білого з 500 козаками та 2 єдинорогами¹⁷¹ (їх на 1788 було у чорноморців загалом чотири – мідних, на лафетах, з приробленими на передках ящиками, з придачею до кожного станків з катками, скребків з пижовниками, по 2 ганшпути). 1 листопада 1789 р. в таборі під Бендерами до кінної команди належала одна трьохфунтова гармата, а до неї снарядів картузів з ядрами 115, з картечами 27, скоро пальних свічок 15, пальнику 20 сажень, трубок 60, канонірів 7¹⁷². Перед нами канонерська команда армійської російської типової гармати в повному спорядженні.

Отже, протягом першого п'ятиліття існування Війська вірних козаків чорноморських можна говорити про використання казенної російської зброї, і дуже зрідка трофейної чи особистої. Одяг чорноморців залежав від їхнього походження – від початку був ближчий до запорозьких традицій, згодом із зменшенням питомої ваги колишніх січовиків у Війську все відчутнішим ставав вплив двох тенденцій – традиціоналізації (використання традиційного українського повсякденного одягу) та модернізації (під впливом російської армії та військових суперників – турків-османів, а згодом – кавказьких народів). Зібрана інформація дає змогу в загальних рисах реконструювати вигляд чорноморського козака та приступити до історичної реконструкції комплексу одягу, озброєння та спорядження.

Poltorak Volodymyr, Oleg Rovner

Black Sea Cossack's clothes, weapons and military equipment due the Russian-Turkish war 1787-1792

In the article author on the base of illustrative and documentary sources has researched the problem of Black Sea Cossacks appearance and armament. It was concluded that in the field of wearing Black Sea Cossacks were directly connected with the Zaporozhian Cossacks' traditions, but arms of the Black Sea Cossacks during the war were received from the Russian military warehouses.

Key words: *Black Sea Cossacks, Russian-Turkish war 1787-1792, Zaporozhian Cossacks' traditions, clothes, weapons and military equipment*

Владимир Полторак, Олег Ровнер

Одежда, вооружение и военное снаряжение Верных казаков черноморских во время русско-турецкой войны 1787-1792 гг.

В статье на основе иллюстрированных и документальных источников исследуется проблема внешнего вида и вооружения черноморцев первого пятилетия существования Войска Верных казаков. Выяснено, что они прямо связаны с традицией одежды запорожцев, однако вооружение во время войны, получали из российских складов.

Ключевые слова: *Черноморские казаки; русско-турецкая война 1787-1792 гг.; традиции запорожского казачества; военные одежда и вооружение*

Рецензент: *О.А. Бачинська д.і.н, професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)*

¹⁷⁰ Там само. – С. 70-72.

¹⁷¹ Там само. – Т.3. – С. 129.

¹⁷² Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – С. 107.

УДК 908:372.48:019.911(477.74)

Галина Левченко**ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ЯК ОСЕРЕДОК КОЗАКОЗНАВЧИХ
СТУДІЙ У ХІХ ст. (на прикладі газети «Одесский вестник»)**

У статті проаналізовано матеріали газети «Одесский вестник» (1827–1894), які дають можливість дослідження козакознавчої тематики. Також вказані автори публікацій та їх роль у популяризації козакознавчих студій серед читачів періодичного видання.

Ключові слова: «Одесский вестник», південь України, козацтво, публікації, автори.

З приєднанням Південної України до складу Російської імперії завдяки сприятливій політиці влади прискорився процес заселення та господарчого освоєння. В регіоні відбулись кардинальні зміни не лише в політичному, соціально-економічному, але й культурному розвитку. У першій половині ХІХ ст. провідним центром півдня України стала Одеса, яка поступово перетворилась у справжню столицю південного регіону.

У 20-ті рр. ХІХ ст. саме в Одесі були здійснені перші спроби зародження місцевої преси. Згодом вони привели до виходу газети «Одесский вестник» (далі – ОВ), яка протягом багатьох років, до появи губернських відомостей, залишалась єдиною газетою на півдні України. Вже в перші роки свого існування газета завоювала популярність серед дописувачів і стала одним із центрів історико-краєзнавчих досліджень. Оригінальність цього видання та його унікальність відзначали вже його сучасники, наголошуючи на тому, що газета мала велику заслугу як популяризатора історичних досліджень, у тому числі з питань україністики. Саме унікальність ОВ, чинники, які вплинули на концепцію газети та факти, що стверджують про її самобутність і викликали появу даної розвідки.

В історіографії дослідження козакознавчих студій в періодичній пресі ХІХ ст., на прикладі газети ОВ, ще не простежувалися.

Одним із аспектів краєзнавчих досліджень, які з'являлися на шпальтах ОВ, були козакознавчі студії. Серед істориків ХІХ ст. мало хто працював виключно в царині досліджень з козакознавства, але деякі з них досліджували цю тематику. Одеські історики ХІХ ст. не були виключенням. Час від часу вони звертались до історії козацтва, акцентуючи увагу на південноукраїнських сторінках його історії (Нова Січ, задунайське козацтво, нащадки козаків на півдні тощо). Редакція газети намагалась знайомити своїх читачів із цікавим матеріалом і публікувала статті, які могли б викликати інтерес. Вміщений матеріал із козакознавства на сторінках ОВ можна поділити за такими

напрямами досліджень: археографічні, історичні, етнографічні, бібліографічні, рецензії, некрологи.

Одним із перших хто здійснив археографічну публікацію про козаків на шпальтах ОВ став А. Скальковський (1808–1898), який був одним із тих хто стояв у витоків зародження газетної справи в Одесі та протягом всього свого життя співпрацював з однією із найстаріших одеських газет. З кінця 1830-х рр., а особливо після знайдення решток архіву Коша Нової Січі (1839), А. Скальковський звернувся до історії козацтва. Вже 1841 р. у рубриці «Материалы для истории Новороссийского края» він помістив свою першу статтю про відносини запорожців і татар. Історик подав опис з'їзду депутатів від запорожців і татар для розв'язання суперечливих питань (31 травня 1749 р.), вмістивши в кінці публікації два документи, які свідчили про бажання кримських татар жити в мирі і злагоді з запорожцями. Ця конференція, як писав історик, миру на кордоні не принесла¹⁷³.

Відзначенню 50-літнього ювілею заснування Одеси 1844 р. А. Скальковський присвятив публікацію документа з архіву Коша Запорозької Січі. Це – секретний рапорт військового судді П. Головатого до генерал-губернатора Лівобережної України графа П. Румянцева від 30 червня 1765 р. В ньому вперше згадується про побудову турецької фортеці Ені-Дунья (Новий світ) біля Хаджибею. Пізніше цей документ А. Скальковський опублікував у своїй «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского», але не вказав точного датування. Внаслідок цього багато дослідників помилково вважали, що ця подія відбулась 1764 р. Лише 1967 р. вийшла стаття С. Борового в якій той довів, що цю подію слід датувати 1765 р. Якби дана публікація була більш відома, то дискусія про датування звістки запорозьких розвідників завершилася б набагато раніше.

Поява «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей не поклала край співпраці А. Скальковського з ОВ, оскільки їх томи з'являлися дуже рідко (перший том – 1844 р., другий – 1848–50-і рр.). До того ж наприкінці 1840-х рр. внаслідок особистого конфлікту він почав віддалятися від діяльності славнозвісної наукової установи. Тому чергова публікація А. Скальковського, яка стосувалась українського козацтва, з'явилась на шпальтах газети 1849 р. в рубриці під новою назвою «Материалы для истории Южной России» і була представлена автором як уривок четвертої частини «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского». У вступному слові археограф, описуючи Запорозьку Січ, порівнював її з італійськими республіками XIII–XIV ст. На жаль автор не розкрив далі цю

¹⁷³ Скальковський А. Сношения Запорожья с Крымом 1749 г. Материалы для истории Новороссийского края // ОВ. – 1841. – 6, 10 вересня.

оригінальну думку. У даній публікації вміщено п'ять документів, пов'язаних з місією у Нову Січ капітана Владимирського піхотного полку Івана Гаврилова: два листи головних ногайських мурз до кошового, розповідь про перебування у Новій Січі капітана І. Гаврилова, який привіз імператорську грамоту з метою розв'язання конфлікту між запорожцями і ногайцями та витяг із чолобитної війська запорозького до імператриці¹⁷⁴. Таким чином, у досліджуваній період А. Скальковський здійснив шість археографічних публікацій, які торкалися історії Південної України, зокрема історії козацтва і міста Одеси. Слід зазначити, що, на жаль, ці археографічні публікації, вміщені на шпальтах ОВ, характеризуються низьким рівнем наукової підготовки до видання.

Редакція газети широко популяризувала творчість А. Скальковського, розміщуючи в рубриці «Бібліографія» повідомлення про вихід у світ його книг: «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», «Історія Нової Січі», «Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII в.»¹⁷⁵. У 1885–1886 рр. світ побачило третє видання «Истории Новой Сечи» А. Скальковського. Із точки зору наукової ваги для історичної науки праця була застарілою¹⁷⁶. Саме через це після появи вона зазнала критики на сторінках ОВ в публікації О. Маркевича. У червневій замітці автор зробив загальний огляд другої частини Історії Нової Січі А. Скальковського, зазначивши, що вона залишається цінною доки не надруковані всі матеріали. У наступному критичному огляді, вміщеному в вересні, аналізуючи третю частину твору О. Маркевич вказав на те, що А. Скальковський проігнорував наявну літературу останніх років і тому його праця виглядає не зовсім науково¹⁷⁷.

Сам О. Маркевич (1847–1903) також досить плідно співпрацював з ОВ, публікуючи матеріали різного спрямування, торкаючись історії козацтва. Зокрема, в другій половині XIX ст. стало популярним читання публічних лекцій і після прочитання двох лекцій, присвячених петровській епосі, він оприлюднив їх текст в ОВ¹⁷⁸. Матеріал лекцій висвітлював детально історичні події від виборів гетьмана І. Скоропадського до П. Полуботка і торкався козацької тематики. Дотично історик згадав останнього кошового Задунайської Січі Й. Гладкого в некролозі його нащадка юриста А. Гладкого¹⁷⁹. Крім цієї замітки іншими авторами в газеті ще двічі писалося про кошового

¹⁷⁴ Скальковский А. Посылка на Запорожье императорской грамоты (Материалы для истории южной России) // ОВ. – 1849. – 19, 23, 26 лютого.

¹⁷⁵ ОВ.–1839.–22 березня;1842.–7 лютого;1845.–21 лютого;1846.–31 липня;1886. –12 квітня; 23 червня; 29 вересня.

¹⁷⁶ Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. – Вип. 6. – Одеса, 1998. – С. 139.

¹⁷⁷ О. П. Библиография. История новой сечи А. Скальковского // ОВ. – 1886. – 29 вересня.

¹⁷⁸ Маркевич О. Южная Русь при Петре Великом // ОВ. – 1891. – 8, 10, 15 квітня.

¹⁷⁹ Його ж. Некролог А. А. Гладкий // ОВ. – 1885. – 26 листопада.

Й. Гладкого¹⁸⁰. В некролозі про архієпископа Гавриїла Розанова історик М. Мурзакевич (1806–1883) згадав цікавий факт біографії архієпископа про те, що той надав притулок запорожцю Л. Коржеві, а від нього потім записав усні сказання про Запорозьку Січ¹⁸¹. Про 118-ти літнього осавула запорозького розповів в своїй публікації чиновник Д. Карейша¹⁸², а в № 45 за цей же рік редакція газети вмістила висловлену подяку осавула авторові за публікацію.

У 1844 р. під криптонімом «І. И.», невідомий автор із Сімферополя вмістив на шпальтах газети знайдений документ у селі Велика Знамянка – наказ Г. Потьомкіна даний виборному Март'яну про переселення жителів з-під Молдавії (Чорний Ліс) на Лівобережну Україну. Дана публікація має коментар упорядника, в якому зазначено всі вигоди цього переселення, а також відзначена роль Г. Потьомкіна в швидкому розвитку нового поселення¹⁸³.

Одна із перших вагомих публікацій в ОВ присвячена козацтву за обсягом і інформативністю, належала перу редактора газети М. Сокальському (1831–1871). По завершенню математичного факультету Харківського університету, він переїхав до Одеси й 1852 р. почав співробітничати з ОВ. Спочатку М. Сокальський був співробітником газети, помічником редактора, а коли наприкінці 1857 р. О. Тройницький залишив редакторство газети, через від'їзд до Санкт-Петербурга, то звернувся до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа О. Строганова з доповідною запискою про призначення його редактором ОВ¹⁸⁴. Але тоді газету передали Рішельєвському ліцею. Через рік М. Сокальський прийняв газету з рук професорів Рішельєвського ліцею і залишався редактором до самого дня своєї смерті. Він був одним з найталановитіших і працездатних редакторів газети. М. Сокальський розширив співробітництво з видавцями столичних газет і журналів з метою обміну виданнями та вміщенням інформації про них на сторінках ОВ. М. Сокальський створив напрямок газети в дусі часу і потреб краю¹⁸⁵. Стаття М. Сокальського, присвячена козацтву була вміщена у фейлетоні на трьох сторінках. Як зазначив сам автор звернення до питання про козацтво було викликане появою чергової статті відомого історика державника С. Соловйова у № 18 «Русского вестника» за 1859 р. Критикуючи, висловлену ним точку зору щодо українського козацтва, М. Сокальський подає зовсім інший образ цього українського феномену, зазначаючи, що зараз з'явилися нові праці з історії козацтва, називаючи зокрема монографію

¹⁸⁰ ОВ. – 1881. – 24 травня; 1891. – 19 серпня.

¹⁸¹ Архиепископ Гавриил Розанов // ОВ. – 1858. – 16 грудня.

¹⁸² Карейша Д. 118-ти летний Есаул Запорожский // ОВ – 1843. – 10 квітня.

¹⁸³ І. И. Наказ Потёмкина. Село Знамянка // ОВ. – 1844. – 5 січня.

¹⁸⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 195 (1857). – Спр. 840. – С. 17–18.

¹⁸⁵ Некролог М. П. Сокальського // ОВ. – 1871. – 20 травня.

М. Костомарова «Богдан Хмельницький», до яких доречно було б звернутись С. Соловійову. На противагу думці С. Соловійова автор статті вказав, що в основі українського козацтва лежав живучий елемент, що він був здатним до розвитку і дійсно розвивався. М. Сокальський завершує свою статтю такими словами: «До кращих рис малоросійських козаків (які служать нині в військах) можна віднести почуття поваги їх до особистості своїх товаришів і підлеглих... Зважаючи на критику п. Соловійова,...ми визнаємо факт таким, яким він стався... Для пояснення саме цієї невірності й полягала мета нашої статті»¹⁸⁶. Цінність даної публікації полягала не лише в тому, що автор висловив своє ставлення до українського козацтва, а ще й в тому, що він вказав імена істориків в працях яких читачі газети зможуть віднайти необхідну, для поглиблення своїх знань про українське козацтво, інформацію.

Наступного року в двох номерах газети з'явилася публікація Я. Прокоф'єва, присвячена історії українського козацтва на півдні Росії¹⁸⁷. Автор подає історію козацтва крізь призму політичних подій, які мали місце на українських землях від XII до кінця XVII ст. У висновках простежується теза про значення повстання Б. Хмельницького і про зв'язок козацтва з народом.

Відомий дослідник запорозького краю, етнограф, член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії наук Я. Новицький (1847–1925) на сторінках газети здійснив три публікації 1876 р. та по одній 1878, 1887 і 1888 рр.¹⁸⁸ Чотири з них були присвячені вольностям запорозьким, одна українській обрядовості. До сторіччя падіння Запорозької Січі в статті про придніпровський край автор розповів про мужніх запорожців та зокрема про запорожця Дворянко, що прожив 115 років і навіть розповідав про полковий скарб на о. Хортиці, а завершив свій короткий відмітивши, що «за сто років не стерлись з лица землі і з народної пам'яті добрі згадки про народних витязів південноруської землі». Ця публікація була однією з небагатьох, яка містила науковий апарат. Одна із шести публікацій Я. Новицького – це народний переказ про прийом запорожців при дворі Катерини II. Замітка була надрукована з допомогою транслітерації і в ній автор подав переказ подій, про які, як зазначив, «почув від старих людей».

На шпальтах газети часто вміщувалися публікації авторів, в яких вони описували свої подорожі як по українських землях так і за їх межами. Певний інтерес із козацької історії представляє стаття в двох номерах газети С. Давидовича¹⁸⁹, в якій автор,

¹⁸⁶ Сокальський М. Вопрос о казачестве // ОВ. – 1859. – 29 грудня.

¹⁸⁷ Прокофьев Я. Очерк истории казачества на юге России // ОВ. – 1860. – 19, 21 января.

¹⁸⁸ ОВ. – 1876. – 6 лютого, 11 березня, 17 серпня; 1878. – 7 липня; 1887. – 22–23 червня; 1888. – 21 січня.

¹⁸⁹ Давидович С. Поездка по Днепру (От Киева до Одессы) // ОВ. – 1887. – 14, 28 вересня.

описуючи подорож, розмістив історичні відступи з краєзнавчими і етнографічними матеріалами та цитати із творів Т. Шевченка. Ця публікація знайомила читачів із сторінками української історії – про дніпровські пороги, Запорозьку Січ, відомого кошового отамана І. Сірка, Г. Потьомкіна та подорож Катерини II 1787 р.

Особливо плідним був час на публікації української історичної тематики, коли редактором ОВ був відомий українофіл П. Зелений (1877–1885). П'ята частина публікацій, присвячених козацтву, припадає якраз на час його редакторства. Серед істориків тематику козацтва в ХІХ ст. найбільше розробляв Д. Яворницький. Так співпало, що на сторінках газети вперше пролунало ім'я історика якраз перед проведенням шостого археологічного з'їзду, що відбувся в Одесі (15 серпня – 1 вересня 1884 р.), де він взяв участь. У березні редакція газети повідомила про початок публічних лекцій Д. Яворницького з історії запорозьких козаків в Харківському університеті, а в травні була надрукована замітка про те, що ці лекції пройшли з великим успіхом. У подальшому світ побачили ще десять публікацій, в яких згадувалося ім'я Д. Яворницького. Серед них: «Як зустрічали запорожці Новий рік», «По Запоріжжю», про археологічні знахідки, про копітку працю дослідника тощо, а також бібліографічні замітки про вихід у світ праць Д. Яворницького. Редакція газети друкувала і рецензії на праці історика. Так, 1888 р. дехто Е. р. зробив дуже критичний розбір двохтомної праці Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа»¹⁹⁰.

Здійснив одну публікацію в ОВ відомий український статистик, історик, археолог Л. Падалка (1859–1927). Він провів порівняльний аналіз економічних порядків у Подніпров'ї в часи запорожців та сучасних порядків, відмічаючи, що переважна більшість традиційного ведення господарства збережена¹⁹¹.

У декількох публікаціях є матеріал про різні населені пункти на колишніх землях Війська Запорозького. В них йдеться про заснування, соціально-економічні відносини, землеволодіння та порядки, які базувались на колишніх козацьких традиціях (про село Кардашинка, про побут простого народу в Олешках та інше). Після ліквідації Запорозької Січі, коли запорожці шукали притулку у турок, вони переселились в урочище Олешня, яке отримало свою назву від грецького міста Олешня. Коли ж козакам дозволили повернутись на терени імперії, то тут залишились рибалки і частина молодих біглих козаків. Сюди ж із дозволу царя переселилися греки. Більшу частину населення Олешок, на думку автора, склали малоросіяни і запорожці.

¹⁹⁰ Е. Р. Библиография. Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. 2 тома. – СПб, 1888 // ОВ. – 1888. – 29 жовтня.

¹⁹¹ Падалка Л. Следы запорожской общины в крестьянском землевладении на Екатеринославском Поднепровьи // ОВ. – 1891. – 12 серпня.

У публікації подано опис весілля, колядок, щедрівок, свята Купала, а також зазначено, що поселяни дуже забобонні, працелюбні і гречні¹⁹².

Цікавим є той факт, що читачі газети реагували на вміщений матеріал. Так, Зеленкевич у своєму повідомленні про село Кардашинку вказав, що хоче доповнити публікацію Кравченка про це село, зазначивши, що заснували село запорожці, головними їх заняттями крім рибальства і скотарства було городництво (виращування капусти), а назва села походить від Кардашин – Хардаш – Кардаш – брат, братство¹⁹³. Ці публікації свідчили про жвавий інтерес читачів до матеріалів на сторінках ОВ.

Після відміни кріпосного права (1861 р.) залишалося не до кінця вирішеним питання про можливості продажу земельних наділів. Для півдня України це питання було актуальним і 1878 р. була надрукована стаття про еволюцію прав малоросійських козаків на спадкові землі, які знаходилися в їх користуванні. Невідомий автор статті зазначив, що в зв'язку із розглядом цього питання виникла необхідність зібрати всю інформацію і через це він звернувся до історії процесу закріплення за козаками прав на володіння спадковими землями від часів Б. Хмельницького й аж до 1832 р., коли був виданий іменний указ, який зберіг всі попередні розпорядження аж до теперішнього часу¹⁹⁴.

Певний інтерес представляють етнографічні публікації (про традиції козаків), а також вміщені легенди, міфи, сказання (про те як пішло на Русі козацтво, народна легенда про Марію Кочубей, міф про мільйонний спадок Полуботка, про Ненаситнецький поріг, про розбійника Гаркушу, про відвідини козаками на чолі з П. Калнишевським Санкт-Петербургу та інше). Ці матеріали були родзинками на сторінках газети і свідчили про те, що редакція здійснювала спроби насичувати сторінки свого друкованого органу цікавим для читачів матеріалом.

Таким чином, здійснивши фронтальний огляд газети ОВ за 67 років існування, можемо стверджувати, що одна з найперших одеських газет була одним із осередків козакознавчих студій на півдні України і популяризатором цікавих сторінок української історії. За період виходу на шпальтах газети було вміщено півсотні публікацій присвячених козацькій тематиці. Редакція газети активно співпрацювала з відомими істориками, вміщуючи на сторінках газети їх публікації, рецензії на праці, бібліографічні матеріали. В газеті публікувалися матеріали про важливі події, пов'язані з історією краю, розглядалася історія, побут, традиції,

¹⁹² Афанасьев. Быт простого народа в Алешках // ОВ. – 1855 – 22 вересня.

¹⁹³ Зеленкевич. О селе Кардашинка // ОВ. – 1854. – 14 вересня; Кравченко. Село Кардашинка // ОВ. – 1854. – 3 серпня.

¹⁹⁴ О праве малороссийских казаков на состоящие в их пользовании потомственных земель // ОВ. – 1878. – 12 травня.

обрядовість козаків, що звичайно свідчило про те, що така інформація представляла інтерес для читачів.

Galyna Levchenko

***The press as the center of Cossack studies in the XIX c.
(an example of newspaper «The Messenger of Odessa»)***

The paper analyzes the material of the newspaper «The Messenger of Odessa» (1827–1894), which provides the opportunity to explore topics of Cossack studies. Also there is identified the authors of publications and their role in promoting of Cossack studies among readers of the newspaper.

Key words: *«The messenger of Odessa», the South of Ukraine, publication, authors.*

Галина Левченко

***Периодическая печать как центр казакведческих изучений XIX в.
(на примере газеты «Одесский вестник»)***

В статье проанализированы материалы газеты «Одесский вестник» (1827–1894), которые дают возможность исследовать казакведческую тематику. Также указаны авторы публикаций и их роль в популяризации казакведческих исследований среди читателей периодического издания.

Ключевые слова: *«Одесский вестник», юг Украины, казачество, публикации, авторы.*

Рецензент: О.Є. Музичко, к.і.н., доцент (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 930.2 (929) (092) (093)Сингаревич«18/19»

Олександр Музичко

**РОДИНА СИГАРЕВИЧІВ У ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІЄТВОРЕННЯ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Метою статті є реконструкція внеску родини Сигаревичів, передусім Дмитра Дмитровича Сигаревича (1868 – 1914), у процес українського націєтворення наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *Сигаревич, Одеса, український студентський рух.*

Історія міст України недостатньо усвідомлена як історія українського етнічного простору. Більшість авторів наголошують на ледь помітній українській присутності у містах, оперуючи лише даними далеко не бездоганного Всеросійського перепису 1897 р. Показово, що ця теза переважає у працях авторів, що позиціонують себе як антипозитивісти, представники модерних наднаціональних історіографічних течій, схильних до гіперузагальнень. Кропітке занурення у море джерел заміняє для них користування інформацією «з других рук», визначених авторитетів. У світлі негативістського підходу малозрозумілим є різкий сплеск українського руху у 1917 – 1920 рр., що змусив рахуватися з українським чинником всі інші національні громади та ледь не призвів до утвердження Української держави. Метафізичні, поза історичні трактування цього явища виглядають непереконливо (на кшталт лише впливу Великої війни чи послаблення тиску, який в багатьох аспектах навіть посилювався).

Український національний рух, як і загалом українське національне життя, вирували у містах України, готуючи ґрунт для закономірного прориву за доби революції і різкого зростання українського впливу у 1920-х рр. Доведення цієї тези неможливе без послідовної, комплексної джерелознавчої праці, реконструкції фактів, що можуть підважити догматичні, але від того не менш модні в певних колах, націєлогічні конструкції. Одним з плідних методів дослідження історії національних рухів є біографічний, адже важка та часто невдячна праця на ниві служіння справі пробудження власного народу, вимагала неабиякої жертвовності, відваги, що могло бути уділом певного, сильного, типу людей. Особистостей, яких вже сучасники небезпідставно цінували як деміургів нації, носіїв героїчного чиннику в історії, не бракувало в історії Українського Причорномор'я. Життєвий шлях найвеличніших з них (М. Комаров, М. Аркас, Є. Чикаленко, І. Луценко, І. Липа, С. Шрамченко та ін.) вже викликав значний інтерес з боку сучасних дослідників. Найчастіше йдеться про внесок в українську справу цілих родин.

У цій статті за допомогою просопографічного підходу прагнемо повернути з історіографічного «небуття» історію родини (в даному разі у великому сенсі) Сигаревичів: Дмитра та Володимира Сигаревича та їх дружин – відповідно Ганну та Ірену (на жаль, ця постать за браком джерел так і залишилась для нас «загадковою»). В центрі цього колективного портрету перебуває Дмитро Дмитрович Сигаревич (1868 – 1914), якого сучасники одностайно зараховували до провідників українського національного руху початку ХХ ст. Доволі часто він згаданий у статтях з історії українського національного руху, краєзнавчих нарисах, є й спеціально йому присвячені розвідки¹⁹⁵. Проте кількість так і не втілилась в якість, або зі згадок так і утворився загальний портрет. Найчастіше маємо справу з непоодиноким в історіографії феноменом переказу, або й прямого копіювання головного протографа, в даному разі – спогадів А. Синявського¹⁹⁶. Про інших Сигаревичів в літературі взагалі не згадано.

¹⁹⁵ Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – С. 2805; Син волинської землі // Думка. – 1992. – 13 жовтня; Болдирев О. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ — початку ХХ ст. – Одеса, 1994. – С. 100, 116; Чабан М. Він зачаровував учнів // Зоря. – 1997. – 7 серпня; Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921). – Дн-к, 2002. – С. 401 – 405; Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 – 1951). – Дн-к, 2003. – С. 11, 67, 70-77 та ін.; Зленко Г.Д. Громаді віддав себе // Зленко Г.Д. Лицарі досвітніх вогнів. 33 портрети діячів одеської «Просвіти» 1905-1909 років. – Одеса, 2005. – С. 48-54; Мисечко А.І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. – Одеса, 2006. – С. 15, 17, 20, 26, 29, 34; Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – С. 57, 151, 249, 378; Назарова Є.П. Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2009. – Вип. 3. – С. 59-63; Чикаленко Є., С. Єфремов. Листування. 1903-1928 роки / Упоряд. та вс. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 354.

¹⁹⁶ Синявський А. Д. Сигаревич // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 111-116.

Д. Сигаревич народився 1868 р. у родині дворянина штабс-офіцера, а згодом фінансового урядовця Дмитра Миколайовича Сигаревича та Антоніни Йосипівни. У перших некрологах низка авторів, зокрема, близькі друзі покійного, називали місцем його народження Одесу¹⁹⁷. Д. Дорошенко навіть наголошував, що Д. Сигаревич вважав рідним містом Кременець на Волині, хоча народився в Одесі. Однак М. Гордієвський та А. Синявський називали місцем народження діяча Волинь, щоправда, без вказівки на конкретне місто чи село. Саме думка цих авторів є пануючою в історіографії. За браком метричних документів Дмитра, найбільш достовірним виглядає один з актів діловодства Новоросійського університету (НУ), в якому вказано, що він народився у місті Заслав Волинської губернії¹⁹⁸. Це ж джерело дозволяє уточнити дату народження – 29 липня, – тоді як А. Синявський називав 2 липня, а А. Ніковський та Б. Комаров та анонім з «Украинской жизни» взагалі твердили про 1870 як рік народження. Втім, вже у дитячому віці, дець в 10-11 років, Д. Сигаревич переїхав разом з батьками до Одеси, де його батько посів місце банківського службовця. Тому за становленням своєї особистості та першими і, як з'ясувалося, найважливішими проявами діяльності, його слід вважати корінним, «повноправним» одеситом (напрошується паралель з іншим одеським громадянином початку ХХ ст. Л.П. Ковальчуком). До речі, першим учасником одеського українського національного руху, уродженцем Одеси, був знаменитий архітектор Ф. Нестурх (1857 р.н.), а дуже близький до нього «статус» мав уродженець передмістя, одноліток В. Сигаревича, М. Слабченко. В одному з текстів Д. Сигаревич згадував про місто своєї молодості, шкодуючи про втрату ним свого багатонаціонального, багатомовного, європейського обличчя, від якого наприкінці ХІХ ст., за його спостереженнями, залишились лише рештки¹⁹⁹.

Вже в Одесі у 1882 р. в сім'ї народився брат Дмитра Володимир. Фото Володимира із студентської справи, хай лише незначною мірою, але компенсує, прикру відсутність світлин Дмитра. Слід лише сподіватися на схожість між рідними братами²⁰⁰. «Побачити» Дмитра дозволяють згадки А. Ніковського про нього як високого, міцного, худорлявого чоловіка.

¹⁹⁷ Василько А. Д. Сигаревич // Рада. – 1914. – 27 березня; Смоленский И.А. Д.Д. Сигаревич // Южная мысль. – 1914. – 18 марта; Д.Д. Д.Д. Сигаревич // Світло. – 1914. – № 7-8. – С. 98-101; Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. – 1919. – 4 квітня; Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 100.

¹⁹⁸ Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1890-1891 уч. года. – Одесса, 1890. – С. 4-5.

¹⁹⁹ Сигаревич Д. О методике и целях изучения иностранных языков в средней школе. (Заметки стороннего наблюдателя) // Вестник воспитания. – 1911. – № 6. – С. 158.

²⁰⁰ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 5. – Спр. 11949. – Арк. 4.

Середню освіту Дмитро отримав у 3 Одеській чоловічій гімназії, Володимир – у 5. В одній зі статей Д. Сигаревич наполягав на вирішальній ролі в наверненні до українства видатної особистості, від чого напряду залежала причетність або непричетність певної молоді людини до українського народу. Д.Сигаревичу в цьому плані пощастило (а вірніше українському руху з Д. Сигаревичем): в гімназії він познайомився з вчителем історії Леонідом Анастасійовичем Смоленським. Значення вчителя зросло у зв'язку зі смертю батька Сигаревичів у 1894 р. Для характеристики морального образу Дмитра важлива згадка в актовому документі про те, що з часу смерті батька він перетворився на дуже дбайливого опікуна та вчителя свого брата²⁰¹. Дмитро вплинув і на формування українських патріотичних переконань Володимира. Додатковим чинником зближення з вчителем могло бути те, що в один час з Дмитром в одеському університеті на одному і тому ж історико-філологічному факультеті навчалися сини Л. Смоленського Леонід та Ілля.

Все подальше життя Д. Сигаревич зберігав пієтет до свого вчителя. Він зазначав, що «за последние 30 лет я знаю в Новороссийском университете не более 1-2 профессоров истории, которые и по широте образования, и по глубине мысли могли бы равняться с Л. Смоленским». Він згадував, що Л. Смоленського не прийняли викладачем до Новоросійського університету та запросили «бездарного професора Перетятковича»²⁰². Д. Сигаревич свідчив, що «темой бесед служила всегда история и философия истории. Насквозь пропитанный гуманизмом, он вносил в свое историческое мировоззрение не убеждение в непреложность сухих экономических проблем, а глубокую веру в силу человеческого духа, в непобедимость вечных идей правды и добра. Был идеалистом, а не экономическим материалистом. Признавал параллелизм этих факторов. Только в национальной форме человечество проявляет индивидуальный дух. Интернационализм есть правильно выраженный и понятый национализм».

Таким чином, хоча вищу освіту Д. Сигаревич здобув у 1888 – 1892 рр. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (перші півтора року навчався на юридичному факультеті), а Володимир на медичному, становлення їх громадських та історичних поглядів головним чином відбулося у колі Одеської української громади. З університетських професорів на Дмитра вплинув професор кафедри російської історії НУ українофіл, О. Маркевич. А. Синявський згадував про участь Д. Сигаревича у чаюваннях молоді на квартирі професора.

²⁰¹ Там само. – Арк. 44.

²⁰² Сигаревич Д. Жертва старого режима // Одесский листок. – 1905. – 17 ноября.

Д. Сигаревич згадував, що в одній з розмов з ним О. Маркевич, що звертав велику увагу на фольклорні джерела, розповів про велике враження, яке справив на нього виступ кобзаря О. Вересая на Київському археологічному з'їзді²⁰³. Під час навчання на юридичному факультеті він мав можливість відчутти вплив талановитого педагога історика права Ф. Леонтовича, що закликав вивчати суспільні форми буття. Щодо Володимира аналогічну роль міг виконати член громади, професор М. Сидоренко. З університету Д. Сигаревич вийшов широко ґрунтованою людиною. В цьому плані показовими є його спогади про те, що під час візиту на студентський бал відразу після закінчення університету, він був вражений невіглаством одного юнака в питаннях класичної російської літератури²⁰⁴.

Більше знаємо про суспільно-політичний аспект студентства Д. Сигаревича. А. Синявський твердив, що у 1890 р. в Одесі була заснована молода громада на драгоманівських засадах. У грудні 1891 р. М. Комарова повідомила Лесю Українку про об'єднання А. Синявського, І. Смоленського та Д. Сигаревича у гурток, молоду громаду²⁰⁵. Інші джерела повідомляють про те, що Д. Сигаревич очолив в Одесі осередок «Братерства тарасівців». Імовірно, малася на увазі саме група, заснована у 1890 або 1891 р., хоча не виключено й те, що це були окремі явища²⁰⁶.

Студентська громада була частиною ширшої групи – Одеської української громади, що виникла внаслідок інтелектуального впливу А. Смоленського. В одній зі статей Д. Сигаревич критикував громади за несистемність у діяльності, але називав їх «огнищами, де жеврів священний вогонь народної волі»²⁰⁷. Д. Сигаревич працював у громаді з 1893 р. разом зі своєю дружиною (з 1897 р.), німкенею Ганною Карлівною Генріхсен, донькою відомого одеського лікаря та науковця Карла Романовича Генріхсена (1838 – 1898). Подружжя мало дітей, проте про їх долю нічого невідомо. Мешкала родина на Херсонській вулиці, дім 40, неподалік від квартир двох провідників українського національного руху І. Луценка та С. Шелухина. Громадівці найчастіше збиралися у квартирі А. Смоленського на Старопортофранківській вулиці²⁰⁸. Показово, що наприкінці кожних зборів вони співали «Марсельезу» в україномовному перекладі А. Смоленського²⁰⁹. Д. Сигаревич любляв «Вічний революціонер» І. Франка.

Велике враження на молодого науковця справили твори

²⁰³ Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. – 1904. – № 11. – С. 35-36.

²⁰⁴ Сигаревич Д. О домашнем чтении по литературе // Вестник воспитания. – 1910. – № 6. – С. 111.

²⁰⁵ Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 – 1951). – Дн-к, 2003. – С. 77.

²⁰⁶ Юрій Коллард. Спогади юнацьких днів: 1897-1906 (режим доступу: <http://exlibris.org.ua/kollard/r01.html>); Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 38.

²⁰⁷ Сигаревич Д. Відродження України // Южные записки. – 1905. – № 50. – С. 15.

²⁰⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. Х. – № 18110. – Арк. 6.

²⁰⁹ ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 18110. – Арк. 2.

М. Комарова, адже читаючи їх «ніби чуєш живу народну мову. Серед російських письменників славу такого стиліста придбав собі проф. Ключевський. І справді, він досяг надзвичайної, я сказав би, стилізації народної великоросійської мов. Читаючи твори Михайла Федорович, відчуваєшся те саме, лише в сфері української мови». Д. Сигаревич згадував, що «коли Л. Смоленський був душею одеської громади, то її нервами був М. Комаров... Молодь у своїх зносинах і симпатіях до одеських громадян старшої генерації, до так званої Старої Громади, розбивалась на 2 групи: за широкими поглядами, за «виробленням світогляду» зверталися до Л. Смоленського, а по справам українським за порадою до М. Комарова. Правда, молодь більше схилялась на бік Смоленського, більш тяглась до нього. Тому сприяли особисті риси Л. Смоленського: його надзвичайна гостинність, веселість і найголовніше, що любила молодь – широкі, далекосяжні оптимістичні погляди. До того ж Л. Смоленський ніколи дуже пильно не приглядався до молоді: прийшов, сів, їси, пий, слухай. Гостинний господар всім радий, до всіх прихильний. М. Комаров розбирався в ній, наділяв своїми симпатіями тільки тих, які йому здавалися сталими і певними з боку українства»²¹⁰. М. Гордієвський називав Д. Сигаревича серед найретельніших відвідувачів лекцій Л. Смоленського, а громадівець Є. Чикаленко – серед членів, щиро відданих справі національного відродження українського народу²¹¹.

Д. Сигаревич виконував дві основні функції: зв'язкового з галичанами та своєрідного дядьки-наставника для одеської студентської молоді, в тому числі курсисток. Наприкінці 1890-х років одесит налагодив стосунки з М. Грушевським та Науковим товариством ім. Т. Шевченка²¹². Він брав участь в роботі товариства, обміні літературою, підтримував листування. Найважливішими були особисті подорожі Д. Сигаревича до Галичини. У 1897 р. разом з дружиною під час їх весільної подорожі за кордон, вони виконали доручення громади в різних справах до НТШ. У 1899 р. його відрядили вже спеціально у громадських справах²¹³. У 1900 р. Д. Сигаревич привіз львів'янам пожертви одеситів на українську культурну справу та зустрівся з І. Франком, О. Маковієм та В. Гнатюком²¹⁴. На засіданнях одеської громади Д. Сигаревич інформував однодумців про життя українців у Галичині.

²¹⁰ Корнич Д. М.Ф. Комаров як громадський діяч // Рада. – 1914. – 12 січня.

²¹¹ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1917). – К., 2003. – С. 151.

²¹² ЦДІА у Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 871. – Арк. 259. 1897 – 1 арк.; Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 400; 2282; Чикаленко Є., С. Єфремов. Листування. 1903-1928 роки / Упоряд. та вс. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 39.

²¹³ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5069.

²¹⁴ Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським / Упор., автор вст., комент. та покажч. доц. Н.В. Руденко. – Запоріжжя, 2006. – С. 26.

Д. Сигаревич загалом посідав у громаді місце своєрідного «міністра зовнішніх справ». У 1897 р. він був делегатом від Одеси на велелюдному таємному з'їзді представників української інтелігенції у Києві з метою формування «Загальної української безпартійної демократичної організації» за участі В. Антоновича, О. Кониського, М. Лисенка, М. Старицького, М. Міхновського, західних українців О. Маковія та С. Смаль-Стоцького²¹⁵. «Маючи центр у Києві, діяльність місцевих громад і гуртків значно оживилася. Щороку, а іноді і двічі на рік, найчастіше в Києві, а зрідка і в інших місцях – Одесі, Катеринославі, аби знаходилися сприятливі з боку конспірації умови, з'їздилися представники місцевих громад, обговорювали звіт н[ашого] президіуму, вислухували доповіді з місць, ухвалювали проекти і шляхи роботи, вибирали на новий рік новий президіум, виконавчий центр», – згадував С. Ерастов. А. Синявський та М. Гордієвський наголошували, що Д. Сигаревич належав до «лівого» крила Одеської громади. До цих оцінок, висловлених наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. слід ставитися обережно, але цю лівизну, на нашу думку, слід передусім інтерпретувати передусім як прагнення до виходу українського руху поза межі суто культурницької роботи, політизації завдань та діяльності. Соціалістичні переконання, властиві для представників національних рухів того часу, не відігравали в даному разі вирішальної ролі у свідомості та діяльності Д. Сигаревича.

Справа налагодження зв'язків з молоддю полегшувалася тим, що Д. Сигаревич інтенсивно викладав російську мову та історію у низці одеських гімназій: жіночих гімназіях Куракіної, К.С. Пашковської, О.Г. Шольп, А. Полікарпової-Козленко, п'ятій чоловічій. Міським гімназістам, що майже всі ніколи не бували у сільській місцевості, Д. Сигаревич намагався прищепити вміння бачити навколишнє середовище. У 1902 р. він здійснив з гімназистками подорож у район Тирасполя²¹⁶. А. Ніковський навів захоплений образ Д. Сигаревича-викладача, що разюче нагадує образ А. Смоленського: «мав гарний голос і вмів промовляти з великою експресією. На лекціях бували такі моменти, що дзвоник давно вже зробив перерву і кінець її, вже інший учитель заходить до класу, а Д.Д., захоплений сам широко змалюваною картиною з європейської історії, нічого не чує так сам, як і його зачаровані слухачки. Історію знав дуже добре, засвоїв кращі критичні методи вивчення її та як педагог, умів більше інших учителів зацікавити

²¹⁵ Ерастов С. Спогади /Упор. І. Старовойтенко, О. Рибалка // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006 – № 3. – С. VIII.

²¹⁶ С-ч Д. Ученическая экскурсия в Кицканский монастырь // Записки Крымского горного клуба. – 1902. – № 9-10. – С. 13-17.

своїх учениць історією... Не виходив ніколи за межі даних науки та історичної правди і цим приносив велику користь молодій українській аудиторії, що тоді готова приймати все на віру та впадати в захват од кожного факту з української історії та сучасного життя»²¹⁷. Недаремно, за спогадами Л.О. Василевської («Дніпрова Чайка»), згадуючи про Д.Сигаревича, сучасники додавали до його імені такі промовисті епітети як «молодий полеміст», «вогненний». Як людину великого темпераменту, глибоких знань, широкої освіти згадував свого приятеля А.Синявський. «надзвичайно жваву та енергійну людину, широко освічену, особливо добре ознайомлену з польсько-українськими відносинами» – Б. Комаров. «Прекрасным педагогом и воспитателем, гуманным начальником, сердечнейшим человеком», вважав Д. Сигаревича І. Смоленський²¹⁸

Обраний 14 березня 1900 р. членом педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (ІФТ при НУ), Д.Сигаревич 6 років регулярно брав участь у його засіданнях, дискусіях, виступав з доповідями, обстоюючи демократичні традиції у вихованні²¹⁹. У 1901 р. під час дискусії щодо доповіді І.Каменського «О наглядности в преподавании истории», опонуючи доповідачу, який відстоював думку про максимальну заміну словесного пояснення наочними посібниками, Д.Сигаревич зауважив, що краще викладати історію образною, картинною, мовою, аніж поверхово ознайомлювати з подіями за допомогою невиразних ілюстрацій²²⁰. У 1904 р. він взяв участь у дискусіях щодо доповідей І.Єгунова «О мнимой и специфической малоспособности учащихся» та М.Лебедева «Творчество в истории». З просвітницькою місією педагог виступав у Народній аудиторії Слов'янського благодійного товариства ім. Св.Св. Кирила та Мефодія з популярними лекціями на історичні та філологічні теми. Вплив Д. Сигаревича збільшився з призначенням його завдяки зусиллям громадівців у 1902 р. на посаду директора сирітського притулку. Користуючись віддаленістю притулку від центру міста, Д. Сигаревич і тут намагався згуртувати молодь з метою поширення українського світогляду, читаючи дітям «Кобзар» та лекції з історії України.

Як один з організаторів першої української студентської групи і отже засновник українського студентського руху в НУ, Д. Сигаревич мав всі підстави втілювати свій досвід у молодшому

²¹⁷ Василько А. Д. Сигаревич // Рада. – 1914. – 27 березня.

²¹⁸ Смоленский И.Л. Д.Д. Сигаревич // Южная мысль. – 1914. – 18 марта.

²¹⁹ Сигаревич Д. Д. Частная инициатива в учебном деле // Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – Т. 15. – Одесса, 1906.

²²⁰ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (далее – Летопись). – Т. 9. – 1901. – Протоколы. – С. 34.

покоління студентів набору останніх років XIX – початку XX ст. У 1900-1901 рр. студент фізико-математичного факультету НУ Б.Комаров згадував, що восени 1900 р. Д. Сигаревич створив першу студентську українську громаду (Б.Комаров помилково вважав її взагалі першою в історії НУ), членам якої він планував прочитати українською мовою курс лекцій з історії України²²¹. В іншому тексті Б. Комаров менш конкретно згадував про факт існування на початку XX ст. в НУ гуртка, шанувальників творчості І. Франка, прибічників ідеї соборності України. У нещодавно опублікованих спогадах Б. Комарова ця важлива теза (адже сьогодні в історіографії виникнення цієї громади відсувають на роки 2-3 пізніше) розгорнута. Він писав, що з «молодим, талановитим вчителем історії» Д. Сигаревичем він познайомився завдяки дружбі з В. Сигаревичем. У вересні 1900 р. педагог запропонував своєму братові та Б. Комарову прочитати працю М. Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия», проте для обох праця виявилася заважкою для розуміння. Кілька місяців потому Д. Сигаревич запросив Б. Комарова, брата та ще трьох студентів додому, прослухати в його виконанні курс з історії України, але натомість прочитав лекцію про Французьку революцію (одну з улюблених тем Л.Смоленського). Нечисленні слухачі були вражені тим як промовець рельєфно та з ентузіазмом описав події, які наче воскресли перед їх очима²²². Однак, ледве окреслившись, громада була розвіяна репресіями за участь у студентських заворушеннях.

Попри таку увагу до історії революцій, у листі до В. Гнатюка від 5 квітня 1901 р. він більше нарікав не на владу, а на необережність та радикалізм самих студентів. Д. Сигаревич писав, що «сього академічного року зложився в університеті невеличкий гурток український» у складі Б. Комарова, брата та ін²²³. Причиною швидкого занепаду цього гуртка Д. Сигаревич вважав жваву участь його членів у студентських заворушеннях, нарікаючи на нехтування молоддю увіщувань старших про необхідність більш обережної лінії поведінки, «пам'ятаючи як трудно з'єднатися українській молодіжі». За спостереженнями одеського кореспондента В. Гнатюка, $\frac{3}{4}$ українського гуртка була виключена з університету і змушена продовжити навчання або в інших закладах, або за кордоном. Однак вже восени 1903 р. одеська українська студентська громада відродилася зі вступом, а частково поверненням, до університету та жіночих курсів низки харизматичних осіб: І. Бондаренка,

²²¹ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. – 1919. – 4 квітня.

²²² Комаров Б. Мої університети // Дом князя Гагарина. – В. 6. – Ч. 1. – Одеса, 2011. – С. 159.

²²³ Відділ рукопису Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 504. – Арк. 1.

В. Сигаревича, М.Слабченка, В.Пащенко, Г.Чикаленко, Ірени Сигаревич (дружини В.Сигаревича) та ін.²²⁴ Г. Чикаленко згадувала, що «спокійної, розважної вдачі» В. Сигаревич «все стримував гарячих, завзятих, з крайніми, хоч різних напрямів, намірами: Пащенко – націоналіста та Слабченка – соціаліста». Місію основного «дядьки-наставника» узяв на себе Д. Сигаревич, який надавав приміщення для зборів, шевченківських свят. Під час шевченківського свята він виголосив молоді гарний і змістовний реферат, що підсилив їх піднесений настрій. Головною формою діяльності громади і водночас пропаганди української ідеї, навернення інших осіб до українства, були збори громади. Після ділової частини громадівці часто робили доповіді: І. Бондаренко, В. Пащенко про українські революційні партії, В. Сигаревич щось із популярної медицини тощо, або співали, грали, декламували, особливо готуючись до Шевченківського свята. Громадівці підтримували тісні контакти з грузинським студентським земляцтвом. Однак невдовзі одеська студентська громада була розгромлена, а більшість учасників звільнені з університету. Щоправда, частина з них поновились, зокрема, В. Сигаревич у 1905 р., але завершив навчання вже в Юр'ївському університеті. На час початку Великої війни він працював лікарем в Оренбурзькому краї. Інших відомостей про нього ми не маємо.

На відміну від інших мемуаристів, М. Гордієвський наголошував не лише на одеському впливі «привабливої постаті, видатного педагога та громадського діяча» Д. Сигаревича, але й загальноукраїнському, адже «те, що він зробив в Одесі й поза Одесою становить його на один щабель з найвидатнішими українськими культурними діячами нашого Півдня... Його вплив на молодь сягає далеко поза межі Одеси. Коли під час зимових вакацій до Одеси приїжджали з Києва студентки та курсистки задля встановлення зв'язків з Одеською українською громадою, вони завжди збиралися у Сигаревича»²²⁵.

До менш системних, але від того не менш важливих і помітних напрямків діяльності Д. Сигаревича в одеській громаді слід зарахувати публіцистичну творчість та організацію культурно-просвітницьких акцій. Перші відомі нам статті Д. Сигаревича з'явилися на шпальтах чотирьох номерів (9, 11, 12, 13) часопису одеської громади «По морю и суше» у 1895 р. Д. Сигаревич помістив чотири замітки під назвою «Местная хроника», в яких здебільшого повідомляв у нейтральному тоні про комунальні справи. Проте, згадуючи про виставку зброї, він не зміг втриматися від більш аналітичного коментаря, цінного для

²²⁴ Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-04 р. // З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 74 – 88.

²²⁵ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5069.

біографа як відбиття його пацифістських настроїв: «становится грустно при мысли, что потрачено столько изобретательности на усовершенствование искусства убивать друг друга. В уме невольно встает вопрос, доживет ли когда-нибудь человечество до того, чтобы весь запас умственной и нравственной энергии, затрачиваемый на это дело, будет направлен на цели мира и любви? Какую оно картину из себя тогда представит»²²⁶. Після вже згаданої замітки про подорож з гімназистками, Д. Сигаревич напередодні революції заявив про себе як автор двох культурологічних статей про кобзарів та М. Старицького. Він наголошував на більшій ступені ліричності та драматизму дум порівняно з російськими билинами, що забезпечує першим більший резонанс у душах слухачів. «Якщо б кобзарі щезли, український народ втратив би носіїв рідної, самобутньої культури, рідна інтелігенція – сильного збудника любови до рідного, культура – чудових інтерпретаторів скарбниць народної музики та поезії», – резюмував автор²²⁷. У статті про творчість М. Старицького одесит наголосив на її самобутності, бажанні автора вивести українську літературу на широкий світовий шлях²²⁸. Д. Сигаревич використовував здобутки західноукраїнських авторів В. Гнатюка та І. Франка. Всі згадані статті з'явилися або анонімно, або під криптонімами, або псевдонімом (Д. Корнич), що напевно свідчить про побоювання автора за свої посади у гімназіях в умовах цезурного тиску.

Унікальним внеском Д. Сигаревича в українське життя Одеси була організація виступів у місті українських кобзарів. Наприкінці 1903 р. у Народній аудиторії з великим успіхом співав сліпий кобзар з Чернігівщини Т. Пархоменко²²⁹, а згодом його учень Г. Ткаченко.

На революційні 1905 – 1907 рр. припадає апогей діяльності Д. Сигаревича і водночас перелам, великою мірою трагічний, у його житті. Увиразнились всі попередні напрямки діяльності педагога і найбільше – політичний, з огляду на можливості, що відкривала радикалізація суспільного розвитку і лібералізація політичного режиму. Двома основними «революційними плацдармами» для Д. Сигаревича стали ІФТ при НУ та одеське Українське товариство «Просвіта».

18 лютого 1905 р. Д. Сигаревич взяв участь у резонансному засіданні ІФТ при НУ, де вперше в Наддніпрянській Україні відбулося відкрите наукове обговорення концепції історії Східної Європи М. Грушевського за участі провідних одеських професорів-гуманітаріїв²³⁰; 2 квітня 1905 р. – був одним з найпомітніших

²²⁶ Местная хроника // По морю и суше. – 1895. – № 11 – С. 9.

²²⁷ Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. – 1904. – № 11. – С. 33-36.

²²⁸ Корнич Д. М.П. Старицкий // Южные записки. – 1904. – № 20. – С. 39-43.

²²⁹ Корнич Д. О кобзарях // Южные записки. – 1904. – № 11. – С. 35.

²³⁰ Летопись. – Т. 12. – 1905. – Протоколы. – С. 23-24.

фігурантів резонансного опозиційного засідання педагогічного відділу, присвяченому шкільній реформі, на якому рішуче засудив російських шовіністів. Саме участь та виступи на цьому засіданні передусім інкримінували педагогу в роки реакції. На початку березня 1906 р. Д. Сигаревича обрали в комісію для вироблення нових програм з історії для середньої школи. Найважливішим кроком Д. Сигаревича в ІФТ при НУ було запрошення ним на 210 засідання 24 березня 1906 р. вже згаданого кобзаря Т. Пархоменка. Вперше в офіційному російсько-імперському науковому товаристві його члени та багато сторонніх осіб мали можливість почути виконання українських дум, зокрема «Буря на Чорному морі», «Морозенко», жартівливі пісні²³¹. Перед початком виступу кобзаря Д. Сигаревич розповів про значення українських дум. Акція мала великий успіх, а її організатор отримав подяку від ІФТ при НУ. Однак сучасники та подальші дослідники не зафіксували цю подію, напевно, ототожнивши її з приїздом кобзаря 1903 р.

1905 р. пройшов під знаком консолідації та увиразнення української національної громади Одеси, дедалі жвавішої участі її очільників у політичному житті. Навесні 1905 р. Д. Сигаревич у статті підсумував досвід західних українців у розвитку нації, тим самим намітивши програму дій і для наддніпрянців²³². 23 листопада 1905 р. в Одесі відбувся перший у Російській імперії український мітинг за участі близько 2 тисяч українців, до яких приєдналися представники інших національних громад міста (4 грудня 1905 р. Д. Сигаревич взяв участь у другому одеському українському мітингу²³³). Д. Сигаревич належав до центральних постатей першого мітингу, адже лише він, І. Луценко та С. Шелухин отримали право на «загальне» слово. Якщо І. Луценко привітав присутніх та визначив основні завдання, С. Шелухин зупинився на історії України від Київської Русі до ліквідації Гетьманщини, то промова Д. Сигаревича з промовистою та знаковою для історіографії назвою «Відродження України» була присвячена історії українського національного руху (відродження) з кінця XVIII – до початку XX ст., тобто, як сказали б тепер, «сучасній» історії.

Виголошена українською мовою, вона була вперше в історії одеської преси²³⁴ опублікована цією ж мовою в одеському часописі²³⁵. Невдовзі промову частково опублікували в першій україномовній одеській газеті²³⁶. Виокремимо такі основні тези промови: регресивна роль Росії в історії України (показовою в

²³¹ Летопись. – Т. XVI. – 1910. – Протоколы. – С. 10.

²³² Корнич Д. Просветительская деятельность галицких русских // Южные записки. – 1905. – № 4. – С. 39-45.

²³³ Украинский митинг // Одесский листок. – 1905. – 6 декабря.

²³⁴ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. – 1919. – 4 квітня.

²³⁵ Сигаревич Д. Відродження України // Южные записки. – 1905. – № 50. – С. 12-17.

²³⁶ Сигаревич Д.Д. Відродження України // Народня справа. – 1906. – № 1.

цьому аспекті є оцінка значення М. Костомарова: «в ряді талановитих творів змалював славу та тяжку історію України. Він показав яскраво, чим жила Україна в минулому, він з'ясував перед суспільністю, що воля і братство були забуті на Україні і замінені урядом на політичну неволю і кріпацтво»); незнищенність українського народу («все можна зламати, але «душу живу» – ніколи в світі!»); слово, думка, часто бувають дієвішими за зброю; завдяки можливості розвивати українську культуру у Галичині, українська мова перетворилась у справжню наукову мову; Галичина, колись пробуджена наддніпрянцями, тепер має повернути «борг» та підтримати їх у святій боротьбі за національне визволення. Д. Сигаревич став також літописцем мітингу. Він зауважив, що «за багато років свого політичного рабства українці в перший раз змогли вільно заговорити на рідній мові про власні потреби» та висловив побажання, аби у всіх містах та селах інтелігенція організувала аналогічні мітинги з метою піднесення політичної самосвідомості²³⁷.

Згадка про політичну самосвідомість не була випадковою, адже мітинг розглядався українськими провідниками як політичне явище, а самі вони з початком революції активно включилися у загальний ліберальний рух. В історіографії висловлювалась думка про близькість Д. Сигаревича до самостійників. Хоча жоден текст чи спогади не дають прямих підтверджень для такого висновку, а Д. Сигаревич був близьким до одеського осередку Радикально-Демократичної партії, такий компоненти самостійництва як заклик власного народу до самоорганізації, рішучої боротьби за свої права, відбитий досить чітко. Під час виборів до першої Державної Думи у грудні 1905 р. українські лідери С. Шелухін, І. Луценко, Д. Сигаревич, Ф. Шульга балотувалися за виборчим списком партії кадетів як представники української громади міста²³⁸. За згадкою А. Ніковського, Д. Сигаревича обрали багатьма голосами у число виборщиків до першої державної Думи, що він вважав проявом поваги до педагога з боку місцевих росіян²³⁹. Натомість цей висновок мемуариста підважує той факт, що, вважаючи громадську підтримку українців в Одесі недостатньою, кадети замінили напередодні голосування українських кандидатів на більш популярних представників від єврейської громади міста²⁴⁰.

Зрада російських лібералів стала додатковим стимулом до національної самоорганізації для одеських українців у товариство

²³⁷ Сигаревич Дм. Первый украинский митинг в Одессе // Южные записки. – 1905. – 16 октября. – С. 57-58.

²³⁸ Штерн С. Десятилетие к.-д. партии в Одессе (клички воспоминаний). – Одесса, 1915. – С. 3.

²³⁹ Василько А. Д. Сигаревич // Рада. – 1914. – 27 березня.

²⁴⁰ Назарова Е.П. Одесские кадеты у выборах кампаниях до Государственных Дум Российской империи // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: 36. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 23. – С. 59-65.

«Просвіту», яке відразу з часу свого заснування наприкінці 1905 р. взяло курс далеко не лише на фольклорно-побутову діяльність. Д.Сигаревич увійшов до правління (виділу) «Просвіти». Членом «Просвіти» стала і його дружина. Він належав до числа найактивніших промовців. У 1906 – 1907 рр. прочитав 9 доповідей з літературознавства («Поет М. Старицький», «Значіння Т. Шевченка», «Т. Шевченко – поет»), історії («Кирило-Мефодіївське братство», «Митрополит Петро Могила», «Україна перед Хмельнищиною»), фольклористики («Про українських Кобзарів і кобзарські думи», «Народні думи і кобзарі (до співів кобзаря Пархоменка)» та етнографії («Про Галичину»)²⁴¹. Промова про Т. Шевченка в міській народній аудиторії з використанням живих картин (тобто німа вистава за участю акторів) українського села, в якій промовець наголосив на поєднанні в особі Т. Шевченка постатей простонародного Кобзаря та поета-інтелігента, була надрукована в українській одеській газеті²⁴². У 1906 р. Д. Сигаревич був одним з авторів листа до Ради професорів НУ за впровадження в освітній процес кафедр українознавства та викладання цих предметів українською мовою, який підписали 86 осіб. Зміст петиції більш нагадував рішучий ультиматум, в якому одесити засуджували нещодавню політику утисків українського народу²⁴³. Заява підготувала ґрунт для викладання в НУ у 1907 – 1908 рр. О. Грушевського, який вперше у практиці російсько-імперських університетів прочитав спецкурс з історії України українською мовою. Про прагнення Д. Сигаревича поширити свій вплив поза межі Одеси свідчить те, що у 1906 р. він опублікував 4 статті в уманській газеті, в якій висловив свої соціалістично-націоналістичні переконання²⁴⁴.

Діяльність Д. Сигаревича у «Просвіті», як і інших просвітян, була далеко не безпроблемною. У 1906 р. його постать опинилася в центрі скандалу з членом «Просвіти» І. Радецьким, який на одному з засідань у ксенофобському та шовіністичному дусі висловився про народи Галичини (імовірно, поляків та євреїв). Д. Сигаревич різко засудив цей виступ, напевно, не лише з гуманних міркувань, але й справедливо побачивши у них провокацію. І. Радецького та декількох його симпатиків виключили з організації. У відповідь ініціатор скандалу опублікував віршований пасквіль на «Просвіту», де, зокрема, називав Д. Сигаревича польським шляхтичем²⁴⁵. Не

²⁴¹ Одчот Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. – Одеса, 1907. – С. 16; Одчот товариства «Просвіта» за 1907 рік. – Одеса, 1908. – С. 12.

²⁴² Вісті. – 1906. – № 4-5.

²⁴³ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 26. – Арк. 93-96.

²⁴⁴ Народня українська школа // Народна польза. – Умань, 1906. – № 64; Українські товариства «Просвіта» // Народна польза. – Умань, 1906. – № 53; Націоналізація чи власність // Народна польза. – Умань, 1906. – № 50; Глухой край – глухие люди // Народна польза. – Умань, 1906. – № 63.

²⁴⁵ Одесское обозрение. – 1908. – 24 мая.

забарилася з репресіями і влада: у листопаді 1906 р. у квартирі Д. Сигаревича відбувся обшук, щоправда безрезультатний²⁴⁶. 13 грудня обговорення реферату про П. Могила заборонив поліцейський чиновник. У серпні 1907 р. його змусили разом з родиною залишити Одесу. Згадуючи про ці події, Б. Комаров зауважив, що Д. Сигаревич «найкращу пам'ять по собі залишив як енергійна, здібна до організаційної діяльності людина, що цю енергію і цю здібність обертала передусім на благо рідного краю. За це придбав собі почесне місце серед тих діячів, що в тяжкі часи підготовляв українську ниву в різноплемінній та зденаціоналізованій Одесі і тим поклали тут міцні підвалини для сучасної нашої національної праці»²⁴⁷.

Заключний період життя Д. Сигаревича пов'язаний з тодішньою Катеринославщиною – містами Кам'янське (сучасний Дніпродзержинськ) й Олександрівськ (Запоріжжя), що слід вважати фактичним засланням у «глуху» провінцію, незважаючи на те, що він здобув тут важливі педагогічні посади – викладача та завідувача приватної гімназії у Кам'янському, інспектора (1909–1911) та директора (1911–1914) Олександрівського комерційного училища²⁴⁸. Разом з ним викладала його дружина, яка залишилась на педагогічній ниві принаймні до 1917 р., коли відомості про неї обриваються. Недаремно Дніпрова Чайка вважала Д. Сигаревича лише променем у завжди сонному, млявому Олександрівську²⁴⁹. Д. Дорошенко теж зауважив, що як людина створена для великого культурного центру, жвавий, нервовий, увесь захоплений рідною справою, Д. Сигаревич знаходив мало ґрунту у напівнімецькому Олександрівську, про що неодноразово казав. Б. Комаров згадував про те, що в листі до М. Комарова він так писав про перебування у Кам'янському: «то була почесна зсилка з обов'язком тихо сидіти, нічого не говорити і не писати під страхом кожної хвилини бути позбавленим посади» (на жаль, сліди цього листування у великому епістолярному сегменті особового фонду М. Комарова відсутні). Натомість Д. Сигаревич з захопленням згадував про одеські часи.

І все ж й у Кам'янському педагог не втратив життєву енергію: організував оркестр, хор, гімнастику, педагогічний гурток. Більші перспективи перед ним відкрив перехід до Олександрівська. Сучасники пов'язували це передусім з тим, що комерційні гімназії були підпорядковані більш ліберальному міністерству торгівлі та промисловості. Тут він «зробився справжнім духовним батьком для своїх учнів, в яких старанно виховував людину в найкращому

²⁴⁶ Болдирев О. Одеська громада. – С. 116.

²⁴⁷ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. – 1919. – 4 квітня.

²⁴⁸ Приднепровский край. – 1914. – 25 марта; Отклики жизни. – 1914. – 27 марта.

²⁴⁹ Дніпрова чайка. Знову плаче Україна (Пам'яті Д. Сигаревича) // Рада. – 1914. – 27 березня.

розумінні цього слова», заснував історичний учнівський гурток, розкопував з учнями стародавні кургани, виступав на сімейно-педагогічному гуртку міста Олександрівська, ювілеях місцевих діячів і загальновідомих письменників²⁵⁰, підтримував знайомство з Д. Дорошенком та Д. Яворницьким та іншими членами Катеринославської вченої архівної комісії, на засіданні якої 27 лютого 1911 р. виступив з доповіддю «Т. Шевченко jako народний поет». Не відмовився Д. Сигаревич і від націєтворчої суспільної діяльності: підтримував контакти з Олександрівською, Катеринославською та Львівською «Просвітами». В Олександрівському народному домі та бібліотеці читав лекції з історії. Лише смертельна хвороба не дозволила йому прочитати на початку 1914 р. реферат про Т. Шевченка у Катеринославі²⁵¹. У 1912 р. члени Товариства Українських поступовців провели в Олександрівську у приміщенні комерційного училища підпільний порайонний український з'їзд Катеринославщини²⁵².

Як автору Д. Сигаревичу вдалося вийти на загальноукраїнський і навіть загальноросійський рівень, адже його статті на педагогічні теми були вперше опубліковані у столичних журналах²⁵³, а стаття про М. Комарова – у київській газеті «Рада». У педагогічних статтях він як і на засіданнях ІФТ при НУ закликав до виховання загально освіченої людини, застосування образних методів навчання. Сьогодні теоретико-педагогічна спадщина діяча достатньо широко використовується відповідними спеціалістами²⁵⁴. В галузі українознавства він намагався реалізувати одеські творчі плани. У доповненому вигляді видав свою статтю про кобзарів²⁵⁵, проте, незважаючи на тривалу подвижницьку працю щодо популяризації кобзарства в сучасній історіографії про нього забули²⁵⁶.

Однак найважливішим завданням для Д. Сигаревича залишалось його давнє завдання написання біографії Л. Смоленського для галицької «Просвіти». Один з перших серед українських біографів він застосував метод анкетування знайомих свого вчителя. Один з варіантів анкети у

²⁵⁰ Сигаревич Д.Д. Тридцатилетие педагогической, общественной и литературной деятельности директора Александровского городского Коммерческого училища И. Я. Акинфиева. – Александровск, 1910. – 30 с.; Сигаревич Д.Д. О мотивах поэзии Чехова. – Александровск, 1910. – 13 с.; Сигаревич Д.Д. День памяти А. Толстого в Александровском коммерческом училище. – 1910. – 16 с.

²⁵¹ Рада. – 1914. – 20 лютого.

²⁵² Заруба В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 – 1951). – Дн-к, 2003. – С. 110.

²⁵³ Сигаревич Д. О домашнем чтении по литературе // Вестник воспитания. – 1910. – № 6. – С. 109-122; Сигаревич Д. О методике и целях изучения иностранных языков в средней школе. (Заметки стороннего наблюдателя) // Вестник воспитания. – 1911. – № 6. – С. 156-171.

²⁵⁴ Беньковская. Т.Е. Развитие методики преподавания литературы с 1900 по 1949 гг.: Ист.-библиогр. аспект. – Диссерт. канд. педаг. наук. 13.00.02. – СПб, 1994. – 178 с.; Тимофеева Е.Н. Изучение биографии писателя как способ развития интереса учащихся к чтению художественных произведений. – Дис. ... к. пед. н. – 13.00.02. – СПб, 2011. – 315 с.; Михайлова А.П. Книга в системе воспитания подрастающего поколения в России, конец XIX – начало XX века. – Дис. ... к. пед. н. – 05.25.03. – М., 1999. – 198 с.

²⁵⁵ Сигаревич Д. О кобзарях. – Александровск, 1909. – 9 с.

²⁵⁶ Матяш І.Б. Українські народні думи: дослідження, видання, виконавці. Історичний нарис. Бібліограф. покажчик. – К., 2008. – 240 с.

листі автора до Є. Чикаленка від 3 травня 1913 р. дозволяє дізнатися про творчий задум Д. Сигаревича, що відзначався глибиною та відповідав сучасному біографічному дискурсу. Біографа цікавили: наукові праці героя; відомості про заснування одеської української громади і вступ його до неї; оптимізм, або як називав його С. – меліоризм, чи завше був основою духа С.?; Чи був в громаді фактичним робітником?; загально-філософські думки; українські історико-філософські думки, якій в С. був демократизм: чи український (народний) чи великоруський (народнический); як називати С.: українцем, або «украинофілом»; любив село або місто; чи вмів говорити з народом; відносини до родини: до жінки і дітей, а також останніх до нього; чи приходив до розуму після тяжкої останньої хвороби; чи був задоволений суспільними подіями, людьми, своїми переконаннями, нарешті, своєю долею; чи не бажав він іншої діяльності, долі і чи не було попиту до сього; знайомства і гостинність; характер його взагалі²⁵⁷. Смерть унеможливила реалізацію цього грандіозного задуму, лише частково окресленому у кількох статтях.

На Катеринославщині Д. Сигаревич захопився новою для себе темою: козакознавством, чому сприяло знаходження неподалік училища могили кошового Задунайської Січі О. Гладкого. Разом з відомим етнографом Я. Новицьким він відвідав місця Чортомлицької Січі²⁵⁸, планував подорож на місця Берестейської битви і готував статтю з описанням своїх мандрівок²⁵⁹. Символічно, що поховали Д. Сигаревича біля Дніпра під кам'яним хрестом запорізьких козаків²⁶⁰. Похорон діяча викликав широкий резонанс, супроводжуючись присутністю численних діячів з Одеси та Катеринославщини: від соратників покійного до міського голови. На його смерть відгукнулися некрологами одеські, олександрівські, катеринославські, київські видання. Показово, що саме Д. Сигаревич був згаданий у розпал боротьби одеських українців за свої національні права у 1919 р. в якості їх своєрідного духовного батька, а наприкінці 1920-х – на початку 1930-х зображений як передвісник свободи українців, яка, як помилково здавалося багатьом у добу українізації, вже здобута²⁶¹.

Найпроникливіше, хоча й не абсолютно вірно, оцінив постать Д. Сигаревича анонімний автор «Ради» (імовірно, С. Єфремов), який зарахував його до діячів, мало відомих широкому загалу поза межами міст, де вони працювали, не відомих публіцистів, белетристів, поетів, але в високій мірі корисних для українського громадянства своєю

²⁵⁷ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 35740.

²⁵⁸ Комаров Б. Пам'яті Дмитра Сигаревича // Нові шляхи. – 1919. – 4 квітня; ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5069. – Арк. 6.

²⁵⁹ Д.Д. Сигаревич // Світло. – 1914. – № 7-8. – С. 98-101.

²⁶⁰ Синявський А. Д. Сигаревич // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 111-116.

²⁶¹ Гордієвський Д.Д. Сигаревич (з нагоди 15-х роковин смерті). До історії українського руху в Одесі // Известия. – 1929. – 7 квітня.

організаційною працею. Як впливові члени українського суспільства своєю енергією вони давали змогу працювати й українським письменникам, вченим і публіцистам, але самі не записали своїх імен в історію народу, бо після них лишилось мало матеріальних документів, але будували, робили історію не менше, ніж відомі та прославлені сучасники²⁶². Сучасники вважали Д. Сигаревича автором лише кількох публікацій, окрім М. Гордієвського, який навів 19. Нами виявлено 27, але і цю цифру не слід вважати остаточною. Втім, справа не в кількості публікацій, а в тій великій ролі, що відіграв Д. Сигаревич передусім у такому важливому аспекті націєтворення як комунікативний, ставши зв'язковим між кількома ареалами української цивілізації. Не менш помітним є його внесок у просвітницько-дидактичний аспект як організатора молодіжного українського руху, передання молоді україноцентричної національної пам'яті. В цьому аспекті Д. Сигаревич став еманацією свого вчителя Л. Смоленського. Менш помітним був Д. Сигаревич як публіцист, хоча й тут він виявився автором знакової, бо першої україномовної, одеської пресової публікації. Вочевидь лише як дрібні планети в орбіті Д. Сигаревича виглядають три інших представники родини. Роль А. Сигаревич як дружини-помічниці була типовою для тогочасних українських націєтворців і її теж не слід недооцінювати. Значно активнішими за неї виявилися Л. Шелухина, К. Бондаренко, а Анна більше нагадує Л. Маркевич. Напевно, подібною була роль І. Сигаревич. В. Сигаревичу не вдалося сягнути поза межі ролі зв'язкового між братом та новонаверненими адептами українства. Загалом участь родини в українському націєтворенні є додатковим свідченням соціального та географічного поширення, омолодження та політизації українського національного руху на зламі XIX – на початку XX ст.

Oleksandr Muzychko

***Sygarevych's family in the Ukrainian national movement
at the end of XIX – the beginning of XX century***

The purposes of this article are to create a historical portrait of Sygarevyches' family, in particular, of Dmytro Dmytrovych Sygarevych (1868-1914), to give a definition of his place in the Ukrainian national movement, to make an analysis of his creative heritage. The conclusion is done, that D. Sygarevych was one of leaders of politicization process of the Ukrainian national movement. His living in Odesa, especially during 1905-1906 years, was the peak of his activity. D. Sygarevych was at the beginnings of the Ukrainian student's movement in Odesa, he promoted to acquaintance of wide sectors of society with the Ukrainian culture.

Key words: Sygarevych, Odesa, Ukrainian student's movement.

Олександр Музычко

***Семья Сигаревич в украинском национальном движении
конца XIX – начала XX века***

Целью статьи является создание просопографического исторического портрета семьи Сигаревич, прежде всего, Дмитрия Дмитриевича Сигаревича (1868 – 1914), в

²⁶² Памяти громадян // Рада. – 1914. – 27 березня.

частности, определения его места в украинском национальном движении, анализ его творческого наследия. Сделан вывод, что Д. Сигаревич был одним из лидеров процесса политизации украинского национального движения. Пиком его деятельности было время его проживания в Одессе, особенно 1905-1906 гг. Д. Сигаревич стоял у истоков украинского студенческого движения в Одессе, содействовал ознакомлению широких слоев общества с украинской культурой.

Ключевые слова: Сигаревич, Одесса, украинское студенческое движение.

Рецензент: Т.Г. Гончарук, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

УДК 94(477.7):357.1-058.22:929Слабченко«19»

Людмила Новікова

ПРАВО НА ГІПОТЕЗУ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА: НА ПРИКЛАДІ ДОСВІДУ М. Є. СЛАБЧЕНКА (1882-1952)

У статті приділяється увага науковому доробку одеського історика М.Є.Слабченка (1882–1952), зокрема, тим гіпотезам, які були ним висловлені в різних працях з історії козацтва. Розглядається ставлення М.Є. Слабченка та його сучасників до гіпотези як до наукового методу, а також окремих дослідників до гіпотез у роботах цього історика.

Ключові слова: М.Слабченко, наукова гіпотеза, одеські історики, історія козацтва.

Історичні погляди одеського історика Михайла Слабченка (1882–1952) стали об'єктом спеціального наукового аналізу вже на самому початку його дослідницької біографії. Оцінки, часто достатньо гострі, методів та окремих висновків-гіпотез тоді молодого вченого з'явилися в рецензіях, зокрема, на його монографію «Малорусский полк в административном отношении» (1909), яку він, між іншим, хотів надрукувати українською мовою (звертає на себе увагу і використаний термін: не малоросійський а малоруський). У радянський період, у 1920-х рр., ця своєрідна традиція зберігалася. Не бракувало, як і в попередній період, критичних оцінок окремих гіпотез, які надавалися і об'єктивно, і були частково наслідком того, що тоді у сфері історичного дослідження існувало багато нашарувань відносин між істориками, конкуренція шкіл та дослідницьких центрів, окремих провідних дослідників. Про це свідчить, зокрема, листування М.Слабченка з О. Оглоблиним²⁶³. Вже в цей час виявляється сумнозвісна тенденція до надання негативних ярликів. З часу засудження М.Слабченка за справою СБУ, а також його історіографічних опонентів за цією справою або за іншою, як М.Грушевського, було фактично знищене розбудоване у 1920-х рр. середовище наукової критики і в цілому наукового життя в сфері історичного дослідження, що продовжувало традиції

²⁶³ Верба І. В моїх працях є самостійна, незалежна бунтівна думка: Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина // Вісник НАНУ. – 1997. – № 3-4.

дореволюційного періоду. Починається новий етап у цьому відношенні, боротьба наукових методологій повністю поступається «ярликізації» і методологічному монізму. Не уникнув цього і Слабченко та його дослідницький доробок, що у 1930–1950-х рр., в умовах боротьби з буржуазним націоналізмом, зазнали критики з боку офіційної історіографії, були охарактеризовані у термінах буржуазного націоналізму і фашизму²⁶⁴. Його праці були вилучені з широкого доступу. Таке становище обмежило можливість їхнього використання для історіографічного аналізу, хоча дослідники його спадщини і відмічають впливи поглядів історика на інших вчених. Ймовірно, що іноді офіційні оцінки його поглядів, що продовжували з'являтися, давали можливість завуалювати справжній науковий інтерес їх авторів до робіт історика, а також сприяли поширенню інформації про них. Від негативних оцінок було здійснено перехід до періоду мовчання істориків з приводу поглядів М.Слабченка.

У незалежній Україні багато було зроблено для дослідження біографії та наукового шляху історика²⁶⁵. У працях дослідників, зокрема, А. Санцевича, І. Кураса, С. Водотики, В. Заруби піднімалися питання наукових підходів М.Слабченка, вказувалося на їх еkleктичність і спеціалізацію при дослідженні окремих предметів у поєднанні з монізмом у висновках, на революційний характер марксистської (позапартійної) методології історика у 1920-х рр. Згадувалися і його дослідницькі методи, серед яких властиве історичу висловлення гіпотез, вказувалося на його інтуїтивізм у науці. Заруба, здається, перший з дослідників наукової біографії Слабченка, дав інформацію про квінтесенцію ставлення М. Василенка до його перших робіт²⁶⁶. Водночас окремі аспекти проблеми використання одеським істориком гіпотез у науковому дослідженні вимагають додаткового дослідження, зокрема, такі, як сприйняття їх у сучасному йому науковому середовищі, причини гострої критики в бік низки його висновків.

Історична наука на кінець XIX – початок XX ст., коли відбувалося формування М.Слабченка як історика, пройшла вже достатньо довгий час становлення та розвитку. На зміну пануванню романтичного підходу, який частково продовжував

²⁶⁴ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993. – С. 25.

²⁶⁵ Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 58; Академік Михайло Єлисейович Слабченко : наукова спадщина і життєвий шлях. – Одеса, 1995; Хмарський В. М. Слабченко Михайло Єлисейович. Видатний український історик, академік ВУАН // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біограф. словник. – Одеса, 2005. – Т. 4. – С. 119-123; Музичко О. Є. Слабченко М. Є., 1882–1952 // Одеські історики. –Т. 1. – Одеса, 2009. – С. 362.

²⁶⁶ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – С. 35-36, 38-39, 42; Курас І. Ф., Водотика С. Г. Академік М. Є. Слабченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12. – С. 104; Заруба В. М. Постаті (Студії з історії України. Кн. 2). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 90.

виявлятися у термінології істориків, прийшов позитивізм, а далі знову проявляються романтичні тенденції у поверненні частини істориків до неокантіанства. Тотальність сприйняття історичного простору замінювалася структуруванням суспільства, увагою до економічних процесів та гіпертрофуванням їх впливу на всі інші, що пропонувалося економічним матеріалізмом, марксизмом. Всі ці явища духовного життя, що формували методологію історичного дослідження, водночас створювали різні типи істориків. З точки зору суто наукової методології самого загального характеру одну групу представляли «позитивісти», з їх наголосом на значенні історичних фактів, які слід ретельно здобувати з документальних історичних джерел. Це визначало і підхід до гіпотези як обґрунтованого джерелами твердження. Іншу групу представляли історики, які давали на виході тексти, окремі фрагменти яких знаходилися на межі історії та філософії, історії та інших наук, використовували літературний стиль замість суто наукового, іноді віддавали перевагу здогадці, інтуїції у розумінні суті окремих явищ. Гіпотеза у цих істориків сприймалася як нове, «цікава думка», «оригінальність мислення». Вона не обов'язково мала опиратися ґрунтовну джерельну базу, достатньо було її новизни.

Слід згадати і про той факт, що в українській історичній науці на межі XIX–XX ст. продовжується процес глибокої структуризації на рівні наукових шкіл, методологічних напрямків, регіональних наукових центрів, предметних напрямків тощо. На цей час вже сформований міцний прошарок «авторитетів» історичної науки. Це М.Максимович, В.Антонович, О.Лазаревський, М.Грушевський, В.М'якотін, М.Володимирський-Буданов та інші.

Водночас з'являється тенденція до наукової монополізації окремих сфер дослідження, зокрема, історії Гетьманщини. У цьому контексті привертає увагу на перший погляд непотрібний у зв'язку з науковою біографією М.Слабченка факт. У 1894 р. в журналі «Киевская старина» з'явилася стаття Василенка, присвячена історії Гетьманщини. Автор стверджував, що ніякої виразного й усталеного устрою та громадсько-юридичних принципів у Гетьманщині не було, що життя її було хаотичне²⁶⁷. Ймовірно, що ця думка зіграла роль певного каталізатора у справі звернення І.Линниченка як наукового керівника М.Слабченка і його самого спершу до регіонального аспекту цієї проблематики, на рівні полку. Так, ще будучи студентом юридичного факультету (1905-1910) ІНУ, М.Слабченко звернувся до історії Гетьманщини і підготував згадану вище монографію «Малорусский полк в административном отношении» (1909) (далі – «Малорусский полк»),

²⁶⁷ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. – 1924. – Кн.. 4. – С. 12.

за яку, на підставі відзиву відомого історика І.Линниченка, отримав у 1908 р. золоту медаль.

В Одесі апологетична традиція, що передбачала доведення складного характеру устрою запорозького козацтва, його управління, веде своє походження від А.Скальковського. М.Слабченко очевидно взявся з тією ж метою за історію Гетьманщини. На існування подібних мотивів, які дали поштовх науковій «боротьбі» між Слабченком і Василенком, вказує факт двох розгромних рецензій останнього на «Малорусский полк». Висловленим у цій роботі положенням Слабченко залишався вірним і надалі. У своєрідній науковій «впертості» він нагадував іншого одеського автора, вже згаданого Скальковського, який років 70 роками раніше не бажав схилитися перед столичними (петербурзькими) авторитетами, що наполягали на помилковості його концепції щодо запорозького козацтва як чернечо-лицарського ордену. Сучасні дослідники, зокрема, Санцевич, загалом вказують на ґрунтовність роботи М.Слабченка, що відрізняється новизною предмету²⁶⁸. Її появу можна розглядати як спробу з боку представників одеського наукового центру зайняти власне і помітне центром місце у дослідженні історії козацтва.

Велике значення для вироблення проблематики книги та окремих висновків історика, на наш погляд, мало те, що саме під час роботи над нею, працюючи у 1908 р. у Київській Університетській бібліотеці, М.Слабченко ознайомився з рукописами історика Лазаревського, вплив поглядів якого на проблему диференціації українського суспільства та аристократизації старшини слід відзначити і для іншого одеського дослідника, О. Маркевича. На основі цих підходів у його працях чітко сформульована концепція «подвійної причини», як зовнішньої, так і внутрішньої, припинення існування Нової Січі та Гетьманщини.

Новизна предмету дослідження – українського полку – неминуче ставала підґрунтям для висловлювання наукових гіпотез та припущень. Їх поява іноді була пов'язана з використанням досліджень інших наук, зокрема, соціології. Вже у вступі до своєї книги автор намагається дати широку картину, так би мовити, «доісторії» Гетьманщини. Він відзначає, що у складі Речі Посполитої, що намагалася зайняти своє місце у новому світовому порядку з буржуазними характеристиками і обирає для цього шлях колонізації окраїн, Україна, починаючи з XVI ст., отримує статус колонії. Історик звертає увагу на позитивні та негативні наслідки колонізації України для самої Польщі, а також для шляхетства та народу на українських землях, зупиняючись на

²⁶⁸ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – С. 10.

соціальних суперечностях, що простежуються ним на рівні шляхта-народ та магнати-шляхта, стверджує, що Польща привнесла в українське суспільство кріпацтво. У вступі М.Слабченко висловлює також гіпотезу, що польські староства як адміністративно-територіальні одиниці стали підґрунтям для пізніших козацьких полків²⁶⁹. Це положення не було безумовним, що відчув вже його вчитель І.Линниченко. Як позитивний момент, останній відзначив, що ця думка може встановити спадкоємність в історії адміністративно-територіальних одиниць на території України. З іншого боку, Линниченко вказав на те, що для вирішення цього питання необхідно було би провести глибоке порівняння внутрішньої організації староств та полків, але водночас згадав про те, що староства ще недостатньо досліджені. Водночас ймовірно, що Линниченко укріпив Слабченка у переконанні у можливості використання гіпотез або припущень на основі аналогії, вбачаючи у тому не остаточний висновок, а постановку проблеми для дослідження. У своєму відзиві він писав: «Але потрібно сказати, що і у наведених автором прикладах аналогії функцій достатньо для визнання його думки вповні ймовірною»²⁷⁰.

Ця гіпотеза, як і, ймовірно, смілива дискусія Слабченка з науковими авторитетами (а на сторінках «Малоруського полка» ми бачимо заперечення «схеми» (=гіпотези) М. Максимовича про час походження в Україні територіальних полків, відносно етнічних теорій походження козацтва та ін.)²⁷¹, викликали енергійний протест з боку рецензента, Василенка. Ймовірно, що додали певної гостроти рецензії спроби Слабченка заперечити висновки самого М. Грушевського (зокрема, він вказував на невірне змішання у праці Грушевського запорозького та городского козацтва)²⁷², а також чутки про його негативне ставлення до цього вченого (які поширювалися, зокрема, у 1909-1910 рр.), що були несправедливі²⁷³.

Окремо стоїть гіпотеза М.Слабченка щодо того, що договори з Річчю Посполитою 1649 та 1651 рр. не визнавали Гетьманщини як політичної одиниці, що ще у 1653 р. «не було гетьманщини як цілої у політичному, міжнародному значенні слова одиниці», відповідно не було й територіально-адміністративного полкового поділу.

²⁶⁹ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: (Историко-юридический очерк). – Одеса, 1909. – (Записки Новороссийского университета. Историко-филологический факультет. Вып. 1). – Вступ. – С. 5, 48.

²⁷⁰ Отзыв заслуженного ординарного профессора И. А. Линниченко о представленной на соискание награды золотой медалью работе на тему «Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении» // Записки имп. Новороссийского университета. Офиц. отдел. – 1910. – Вып. 3. – С. 75.

²⁷¹ Слабченко М. Е. Малорусский полк. – С. 21-22.

²⁷² Слабченко М. [Рецензія] Vogue. Trois drames de l'histoire de Russie. Paris, 1911 // Известия Одесского библиографического общества при имп. Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. 1: 1911-1912 гг. – С.229.

²⁷³ Заруба В. Постаті. – С. 93-94.

Утворення Гетьманщини автор відносив до часу з'єднання України з Московською державою, які підписали угоду 1654 р. як держава з державою. М.Слабченко стверджував, що «Гетьманщина визнавалася васальною державою, чого за нею ніяк не хотіла визнати Річ Посполита»²⁷⁴.

Отже, талановитий студент, з неабиякими здібностями, М.Слабченко, що намагався оригінальністю висновків заявити про свою участь у розробці найважливіших питань української історії, був непривітно зустрітий у середовищі наукової громади, яка гуртувалася навколо НТШ. Виразником настроїв істориків свого типу – позитивістського – якраз і став Василенко. Він розпочав свій шлях у науці значно раніше за М.Слабченка. Звертає на себе увагу той факт, що Василенко, зацікавившись правом після отримання вже магістра російської історії, склав іспити екстерном на тому ж юридичному факультеті ІНУ, де після кількох років перебування на історико-філологічному факультеті навчався М.Слабченко. У 1909 р. Василенко став приват-доцентом Київського університету. Однак через заборону викладати він працює в Одесі за практичною спеціальністю. В той час політичний остракізм, пов'язаний з українським питанням, не міг повністю паралізувати наукову діяльність представників української інтелігенції. Вони знаходили поле діяльності у межах НТШ ім. Т. Шевченка.

Після першої рецензії Василенка Слабченко стверджував, що рецензент неправильно «розрішив» поставлені ним питання. Він фактично заперечив право виступати висновкам Слабченка у якості наукових гіпотез. На наш погляд, метою Василенка було довести ненауковість дослідження молодого вченого, дослідження, що вже самою своєю проблематикою вступало у конфлікт з його власними попередніми висновками. Ймовірно, саме тому позитивні моменти, властиві роботі, залишалися «непоміченими». З іншого боку, звертає на себе увагу те, що вся система аргументації Василенка була демонстрацією нової історичної парадигми, що загалом відповідала підходам М. Грушевського, висловленим ним у своїй статті «Звичайна схема «руської історії»...» (1904). Так, Василенко зупинився здебільшого на тих моментах, які пов'язані з висновками Слабченка про вплив на українську історію волі московського царя, польського короля та українського гетьмана, а також польських інституцій²⁷⁵. Він говорить про «інші причини», а не волю правителів, в історії України, що загалом справедливо і відповідає позитивістському баченню історії як багатофакторного процесу. Водночас цей підхід

²⁷⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк. – С. 25-27.

²⁷⁵ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критич. замітки // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – 1912. – Т. 108. – С. 110.

був направлений на виділення самостійної історії України, відокремленої від історії Росії та Польщі.

М.Слабченко у своїй відповіді на критику з боку Василенка²⁷⁶ сам відзначав (звичайно, не на підтримку критики Василенка) деякий інтуїтивізм і недостатній характер своїх висновків. У зв'язку з цим, на нашу думку, не слід випускати з уваги той момент, що в українській історіографії натяки істориків на незавершений характер їх праць є певною традицією, що поєднувалася з закріпленням такого підходу в українській та російській історичній науці водночас з розвитком археографії, нагромадженням джерел у ХІХ ст. В Одесі яскравим прикладом такого ставлення до своєї роботи є саморефлексія історика Нової Січі Скальковського. Так, відповідаючи на звинувачення Василенка, Слабченко писав, що в умовах, коли немає історії українського права як наукової дисципліни, він намагається «зрозуміти єство порядку гетьманщини (так, з маленької літери, подається цей термін у Слабченка. – Л.Н.), коли не дати самому відповіді на головніші питання, то хоч підготувати ґрунт для інших, які ліпше знають українське право гетьманства». Незавершеність доказової бази для висновків, фактичні помилки відходили ніби на другий план у розумінні своєї історіографічної праці як певної місії, що мала виправдати недостатнє використання джерел та модернізацію історії, дещо хаотичне залучення соціологічних підходів. М.Слабченко усвідомлював обмежене коло захисних засобів. У першу чергу це була позитивна оцінка з боку Линниченка (на що Василенко відповів, що цей вчений помилявся). На інших авторитетних істориків Слабченко не міг послатися в якості підтвердження своєї правоти тому, що і для них залишилися ніби непоміченими його висновки, хоча власні висновки цих істориків – В. М'якотіна, М. Покровського, В. Липинського, що публіковані були пізніше, нагадують низку висновків Слабченка в «Малорусском полке»²⁷⁷. Розуміючи значення авторитету М.Грушевського, М.Слабченко вказує на походження окремих своїх висновків-гіпотез на основі думок, висловлених раніше цим істориком. Він відзначає: «...докази д. Василенка в необґрунтованості й фантастичності сказаного мною, повинні бути направлені по адресі таких вчених як Грушевський чи Яблоновський, на авторитет котрих я покладався». Сам Слабченко висловив своє ставлення до гіпотез таким чином, що за наявності хоча б якихось джерел, «...де можливо по тим чи іншим признакам заповнити прогалини, се робити і можна, і треба...»²⁷⁸.

²⁷⁶ Слабченко М. Ще до устрою гетьманщини ХVІІ-ХVІІІ ст. І. З приводу заміток М. П. Василенка (Записки, т. 108) // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – 1913. – Вип. 4. – Т. 116.

²⁷⁷ Там само. – С. 69-70.

²⁷⁸ Там само. – С.76-77.

Головним для себе Слабченко вважав відповідь на питання, яке вимагало спеціального дослідження – чи була в Гетьманщині держава, і стверджував, що це була республіка, вільна всередині²⁷⁹, з окремими елементами представницької демократії. У своїх рецензіях Василенко звинувачував його у тому, що він модернізує поняття державності для XVII ст., негативне ставлення він висловив і до характеристики відносин України з Московською державою як відносин васальної залежності²⁸⁰. Василенко вказував на складність питання, його дивувала та легкість, з якою Слабченко вирішував найскладніші питання української історії²⁸¹.

Звертаючись до загального питання щодо правомірності гіпотези у науковому дослідженні, Василенко відзначав, що вона «не повинна бути безпідставною», «легковажним висновком». Історик залишився на тій точці зору, що праця Слабченка ненаукова, «повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків»²⁸².

Важливим внеском у дослідження історії Гетьманщини та у її популяризацію стали підручники 1918–1919 рр., підготовані Слабченком. Вони фактично були покликані поглибити розгляд проблематики, окресленої в «Малорусском полке», перенести предмет з місцевого управління у Гетьманщині на центральне. Якщо раніше, у 1909 р., це була спроба взяти участь у науковій дискусії з цього питання, то у 1918 р. звернення до історії державності було пов'язано з конкретними політичними подіями 1917–1918 рр.

В одній з цих робіт, під назвою «Центральные учреждения Украины XVII–XVIII вв.» (1918)²⁸³, що отримала високу оцінку з боку історика Л. Окиншевича²⁸⁴, М.Слабченко далі розвиває свій підхід до організації управління у Гетьманщині як до певної системи і розглядає такі явища, як народна рада, Гетьманат (гетьман), генеральні уряди, компетенція Генеральної канцелярії. Звертаючись до історії появи держави Гетьманщини, Слабченко розглядає визвольну війну XVII ст. як продовження хвилі європейських міських бунтів²⁸⁵. Саме міста у Європі взяли у свої руки ініціативу перетворення суспільства на принципах свободи та рівності. В Україні події виявилися більш грізними, тому що більш глибокою була різниця між станами, а свободу уособлювало козацтво, яке постає як стан дрібних власників. «Філософії та

²⁷⁹ Там само. – С. 71.

²⁸⁰ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини. – С. 104.

²⁸¹ Там само. – С. 113.

²⁸² Там само. – С. 108; Василенко М. З приводу заміток д. М. Є. Слабченка // Записки Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка. – 1913. – Вип. 4. – Т. 116. – С. 79-86.

²⁸³ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст.: Конспект лекцій, читаних с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). – Одеса, 1918.

²⁸⁴ Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників. – С. 58.

²⁸⁵ Слабченко М.Е. Центральные учреждения. – С. 3.

праву поміщиків була протиставлена інша філософія, інше право. Канонічному праву і шляхетським конституція прийшлося зіштовхнутися з ідеями свободи і рівності». Це і стали ті гасла, під якими підняв повстання Б. Хмельницький. Історик відзначає надалі, що, якщо спершу Україну репрезентували козаки, то у XVIII ст., внаслідок соціально-економічних змін, її став репрезентувати тільки клас поміщиків, представником якого М.Слабченко називає Г.Полетику. Що стосується форми державності Гетьманщини, то дослідник продовжував вважати її «представницької демократичної республіки», відзначаючи, що в ній була «комбінація народоправства та представництва»²⁸⁶.

Історик звертався до питання про документи конституційного характеру для Гетьманщини і відзначав, що головними українськими хартіями були договірні пункти 1654 р. і конституція 1710 р.²⁸⁷. Однією з причин відсутності в Україні сталих правових форм для органів влади він називав «недостатність статей 1654 р.», звертав увагу на те, що «договірні пункти 1654 р. мали вся недоліки» неподатливих хартій», на чому, на його думку, наполягала сама ж українська влада. «Статті» «були редаговані вкрай сумарно і тому допускали інтерпретації...», – відзначав історик. З «дефектів» документу 1654 р. народилася невідкладна необхідність у точному встановленні відносин між органами публічної влади і в окресленні правового укладу Гетьманщини, що і виконано конституцією 1710 р. Дослідник намагався з'ясувати те виключне значення, яке надавалося з боку українського суспільства договору 1654 р. і дійшов висновку про роль російської держави, що своїми посиланнями на цей акт – при зміні статей для обмеження незалежності Гетьманщини – сформувала у масовій народній свідомості поняття про неможливість ніяких відходів від цього акту.

На окрему увагу заслуговують міркування М.Слабченка стосовно функцій рад, які не є, як прийнято звичайно в історіографії, лише законодавчими, але й установчими, тобто встановлювали «головні закони краю». Знищення ролі рад, на думку історика, було результатом зацікавленості і Москви, що «намагалася інкорпорувати Україну», і старшини. З іншого боку, Слабченко приходить до парадоксального висновку, що скасування установчої ролі рад було пов'язано з визнанням договору 1654 р. як єдиного установчого для Гетьманщини. Звертають на себе увагу висновки дослідника стосовно розвитку представництва в Україні, його недоліків, що корінилися в поєднанні участі в представницькому органі з функціями

²⁸⁶ Там само. – С. 6.

²⁸⁷ Там само. – С. 6-7.

контролю за представницьким органом тощо²⁸⁸. До речі, згаданий вище Окиншевич не сприйняв поєднання М.Слабченком у розділі цієї роботи, присвяченому «Народній раді», Генеральної ради, з виділенням її кількох видів, та старшинської²⁸⁹.

Розглядаючи питання відносно влади гетьмана, М.Слабченко, серед іншого, відзначив, що і народна самосвідомість, і міжнародне визнання бачили у гетьмані главу держави, нехай і не суверенної.

Історик докладно, в різних місцях своєї книги, простежує питання про скасування автономії Гетьманщини, занепаду представницьких та виборних органів влади тощо, висловлює гіпотезу щодо зацікавленості у зменшенні повноважень гетьмана як з боку російської влади, так і козацької старшини та запорожців. Ставлення до питання знищення української автономії його як історика мала не до кінця чіткий характер. З одного боку, він вказує на те, що автономія Гетьманщини знищувалася поступово, фактично після Хмельницького, який вступив у васальну залежність від Москви, а його наступники вже «не виходили зі зв'язку з Москвою». В іншому місці історик зазначає, що проекти знищення автономії Гетьманщини з'явилися з часів Петра I²⁹⁰.

М.Слабченко й у цій роботі схильний до критики авторитетів, включно з гіпотезами, що вони їх висловлювали. Так, тісно пов'язуючи децентралізацію влади в Гетьманщині з індивідуальними господарством, історик трактує як ненаукові спроби М'якотіна довести існування общини у Гетьманщині²⁹¹.

З утвердженням радянської влади в Україні Слабченко полишає політику і займається виключно наукою, хоча, слід відзначити, має власну «політику» в науці. Як і раніше, вона була направлена на подолання авторитетів, що у термінологічному відношенні знайшло вираження у намаганні «більшовизації» (непартійної) науки²⁹². Нове життя, за розвитком якого спостерігав М.Слабченко, вносило у свідомість та підсвідомість інтелігенції концепт новизни. У таких умовах схильність історика до самостійної думки, деякої навіть наукової провокації мала до певного часу міцне підґрунтя для свого існування. У цей період М.Слабченко бере участь у діяльності різних наукових та освітніх установ, серед яких – Комісія для виучування історії західньоруського і українського права ВУАН, яку очолив його перший рецензент М. Василенко.

З погляду загальної методології М.Слабченко достатньо легко увійшов у русло марксистської історіографії у тому сенсі, що

²⁸⁸ Там само. – С. 25-26, 30.

²⁸⁹ Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині. – С. 26.

²⁹⁰ Слабченко М. Е. Центральные учреждения. – С. 26, 36.

²⁹¹ Там само. – С. 10.

²⁹² Верба І. В моїх працях. – С. 81, 87.

виходив з важливості в історії економічного чинника, звертав увагу на питання соціальної диференціації тощо. Він продовжував вивчення історії козацтва та Гетьманщини, не змінюючи свої погляди на принципові моменти, такі, як форма її державності. З іншого боку, ми бачимо роздвоєння дослідницького предмету на історію Гетьманщини та Запорозької Січі, що, ймовірно, було наслідком перебування в Одесі запорозького архіву. У 20-ті рр. ХХ ст. почала виходити друком фундаментальна п'ятитомна праця Слабченка «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни», де розглядалися різноманітні питання суспільно-економічного життя Гетьманщини та Запорозької Січі. Останній були присвячені роботи «Соціально-правова організація Січі Запорозької» та «Паланкова організація Запорозьких Вольностей»²⁹³. Вони привернули особливу увагу наукової громадськості.

Звертаючись до проблем історії Гетьманщини, історик продовжує триматися теорії васального характеру гетьманщини за договором 1654 р. Водночас більш чітко він формулює положення про подвійний характер становища гетьманщини: «вона стала васальною від Москви державою, хоча в багатьох відношеннях діяла вповні незалежно від свого сюзерена». Одним з підтверджень цього стало карбування власної монети, що відстоював у дискусії з В. Шугаєвським М.Слабченко. Він вважав, що «від Хмельницького і аж до Мазепи включно» в Україні робилися спроби ввести свою монету, «яка вийшла з обігу в початку XVIII ст.». Автор вважав за українську монету як не знайдені ще монети Хмельницького, так і карбовані за П. Дорошенка та І. Самойловича монети в Україні, незважаючи на те, що на них було ім'я Яна Казимира, або що то були так звані чехи, які, як традиційно вважається в історіографії, всупереч думці М.Слабченка, були нав'язані московським урядом Україні²⁹⁴.

Події в Україні другої половини XVII–XVIII ст. історик розглядає з погляду існування соціальної диференціації в українському суспільстві, боротьби між окремими соціальними групами, в якій спершу (з 1648 р.) отримує гору одна – нешляхетські маси («дрібний вільний власник» з козаків, селян та

²⁹³ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 203-340. – (Збірник Соціально-економічного відділу / ВУАН. – № 12); Його ж. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С. 159-252. – (Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. Т. 5. Вип. 2-й). – Відбиток з 6-го випуску «Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права» (1929); Ткаченко М. Рецензія. Проф. М. Є. Слабченко. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. Т. 5., вип. 1. Соціально-правова організація Січі Запорозької (надруковано в 3 вип. праць, К., 1927, окремих відбиток, К., 1927, с. 136) // Україна. – 1929. – № 1 (Січень-лютий). – С. 101.

²⁹⁴ Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета. – Окр. відб. з «Наук. збірника», 1926. – С. 64-66.

міщан, «власник куркульського типу», «українська козацька буржуазія»), а з часом, опираючись на військову силу, то свою, то чужу – «старшинський, а потім шляхетсько-поміщицький клас». Водночас Слабченко показує, як українське суспільство, й верхи, шляхетство, й низи, поступово у своєму фактичному становищі наблизилися до становища відповідних класів у російському суспільстві. Це було пов'язано з тим, що як вказує Слабченко в іншій праці, «революція 1648 р. перемістила панські цінності до козацтва та його старшини»²⁹⁵. Тим самим були знищені надбання Хмельниччини, яка показала можливість створення буржуазно-демократичної держави. З огляду на те, що Росія намагалася розширити свою територію, їй знадобилися економічні сили Гетьманщини. Разом з політикою Російської імперії, у припиненні існування Гетьманщини історик звинувачує українську еліту, яка добровільно відмовилася від публічного васалітету заради своїх егоїстичних інтересів²⁹⁶.

Поряд зі значною увагою до соціальних питань, історик зупиняється на різних аспектах економічного розвитку. Зокрема, розглядаючи історію промисловості в Гетьманщині, історик заперечує сувору вертикальну послідовність зміни форм промисловості, вказує на горизонтальне співіснування різних форм. На думку історика, «попередні схеми брали організацію виробництва в Україні по вертикальному розрізу і мають бути доповнені по горизонталі»²⁹⁷. Як і у випадку характеристики політичного життя Гетьманщини, значну увагу Слабченко приділяє впливу спершу польської, а згодом російської політики на соціально-економічний розвиток України-Гетьманщини.

У роботі «Соціально-правова організація Січі Запорозької» (Одеса, 1927) історик демонструє властиве йому звернення до історіографії питання. Він використовує багато іномовної літератури: французьких, польських, англійських, німецькомовних авторів²⁹⁸. Значним є перелік джерел. Як і в своїй першій значній монографії, історик тримається соціального підходу, всупереч етнічному, в цьому питанні. Водночас він розділяє козакування як особливий вид господарської діяльності – промисел у степу – та власне козацтво, яке походить від козакування. Якщо витoki козакування можна побачити ще на початку XIV ст., то козацтво утворюється одночасно з запорозькою територією, тобто наприкінці XVI–на початку XVII ст. Представляє

²⁹⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Т. 2. – Одеса, 1922. – С. 104.

²⁹⁶ Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. Т. 4. – Госиздат Украины, 1925. – С. V, 1-3, 6-8.

²⁹⁷ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины. Т. 2. – Одесса, 1922. – С. 22-23.

²⁹⁸ Слабченко М. Соціально-правова організація. – С. 203, 228.

інтерес гіпотеза Слабченка стосовно соціальної та політичної еволюції запорозького козацтва. В його історії як явища він виділяє три етапи. Під час першого існувало січове козацтво як військо, представляючи взірць військової держави, далекої від народоправства, в якій все вирішувалося «акцією масою». На другому етапі, з утворення Вольностей Запорозьких, на яких проживали як козаки, так і інша людність, влада зосередилася в руках козацтва. Для третього етапу властивим було вже соціальне розшарування всередині козацтва та диктатура старшинського класу, виникнення партій, що призвело до руйнації Запорозької Січі зсередини і, як можна зрозуміти, тим самим полегшило процес її ліквідації²⁹⁹.

Велику увагу Слабченко приділяє структурі Запорозької Січі, складовими якої вважає курені (приписні) як господарські і до певної міри територіальні одиниці, а також військові, правові. Звідси висновок автора: «Отже, Запорожжя являло собою велике число курінних осередків, розкинутих на всьому просторі Вольностей», що Січ не покривала собою куренів. Взагалі Слабченко абсолютизує роль куреня, вказує на те, що «курінь задавав тон, Січ конструювалася за куренем і від нього залежала», виділяє період існування мандрівних куренів в історії Запорожжя (так званих куренів-колив). Заслугує на увагу його думка про те, що назви куренів є джерелом для історії колонізації території Запорожжя. Новою є спроба встановити хронологічну послідовність виникнення куренів³⁰⁰. Стосовно власне Січі (центру Вольностей), Слабченко вважав, що її значення перебільшується дослідниками, і встає на бік французьких та англійських авторів, як бачили в Січі «федерацію курінних одиниць». Можливо, у подібних висновках відобразилися політичні реалії та дискусії, сучасні Слабченку. Продовжуючи згадану думку, він стверджував, що «фактично ж не було навіть окремого війська. Січ тільки давала свій штамп на те, що робили окремі курені», вказував на еволюцію центру козацького життя та Вольностей, який спершу уособлював Кіш, а згодом – Січ. Розглядаючи топографію Січі, автор дійшов висновку, що вона представляла собою 6 окремих кварталів, або 6 груп куренів. Опираючись на методи статистики, він спростовує дані щодо людності у Січі та куренях, наведені у літописі С. Величка, вказує на перебільшення джерел. Щоправда, слід відзначити, що тут автор впадає у протиріччя у своїх висновках, які з'являються, зокрема, внаслідок нечіткого розділення матеріалу. Важливим є висновок про еволюцію Січі з фортеці на звичайне торгівельне місто (у XVIII ст.)³⁰¹.

²⁹⁹ Там само. – С. 329-330, 340.

³⁰⁰ Там само. – С. 218, 221-222, 228, 252.

³⁰¹ Там само. – С. 225-228, 252, 255.

Курінь, з погляду Слабченка, був осередком зразка родово-родинних стосунків, однак те, що не було справжньої родини – огнища релігійності – Слабченко вважав ознакою відсутності релігійності у козацтва у ранній період. Її ознаки, з його погляду, з'являються у 1638 р., а остаточно зв'язок запорожців з православ'ям утверджується у XVIII ст. Історик пов'язує це з соціальним розвитком козацтва, диференціацією та спробою збереження кастовості. Заперечує історик і тезу про заборону перебування жінки на Січі³⁰².

Окремо стоїть гіпотеза Слабченка стосовно існування на Запорозжжі держави, «Запорозької Республіки», яка не відповідала західноєвропейському типу держав. Головною рисою цієї держави став її військовий характер. Висловлює свою думку дослідник і з питання причин відокремлення Запоріжжя від Гетьманщини, виділяє етапи в розвитку запорозького права³⁰³ тощо. Отже, коло гіпотез, висловлених істориком в цій праці, є дуже широким.

Важливе значення для з'ясування внеску історика у дослідження Запорозької Січі має його робота «Паланкова організація запорозьких Вольностей». Знову історик творчо переробляє наявну історіографію, звертається до термінологічних пошуків, до права, щоб за його допомогою пояснити історичні процеси. Він звертається до питань виживання Запорозжжя, вказуючи при цьому й на такі чинники, як достатня населеність території, протистояння інтересам чисельних сусідів, серед яких «татари, поляки, дончаки, малоросійські старшини». Під загрозою це виживання опинилося з, на його думку, економічних міркувань: причиною були багаті ресурси Запорозжжя. Історик намагається економічними причинами пояснити поразку Запоріжжя в історичній боротьбі за своє існування. Командна класа на Січі – це отаманія та «старики»³⁰⁴. З метою захисту своїх економічних та політичних позицій і відбувається поширення влади через заснування так званих фобургів (як називалися в Європі передмістя) на території Запорозжжя. Можливо, що в увазі до запорозьких міст певним чином завдячує Слабченко І. Крип'якевичу, цитату якого про необхідність для запорожців міст він цитує³⁰⁵. Панування у фобургах військового права, пристосування прийшлої людності до нього призводило до того, що фобурги не змогли розвинутися у міські сталі громадські організації. В них знаходилося велика кількість козаків, причинами чого був характер цих запорозьких міст-передмість

³⁰² Там само. – СС. 232, 235-237, 239.

³⁰³ Там само. – С. 206, 211, 248, 270, 288, 329.

³⁰⁴ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С. 160.

³⁰⁵ Там само. – С. 174.

Січі (автор проводить аналогію з її безпосереднім передмістям Гасан-Баша), а також абсолютне «перелюднення» Січі. Слабченко простежує й дальший період відбрунькування містечок. Продовжуючи місцеву традицію протиставлення запорозького та гетьманського козацтва, виразником якої в свій час був Скальковський, історик вказує на перші випадки «вдирання» в запорозькі землі, початок якому, на його погляд, поклала Гетьманщина у XVII ст., і вказує на можливість компромісу між Січчю та інтересами інших – однак лише у випадку визнання верховенства Січі. Окрему увагу історик приділяє паланкам і проводить аналогію з полками Гетьманщини, наводить власний список паланок, що «розбігається з загальноприйнятим». Використовуючи орієнтальні дослідження, він знаходить у Запорозжжі «тип мусульманського феодалізму»³⁰⁶.

Слабченко підвів підсумок ідеям ряду інших вчених з приводу знищення Нової Січі, надавши їм остаточного оформлення, на що звернув увагу дослідник його постаті В. Заруба. Визнаючи наявність «класового начала» на території Запорозьких Вольностей, що також було на рівні нової гіпотези, історик дійшов висновку, що саме цим «треба пояснювати і той факт, що коли російське військо йшло руйнувати Січ, людність Вольностей і пальцем не ворохнула, щоб її оборонити».

Отже, чимало гіпотез пропонує історик при вивченні історії як Гетьманщини, так і Запорозької Січі. Ми навели тут тільки їх частину. Тепер слід звернутися до питання, як сучасники у 1920-х роках сприймали намір Слабченка рушити далі дослідження історії України за допомогою цього методу.

Прикладом реакції наукового суспільства на гіпотези історика стали, зокрема, рецензії на його працю «Соціально-правова організація Січі Запорозької». Автори рецензій вказували на безперечно важливу роль Слабченка у формуванні нового – класового – дослідницького підходу до вивчення історії запорозького козацтва, всупереч застарілому вже методу визнаних раніше істориків, що схилились до романтизації запорожців, зокрема, А.Скальковського та Д.Яворницького³⁰⁷. Кожна з розглянутих рецензій обов'язково звертала увагу на наявність численних гіпотез у рецензованій роботі.

У своїй рецензії Н. Василенкова-Полонська (так вказано у роботі; дружина М. Василенка) охарактеризувала цю роботу Слабченка як «працю, багату на факти й думки». Її цінність, на думку рецензента,

³⁰⁶ Там само. – С. 169; 204, 208, 229.

³⁰⁷ Василенкова-Полонська Н. [Рецензія]: Проф. М. Є. Слабченко. Соціально-правова організація Запорізької Січі («Праці для виучування історії західньо-руського права». Вип. III/ За ред. акад. Н.П. Василенка. 36. № 12. Соціально-економічний відділ ВУАН у Києві. 1927. С. 203-340) // Записки історично-філологічного відділу / УАН. – 1928. – Кн. 16. – С. 295, 301-302.

полягала «...у тих нових думках, висновках, що їх він робить, у тому новому освітленні вже відомих фактів, у тих сміливих гіпотезах, які, мабуть, викличуть зауваження і критику, але разом з тим звернуть увагу дослідників на давні традиційні погляди, що без перевірки панують у запорозькій історіографії». Автор вказувала на новизну предмету історика. Ми вже говорили про те, що вивчення Гетьманщини він розпочав на рівні полку. Так само новим постало перед сучасниками його звернення до історії куреня (в іншій роботі – паланки) як складових елементів Запорозької Січі³⁰⁸.

Гіпотези автором рецензії розглядаються як засіб подолання традиційних історіографічних підходів до вивчення козацтва. З огляду на це Н.Василенкова-Полонська відзначає загальне тлумачення природи куреня як своєрідну вдачу гіпотезу: «оця повна картина куреня, як промислової та військової одиниці вперше повстала в запорозькій історіографії...». Важливим, на її думку, є погляд Слабченка на право Запорожжя, яким він спростовує твердження попередньої історіографії про відсутність писаних законів в Запорожжі та використання виключно звичаєвого права³⁰⁹.

Серед гіпотез, що викликали зацікавленість та схвалення з боку рецензента, знаходиться і висновок М.Слабченка, зроблений на основі використання даних ономастики, щодо того, що курені більш давні мали назву від географічних назв, а назви пізніших походили від імен ватажків та отаманів. Н.Василенкова-Полонська відзначає з цього приводу: «Ця спроба, яку можна поки що визначити тільки за гіпотезу, дуже цікава...»³¹⁰. Вона також підтримує думку автора про складність вступу до куреня. Імпонує рецензенту і думка автора про перетворення невеликих одиниць промислових та військових на державу та виникнення Січі.

Водночас низка інших гіпотез М.Слабченка викликала критику, часто справедливу, тому що їх виникнення було засновано на використанні поодиноких свідчень, невірному тлумаченню даних джерел та неакуратності у використанні їх даних. Перераховуючи помилки книги, Н.Василенкові-Полонська висловлює думку, що гірші ті з них, які через помилковість цитат «дали підставу для неправдивих висновків». Рецензент навіть порівняла у паралельному наведенні фрагменти тексту Слабченка та частини текстів джерел, на які він посилався. Слід визнати, що результат цього порівняння іноді був не на користь ставлення історика до питання точності передачі інформації джерела. Зокрема, Василенкова-Полонська піддає сумніву версію Слабченка щодо існування 8 чи 9 груп куренів, яку він висловив на підставі

³⁰⁸ Там само. – С. 292, 295, 304.

³⁰⁹ Там само. – С. 293-294.

³¹⁰ Там само. – С. 293.

того, як розміщено було назви куренів у реєстрах; стосовно переваги у XVIII ст. кошових отаманів над кошовим³¹¹.

Заслуговує на особливу увагу спроба Василенкової-Полонської дати пояснення появі гіпотез у праці Слабченка. Ймовірно, вважаючи власну позицію історика як наукового більшовика (максималіста, двигуна науки) дещо перебільшеною, вона вказує на те, що і до нього багато було вже сказано нового, навіть про класове розшарування на Запоріжжі (посилаючись на «маленьку статтю» О. Маркевича, праці Буцинського, Покровського), про промислове, а не виключне військове, походження козацтва (у працях М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Багалія). Захоплюючись питанням, Василенкова-Полонська суперечливо з іншими висновками своєї рецензії навіть говорить про те, що Слабченка «не можна вважати за творця нових ідей». Однак його заслуга полягає у збиранні цих думок, у подоланні романтизованого підходу до запорозького козацтва як ордену, що ще відслідковує у сучасній літературі рецензент. З іншого боку, на думку автора рецензії, появою багатьох гіпотез Слабченко завдячує іноземній літературі, якою він перший з дослідників Запорозжя так широко користувався. Причина цього, окрім знання мов, полягала й у тому, що «автор мав змогу познайомитися з великою збіркою книг XVIII-XIX в. французьких, німецьких, англійських, що переховуються в Бібліотеці колишнього Одеського Університету...надійшовши сюди з приватних бібліотек кн. Воронцова та гр. Строгонова. Студії над цими творами дали можливість автору запровадити до своєї праці силу думок, теорій, гіпотез до історії й побуту Запорозжя, що висловлювали різні чужинці»³¹².

Якщо для Н.Василенкової-Полонської питання про Січ як державу у праці М.Слабченка не викликає критики, то в іншій рецензії її автор, М. Ткаченко (що, до речі, розглядав цю працю історика як частину його багатотомної праці) висловив думку, що «слід обережно підходити до трактування Запоріжжя як окремої держави», висловлюється проти гіпотези Слабченка стосовно безумовної лояльності Запорозжя (козаків?) та кошового до монархічної влади у Російській імперії. Він же вважає, що Слабченко перебільшує роль військової дисципліни в Запорозькій Січі. Як і Василенкова-Полонська, Ткаченко поділяє положення Слабченка на запозичені з історіографії та самостійні, зважає на ревізію ним попередньої історіографії. Головне значення роботи полягало, на його думку, у тому, що реально було поставлено питання про те, що таке Запорозжя з погляду економічного та соціального. Гіпотези Слабченка рецензент вважав своєрідним викликом сучасній науці³¹³. У тому ж 1929 р. вийшла рецензія

³¹¹ Там само. – С. 298-300.

³¹² Там само. – С.296, 302-304.

³¹³ Ткаченко М. Рецензія. – 103, 104, 106.

Е.Фельдмана на роботу Слабченка «Паланкова організація Запорозьких Вольностей»³¹⁴. Рецензент, повторивши положення про заміну завдяки Слабченку старої методи у вивченні Запоріжжя новою методою, поставив його в один ряд з такими сучасниками як Яворський, Полонська-Василенко та Греков (с. 220). Автор критикує, з-за їх протиріччя (з погляду марксизму), гіпотези Слабченка стосовно феодальної природи зимівника та порівняння його з фільварком (останню думку Слабченко висловив не у книзі, а у своїй науковій доповіді у 1925 р.) (с. 221). Рецензент стверджував, що Слабченко підійшов до з'ясування природи зимівника формально, без докладного аналізу свого предмету, надав помилкове тлумачення. Цікаво спостерігати, як гіпотези Слабченка стимулювали рецензентів до власних висновків, зокрема, Фельдман висловив свій погляд, що зимівник був зародком поміщицького господарства. Критиці цей рецензент, як і Ткаченко, піддав висновки Слабченка щодо державності в Запорозькій Січі, знову вказавши на формальний (формально-юридичний) підхід історика. Фельдман ставить питання про те, якою могла бути ця держава, якщо виходити з класового підходу до трактування її природи. Автор рецензії, опираючись на цей підхід, вказує, що Запоріжжя саме тоді втратило ознаки держави, коли могло стати державою внаслідок класової диференціації, не встигло стати державою і було військовою громадою у складі різних держав³¹⁵.

Таким чином, розглянувши як окремі гіпотези Слабченка, так і ту реакцію, яку вони викликали у науковому середовищі, можна відзначити те, що гіпотеза стала одним з наукових методів історика. Водночас вона зіграла роль засобу активізації або, за термінологією Слабченка у 1920-х рр., «більшовизації» історичної науки, стимулювання її до розвитку. Реакція на його гіпотези мала неоднозначний характер. Певне значення для їх сприйняття мало існування на початку ХХ ст. різних типів істориків, складної системи взаємин всередині історичної «корпорації». З одного боку, М.Слабченку вдалося, особливо в 1920-х рр., впливати на історіографічний процес. З іншого боку, цей вплив відбувався часто не у вигляді рецепції його поглядів, а як антитеза. Причини цього феномену розкривають нам численні рецензії на праці вченого. В них, зокрема, вказувалося на те, що не всі «цікаві» думки М.Слабченка по-перше, були виважені на основі джерел, по-друге, були дійсно новими. Однак дослідник виходив з власного розуміння своєї ролі в сучасному історіографічному процесі, а його презентації історії були покликані не ввести в оману читачів, а збудити дослідницьку думку. Необхідно відзначити, що подібне

³¹⁴ Фельдман Е. Рецензія. Проф. М. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей// Прапор марксизму.– 1929. – № 6. – С. 219-224.

³¹⁵ Фельдман Е. Рецензія. – С. 220-222, 223-224.

ставлення до оригінальності мислення мало в Одесі певну традицію, і саме ця традиція, в працях М.Слабченка, намагалася вкорінитися в Києві. Один з аспектів цієї традиції можна назвати «науковою провокацією», що викликала обов'язкову реакцію істориків-сучасників. Тому завершуємо статтю словами одного з рецензентів М.Слабченка, Ткаченка, який так визначив майбутнє гіпотез історика: «дальші дослідження ствердять їх, або відкинуть»³¹⁶.

Lyudmyla Novikova

***The right of hypothesis in investigation on Cossack history:
following to M. Slabchenko's (1882–1952) experience***

In the article it is paid an attention to Odesa historian M. Slabchenko's (1882–1952) scientific works and especially to hypotheses made by him in different investigations on history of Cossacks. It is studied the attitude of scientist and his contemporaries toward the hypothesis as scientific method and of some scientists to hypotheses in this historian's works.

Key words: M. Slabchenko, scientific hypotheses, Odesa historians, history of Cossack.

Людмила Новикова

***Право на гипотезу в исследовании истории казачества:
пример опыта М. Е. Слабченка (1882-1952)***

В статье уделяется внимание научному наследию одесского историка М.Е.Слабченка (1882-1952), в частности, тем гипотезам, которые были им представлены в разных работах по истории казачества. Рассматривается отношение М.Е. Слабченка и его современников к гипотезе как к научному методу, а также отдельными исследователями к гипотезам этого историка.

Ключевые слова: М.Слабченко, научная гипотеза, история казачества, одесские историки.

Рецензент: Т.С. Вінцовський, к.і.н., доцент (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 94(477.64)«Бойко»

Ігор Лиман, Вікторія Константінова

***ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ:
ВИДАННЯ «НАУКОВА ШКОЛА ПРОФЕСОРА А.В. БОЙКА:
ПЕРСОНАЛІЇ ТА ДОРОБОК»***

В статті мова йде про книгу, присвячену науковій школі вивчення історії Південної України XVIII – XX ст. професора Анатолія Васильовича Бойка, інституційними «стрижнями» якої були та залишаються Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Запорізьке наукове імені Я. Новицького та кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Ключові слова: Бойко А.В., Південна Україна, наукова школа

27 грудня 2010 р. пішов із життя Анатолій Васильович Бойко. Без перебільшення, це стало тяжкою втратою не лише для всіх тих, хто мав щастя входити до сформованої професором наукової

³¹⁶ Ткаченко М. Рецензія. – С. 106.

школи, але і для історичної науки в цілому. Втім, продовжують діяти інституції, сформовані і очолювані Анатолієм Васильовичем: Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Запорізьке наукове товариство імені Я. Новицького, кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету. Реалізуються проекти, розпочаті професором. І це дає підстави сподіватись, що уход Учителя, ставши суворим випробуванням для його учнів, разом із тим знаменуватиме новий, але далеко не останній етап у розвитку наукової школи професора А.В. Бойка.

Хочеться вірити, що такому розвитку прислужиться і видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок»³¹⁷. Ідея створення цієї книги виникла у нас через півроку після уходу Учителя. З одного боку, ми відчуваємо певне моральне право на упорядкування цього видання, оскільки перший з упорядників свого часу був першим за хронологією аспірантом Анатолія Васильовича, згодом – першим захищеним під його керівництвом кандидатом наук, ще пізніше – першим захищеним при консультуванні А.В. Бойка доктором наук. Другим же захищеним доктором наук став другий упорядник. З іншого боку, ці ж обставини покладають на нас серйозний моральний обов'язок перед професором Бойком та його науковою школою. Тож цю книгу ми розглядаємо як своєрідну данину пам'яті нашому Учителю, але в той же час і як намагання зафіксувати, закріпити, популяризувати здобутки наукової школи, сформованої навколо нього, як спробу мобілізувати самих учнів Анатолія Васильовича, не дати їм забути, звідки вони вийшли.

Під час обговорення концепції книги з В.М. Андрєєвим херсонський історіограф згадав епізод свого спілкування з А.В. Бойком, який є концептуально важливим і для розуміння сприйняття самим Анатолієм Васильовичем поняття «наукова школа», і для усвідомлення тих викликів, які зараз стоять перед учнями професора: «Було це у 2003-му. Якось під час нашого спілкування з Анатолієм Васильовичем Бойком зайшла мова про поняття «школа в історичній науці». Зрозуміло, що «наукова школа» – це ідеальний тип, концепт, який є засобом професійної самоідентифікації кількох генерацій науковців, які об'єдналися навколо певної організаційної структури, мають спільну проблематику досліджень, послуговуються спільним методологічним інструментарієм та практиками концептуалізації. Тоді я зауважив, що на сучасний момент можна сміливо казати про «наукову школу дослідників Південної України Бойка», адже

³¹⁷ Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок / Упоряд.: І. Лиман, В. Константінова. – Запоріжжя, 2011. – 376 с., іл.

практично усі ознаки цього поняття на той момент вже були притаманні створеному ним науковому колективу. Пригадую, що під час тієї розмови я навів список критеріїв школи за Л. Винаром: організаційна структура, що включає науково-навчальні заклади та науково-дослідні інститути; спільність головних історіографічних концепцій учителя та його учнів; спільність методології дослідження й історіософії; наявність наукового періодичного видання, що публікує результати досліджень та транслює основні ідеї школи; спільність тематики історичних досліджень. Загалом Анатолій Васильович погодився зі мною. Утім, він наголосив на тому, що, на його думку, є ще один критерій, який свідчить про те, відбулася наукова школа чи ні. Отже, спробую передати думку близько до авторського «тексту»: «Про справжню наукову школу можна казати лише тоді, коли учні пішли далі свого вчителя, коли вони продовжили дослідження та розвили концепції керівника, коли школа не перетворилася на нерухому закостенілу структуру, а розвивається й після уходу свого лідера. А тому, Віталіку, думаю, що моя школа ще знаходиться у стадії становлення, і чи відбудеться вона, я ще не знаю». З часу тієї розмови пройшло вісім років, за які і сам А.В. Бойко, і його учні багато чого встигли. Але саме тепер школа професора має пройти випробування уходом її очільника.

Що стосується структури книги, то її основу становлять біобібліографії самого Анатолія Васильовича Бойка та представників його наукової школи. При цьому принцип розміщення біобібліографічних даних простий і формальний: спочатку наводиться інформація про всіх докторів наук; потім – про Ph.D. (поки що такий у науковій школі А.В. Бойка лише один – Роман Шиян (University of Alberta, Canada)); далі – про всіх кандидатів наук; після того – про аспірантів, пошукачів та інших, хто ще не встиг отримати науковий ступінь. У межах же кожної групи черга біобібліографій найбільш демократична – за алфавітом.

Біобібліографіям передують низка вступних статей. Добір науковців, до яких ми звернулись із пропозицією щодо їх написання, далеко не випадковий. Стаття професора української історії Гарвардського університету Сергія Плохія дозволяє не лише пересвідчитись у тому, що науковий доробок А.В. Бойка та його учнів відомий далеко за межами України, але і побачити Анатолія Васильовича як Людину. Адже пан Плохій був справжнім другом запорізького професора. Як був таким і доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України В.А. Брехуненко. Між іншим, у контексті тематики книги вкрай

важливо, що Віктор Анатолійович представляє саме ту академічну установу, Запорізьке відділення якої очолював А.В. Бойко. Іншими двома інституційними «стрижнями», навколо яких формувалась наукова школа професора, були Запорізьке наукове товариство імені Я. Новицького і кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету. Тож цілком логічно, що до книги включено статті про них. І далеко не випадково, що авторами цих статей стали голова правління товариства імені Новицького С.М. Білівненко і заступник голови правління В.К. Козирєв, а також завідувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін В.І. Мільчев. Усі троє – учні А.В. Бойка. Нарешті, принципово важливою для розуміння самого поняття «наукова школа» і відповідності цьому поняттю кола, сформованого професором Бойком, є вступна стаття Н.І. Швайби – також учениці Анатолія Васильовича, однієї з небагатьох історіографів, представлених у школі, экс-директора Інституту усної історії ЗНУ. Цілком виправдано, що вступні статті мають цілу низку «точок перетинання», адже тісно перепліталась сама діяльність усіх трьох інституцій, що були «стрижнями» наукової школи А.В. Бойка.

Наукова школа – це далеко не проста сукупність науковців і їхніх персональних доробків. Тож структурними складовими книги стали і список членів Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького; бібліографічні відомості про всі випуски та томи часопису, багатотомних і серійних видань, започаткованих А.В. Бойком; список наукових конференцій, конгресів, семінарів, круглих столів, в організації яких взяли участь А.В. Бойко або очолювані ним інституції; перелік усно-історичних і етнографічних експедицій, організованих А.В. Бойком і Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького.

Обумовимось, що саме включення науковців до представників школи професора А.В. Бойка залежало не лише від ознаки належності до числа тих, чийми науковими керівниками або ж консультантами (не лише реально, але і формально) були Анатолій Васильович або його учні, але і від самоідентифікації науковців, від їхнього сприйняття паном Бойком та інших ознак. При цьому ми цілком усвідомлюємо умовність обмеженостей зазначеного кола осіб і впевнені, що учнями А.В. Бойка можуть назвати себе значно більше науковців (тут ми навіть не кажемо про сьогоденних студентів, які навчались у Анатолія Васильовича і поки що просто не встигли голосно заявити про себе в науковому світі). Тож ми були б щасливі, якби років за десять побачила світ нова книга, присвячена науковій школі професора А.В. Бойка, і до неї були б включені, зокрема, біобібліографії значно ширшого кола вчених, ніж включених до цього видання.

Вкрай важливими і для упорядників, і для всіх інших вихованців А.В. Бойка є наступні слова, що містяться у вступній статті Сергія Плохія: «Попереду у школи, створеної Анатолієм Бойком, нові досягнення, але також нові випробування. Адже, «при майстрах якось легше», писала Ліна Костенко. «Вони – як Атланти. Держать небо на плечах. Тому і є висота». Це видання не є лише підсумком роботи Анатолія Бойка та його учнів, або відміткою вже досягнутої висоти. Хочеться вірити, що це є також стартом подальшого злету»³¹⁸.

На сьогоднішній день вже відбулось кілька презентацій книги «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок»³¹⁹, яку, між іншим, ми розглядаємо і як важливий крок у напрямку реалізації того, до чого прагнув лідер школи. У своєму останньому інтерв'ю Анатолій Васильович, відповідаючи на питання про плани, сказав: «Першочергові наші завдання це згуртувати дослідників Степової України та інтенсифікувати розвій наукових студій цього краю»³²⁰. Тож ми маємо намір після публікації видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» узятись за підготовку кількатомника «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний показчик», яка і може стати певною базою для згуртування все ще до деякої міри розпорошених сил науковців, до сфери інтересів яких входить вивчення минулого регіону.

Ihor Lyman, Victoria Konstantinova

Historiography of the history of the Southern Ukraine: the edition «The Scholarly Cohort of Professor A.V. Boyko: Profiles and Accomplishments»

This article is about the book, devoted to the scholarly cohort of researching the history of Southern Ukraine of XVIII – XX centuries of professor Anatoliy Vasylovych Boyko, which institutional «cores» were and remain Zaporizhzhian branch of Institute of Ukrainian Archeography and Primary Sources Studying of M.S. Hrushevs'kyi (National Academy of Sciences of Ukraine), Zaporizhzhian Scholarly Society of Y. Novytskyi, Chair of Primary Sources Studies, Historiography and Special Historical Disciplines of Zaporizhzhian National University.

Key words: Boyko A.V., the Southern Ukraine, the Scholarly Cohort.

Игорь Лыман, Виктория Константинова

Историография истории Южной Украины: издание «Научная школа профессора А.В. Бойко: персоналии и наработки»

В статье идет речь о книге, посвященной научной школе изучения истории Южной Украины XVIII – XX в. профессора Анатолия Васильевича Бойко, институциональными «стержнями» которой были и остаются Запорожское

³¹⁸ Плохій С. Слово про майстра // Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок / Упорядники: Ігор Лиман, Вікторія Константинова. – Запоріжжя, 2011. — С. 11.

³¹⁹ Презентація видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» // Сайт Історичного факультету Запорізького національного університету // Ресурс доступу: http://istorikznu.at.ua/news/presentation_vidannja_quot_naukova_shkola_profesora_a_v_bojka_personaliji_ta_dorobok_quot/2011-12-29-101; В.Мільчев: «В Анатолія Бойка був талант передавати частку свого таланту іншим» // Запорізький національний університет // Ресурс доступу: http://sites.znu.edu.ua/news_details/news_id=12201&lang=ukr; Данина пам'яті своєму Учителю // Бердянський державний педагогічний університет // Ресурс доступу: http://bdpu.org/news/05_01_2012/?searchterm

³²⁰ Плєцький С. Повернення дослідника Степу [Електронний ресурс] // День. – 29 грудня 2010. – № 240. – Режим доступу до статті: <http://www.day.kiev.ua/299337>

отделение Института украинской археографии и источниковедения имени М.С. Грушевского НАН Украины, Запорожское научное общество имени Я. Новицкого и кафедра источниковедения, историографии и специальных исторических дисциплин Запорожского национального университета.

Ключевые слова: Бойко А.В., Южная Украина, научная школа

Рецензент: О.М.Дзиговський, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477.7):356/357-058.239:929 Павліновський «1805»

Анатолій Хромов

ПРОЕКТ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ШЛЯХТИЧА ЙОСИПА ПАВЛІНОВСЬКОГО 1805 Р.

У статті публікуються два документи, які ілюструють спробу створення у 1805 р. на теренах Південного Поділля козацького війська за проектом шляхтича Йосипа Павліновського. На основі цих матеріалів та інших архівних свідчень окреслене місце документу серед низки інших нереалізованих та успішних проектів влаштування козацьких військ в Південній Україні.

Ключові слова: козаки, Й. Павліновський, Е. де Рішельє.

Серед матеріалів Російського державного історичного архіву (далі – РДІА м. Санкт-Петербург) у фонді № 1286 «Департамент поліції виконавчої» зберігається маловідомий проект 1805 р. про влаштування на території Балтського, Ольвіопольського та Ямпільського повітів Подільської губернії козацького війська³²¹. До статті пропонуються документи, що розкривають зміст проекту. Розглянемо особливості проекту Йосипа Павліновського.

Автор проекту Йосип Павліновський в документах згадується як «Іосіф Павліновський», хоча іноді написання прізвища більше схоже на «Павліковський». Відомо, що автор проекту війська був знатного походження – «польський шляхтич», в той самий час перебував під арештом і судом за невідомі нам правопорушеннями, але своєї провини не визнавав.

Із тексту справи стає зрозумілим, що не зважаючи на статус арештанта, який негативно впливав на його репутацію, автор проекту був соціально активною людиною, володів достатнім обсягом інформації про становище населення Південного Поділля. Опікувався не лише проблемами соціального і політичного становища польської шляхти регіону, але й ширшого загалу селян.

Можливо подальші пошуки істориків козацтва проллють світло на загадкову постать «польського шляхтича Йосипа Павліновського», так само як це сталося з іншим автором нереалізованого проекту

³²¹Російський державний історичний архів. – Ф.1286. – Оп.1. – Спр.241 за 1805 р. – 8 арк.

Дунайського козацького війська 1812 р. – Шостаком³²². Залучивши архівні джерела нам вдалось довести що людина, яка у проекті підписалась як «відставний штабс-капітан Шостак» насправді був не звичайним російським офіцером. Доведено, що Григорій Ілліч Шостак – колишній головний підрядник військових шпиталів російської Молдавської армії у роки російсько-турецької війни 1806-1812 рр., був заможною людиною, великим землевласником, представником відомого козацького роду та впливової родини на півдні України³²³. Так само за аналогією є підозра, що Йосип Павліновський був не простим шляхтичем Подільської губернії.

Крім того текст проекту Йосипа Павліновського наводить на думку, що автор чудово володів інформацію про історію і сучасність козацтва Південної України. Наприклад декілька фраз проекту Йосипа Павліновського повторюють і майже дослівно цитують аргументи, які надавались Російському уряду делегацією бузької козацької старшини 1801 р. у Петербурзі³²⁴. Схожими в документах є тези про економічну доцільність, та надійність прикордонної служби козаків, які захищають від ворога власні оселі, які розташовані на прикордонні.

До того ж не випадковим є той факт, що подільський дворянин Йосип Павліновський з проектом звернувся не до Подільського військового губернатора, а до Херсонського військового губернатора Е. де Рішельє. Герцог де Рішельє мав репутацію ліберального керівника і позитивно сприймав ініціативи дворян по прискоренню процесу колонізації та економічного освоєння Півдня. В цьому контексті Херсонський військовий губернатор підтримував проекти по влаштуванню іррегулярних військ та створенню козацьких поселень в Південній Україні.

В будь-якому випадку проект Йосипа Павліновського збагачує наше уявлення про соціально-політичні процеси в Південній Україні на початку XIX ст., доповнює історію козацтва новими фактами та персоналіями, детальніший аналіз мотивів яких ще доведеться дослідити.

Тексти документів, що публікуються, подані за сучасними правилами правопису зі збереженням деяких мовних особливостей.

³²²Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – Ф. 755. – Оп.1. – Спр.1. – 16 арк.; Хромов А.В. Проект створення Дунайського козацького війська 1812 р. та ставлення до козацтва місцевого керівництва Бессарабії: [документ] / [комент. А.В.Хромов] // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України: Зб. наук. пр. – Одеса : Фенікс, 2008. – Вип.3. – С.159-163.

³²³ Хромов А.В. Представники козацького роду Шостаків в історії іррегулярних військових формувань на Півдні України в XIX ст. /А.В.Хромов // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: Наук. зб. за матеріалами Всеукр. наук. військ.-істор. конф.,– Дніпропетровськ, 2011. – С. 192-195.; Хромов А.В. Ставлення військових чиновників Південної України до козацького питання на початку XIX ст.: Г.І.Шостак / А.В.Хромов // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. – Одеса, 2009. – № 28. – С. 169-173 (88).

³²⁴ Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения (летописные наброски) / В.Лобачевский // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – С. 591-603.

Вони розбиті на речення і абзаци відповідно стилю документів. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери поставлені з наближенням до вимог сучасної пунктуації та правопису. Написання географічних і власних назв збережені. У тексті вводилися: квадратні дужки [], в яких подаються редакційні зауваження; три крапки, що вказують на пропуски, пошкодження тексту. У заголовку зазначено різновид документу, автора, адресата. У легенді, яка знаходиться після тексту документа, вказане місце його зберігання. Документи датовані за старим (юліанським) стилем.

Документи:

Документ №1. Лист Херсонського військового губернатора Е. де Рішельє до Міністра внутрішніх справ Російської Імперії В.П.Кочубея від 25 листопада 1805 р.

Господину Министру Внутренних дел

О шляхтиче
Павлиновском
содержащимся под
стражею в Каменец-Подольске
№717
ноября 25 дня
1805 года

Неизвестный мне некий шляхтич, Йосиф Павлиновский, содержащийся под стражею и судом в Каменец-Подольске, частными на польском диалекте ко мне присылаемыми, письмами описывал страдание свое, якобы он подвержен невинно, прилагает купно и копию просьбы посланной им к Государю Императору. О рассмотрении содержания оной замечу, что цель, клонясь к весьма похвальному предмету, заставляет меня из единого человеколюбия принять то невольное участие коим побуждался и препроводил просьбу Павлиновского... беру смелость покорнейше просить Ваше Сиятельство вникнуть в существо дела. Ежели оно видится... на истиной справедливости... – не отказать ему благосклонейшего Вашего покровительства.

[Підпис] де Рішельє

РДІА. – Ф.1286. – Оп.1. – Спр.241 за 1805 р. – Арк.1-1зв.

Документ № 2. Записка з характеристикою проекту Й.Павліновського щодо утворення козацького війська. 1806 р.

2 Экспедиция
Записка по просьбе
Шляхтича Павлиновского
о составлении казачьих
полков из молдован и
других людей обитающих
на казенных землях в
Подольской губернии
февраля 1806 года

Херсонский военный губернатор Генерал-лейтенант Дюк де Ришелье изъяснил в отношении своем ко мне, что некто неизвестный ему шляхтич Павлиновский, содержащейся под стражей и судом в Каменец-Подольском, после многих к нему писем о невинном якобы его страдании, доставил ему копию с Всеподданнейшим его на Имя Вашего Императорского Величества просьбы. Представил ко мне сию просьбу... с заключением, что цель предложений, в оной изъясненных, клонится... к похвальному предмету.

С просьбой сей Павлиновский пишет, что в Подольской губернии в поветах Балтском, Ольвиопольском и Ямпольском в казенных селениях считается молдаван, русских крестьян и польских шляхтичей 12 000 душ; что сверх того невольны тысячи семейств молдаван водворены на землях помещичьих. Что сие молдаване положены к подушной оплате и те некоторые живут на землях казенных, употребляются наравне с русскими крестьянами на господскую или арендаторскую работу; что они получили от дворянского собрания дипломы на шляхетство; что посему быть в подушном окладе и на господских работах для них несносно; равно ним тягостно состояние и польской шляхты, которая по не недостаткам своим поселилась на земле казенной и платит за то в казну оброк.

А ныне поселенные на казенных землях молдаване и принявшие их... русские крестьяне составляют народ рослый, чистый, отважный и будучи склонным заниматься звериной ловлею, с самого малолетства еще приобученные к верховой езде и имеющие между собой довольно стрелков: то Павлиновский думал бы составить из них, равно как и из польской шляхты, казачьи полки на собственном их содержании и молдаван живущих на помещичьих землях, переселить к тем, кто обитает на казенных, позволить чтобы из них, кои имеют документы на дворянств, утвердить оное и приобщать земли во всегдашнее пользование.

Полезьа от сих полков, по мнению Павлиновского, между прочем была бы та, что разные молдаванские семьи, вышедшие по притеснениям за границу, услышав о новом покровительстве... возвратились бы сами и тем умножили бы число полков, равно как и земледельцев, что земли ими занимаемые больше были бы обработаны и со временем обогатили изобилием своих произведений; и что полки сии могли бы составить цепь стражи на границах турецких тем более надежной, что имя собственность, принужденны были бы защищать ее для своей пользы.

В заключении Павлиновский пишет об злоупотреблениях арендаторов, об разорении крестьян, просит высочайшего соизволение объяснить сие лично, упоминает при том что бы, ... решения Правительствующего Сената и Вашего Величества... [сообщить] через Херсонского военного губернатора...

РДИА. – Ф.1286. – Он.1. – Сnp.241 за 1805 г. – Арх.5-8.

Anatoly Khromov

Project of Cossack troops in 1805 given by nobleman Josip Pavlinov'skyi

In the article there are published two documents that illustrate the attempt of creation in 1805 in South Ukraine Cossack troops by nobleman Josip Pavlynovsk's project. With archive materials the place of the project among different others was defined.

Key words: Cossacks, I. Pavlynov'skyi, E. de Richelie

Анатолій Хромов

Проект казачого війська шляхтича Йосифа Павлиновського 1805 г.

В статті публікуються два документи, які ілюструють спробу створення в 1805 г. на території Южного Подолля казачого війська по проекту шляхтича Йосифа Павлиновського. На основі цих матеріалів і інших архівних свідчень обзначена роль проекту серед ряду інших нереалізованих і успішних проектів створення казачих військ в Україні.

Ключеві слова: казаки, И. Павлиновский, Е. где Ришелье

Рецензент: О.А. Бачинська, професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

УДК 94(477.74):339«1830/1840»

Тарас Гончарук

**ДОКУМЕНТИ ПРО ПЕРЕНЕСЕННЯ ПОМІЩИКОМ
С. ДОСТАНИЧЕМ ДІЛЯНКИ ЧУМАЦЬКОЇ ДОРОГИ З ОДЕСИ ДО
ТИРАСПОЛЯ В РАЙОНІ СЕЛА СТЕПАНІВКИ
в кінці 1830-х – на початку 1840-х рр.**

Вперше публікуються документи з Державного архіву Одеської області складені на початку 1840-х рр. про перенесення ділянки дороги, на шляхах пов'язаних з торгівлею Одеси. Документи свідчать про стан і напрямок так званих «чумацьких шляхів» у Херсонській губернії.

Ключові слова: чумацький шлях, Одеса.

Чумакування важливе явище вітчизняної соціально-економічної історії, яке у першій половині ХІХ ст. було тісно пов'язане з Одесою. Протягом цього періоду чумаки-візники, які займалися постачанням до Одеси сільськогосподарської продукції для експорту зазнавали значних утисків від поміщиків. Як зазначалося в історичній літературі, утиски ці від початку століття чимдалі посилювалися і полягали у поборах за випас худоби, водопої, переїзд через мости та ін.³²⁵ Проте в історичній літературі ще не приділялося значної уваги фактам самовільного перенесення поміщиками ділянок старих чумацьких шляхів.

Наведені нижче документи стосуються такого перенесення, яке було виявлено під час роботи «Комісії для покращення торгових трактів, що прямують до Одеси по Херсонській губернії» у 1840 р.³²⁶ Поміщик Степан Достанич, збудувавши на своїй землі шинок, змушував чумаків прямувати до нього, роблячи значне «коло». Більш того, Достанич переконав члена вищезазначеної комісії інженера Казарінова суттєво змінити напрямок чумацької дороги між Одесою та Тирасполем, спрямувавши значну її ділянку на свій маєток. Аргументом для того було

³²⁵ Слабєєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.). – К., 1964. – С. 62, 63.

³²⁶ Див.: Гончарук Т. Кошторис вартості необхідних робіт на чумацьких шляхах, пов'язаних з торгівлею Одеси 1840 р., як історичне джерело // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса, 2009. – Вип. 4. – С.166 – 177.

певне скорочення внаслідок цього довжини шляху. На дії Достанича скаржився поміщик Михайлов, який, між іншим, твердив, що змінена дорога існувала ще за часів османського панування, була заснована «мешканцями Порти та польськими» (тобто українцями Правобережжя) й прямувала свого часу на турецький Хаджибей (док. №1).

Згодом й інші поміщики, дізнавшись, про плани зміни напрямку дороги почали скаржитись генерал-губернатору М. Воронцову (док. №2). Останній наказав чиновнику з особливих доручень надвірному раднику Вороновському та гвардії капітану Орлаю вивчити ситуацію на місці. Вони «після особистого ...огляду старої та знов прокладеної дороги, після дослідження цих доріг в натурі з кресленням, наданим ...Комісією, створеною для покращення торговельних трактів в Херсонській губернії й після опитування старожилів та чумаків», подали на початку червня 1840 р. М. Воронцову відповідний рапорт, де між іншим зазначили: «Поштова дорога з Одеси до Тирасполя від ст. Дальника розподіляється на дві гілки: поштова – прямує від Дальника до Тирасполя майже в прямому напрямку, інша, не доїжджаючи версти до станції, проходить на право й цю останню дорогу неможна назвати путівцем, бо її обрали чумаки через такі вигоди яких не має поштова: менше гір, значні водопої та пасовиська». Ці зауваження цілком підтверджують те, що чумацькі дороги часто прямували не найкоротшим шляхом, а так, щоб пройти через водопої та місця випасу волів.

Що ж до «знов проведеної дороги» Вороновський та Орлай зазначили, що вона «відокремлюються від поштової також вправо, але у самому селищі Дальнику», прямує ще правіше ніж стара чумацька й окрім землі Достанича проходить ще ґрунтами та посівами п'яťох землевласників. Між іншим, після розпитів мешканців було з'ясовано, що нова дорога «за планом рівніша за стару, однак містить у собі ту незручність, що від Дальника до с. Достанича на відстані біля 25 верст, не має жодного помешкання та жодної криниці»³²⁷.

Слід зазначити що рід Достаничів вважався досить впливовим в Одесі (С. Достанич свого часу перебував на посадах одеського поліцмейстера та члена Одеської митниці, входив до одеської масонської ложі «Понт Евксинський»³²⁸). Проте його опоненти теж, вочевидь, мали вплив. Зокрема, Василь Шостак, колишній чиновник, член Товариства сільського господарства південної Росії та Одеського товариства історії та старожитностей, автор низки

³²⁷ Державний архів Одеської області (далі- ДАОО). – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 99 за 1840 р. – Арк. 168.

³²⁸ Серков А.И. Русское масонство. 1731 – 2000 (Энциклопедический словарь). – М., 2001. – С. 1040 – 141; Савченко В.А. Одесса масонская. Очерки. – Одесса, 2007.– С. 62.

публікацій з сільськогосподарської тематики³²⁹. Освіченість цього поміщика явно відбилася на стилі його прохань (док.№2,7), тоді як стиль прохань інших поміщиків був далеким від досконалості (док.№1,6,8). Показово, що Достанич також посилався на «давність» пропонованої ним ділянки дороги. «Дорога, ця за словами Достанича», – стверджувалося у записці Комісії, створеної в Одесі для покращення торговельних трактів» від 25 лютого 1843 р. – «існує від часів намісництва Каховського, позначена на плані при генеральному розмежуванні 1809 р., але проходячи спочатку казенною, потім землями колоній Страсбург, Баден, Ельзас і нарешті землею м. Одеси, до того змінювалася щорічно в напрямку своєму, через бажання орачів, що зовсім залишена була чумаками, не зважаючи на свою зручність»³³⁰.

Нижче також наведені свідчення під присягою п'ятьох селян-старожилих про напрямок чумацької дороги (док.№5). Окрім згаданих в поданому документі, таким же чином були опитані ще 29 осіб різного віку, серед яких поміщицькі та державні селяни, одеські й аккерманські міщани. Свідчення усіх них були подібні до наведених нижче³³¹.

Наскільки можливо судити з архівних документів, влада прийняла компромісне рішення: дорогу залишила на строму місці, проте залишила і «коло» в кілька верст, яке давало можливість чумакам проходити через шинок Достанича. Подібне рішення не влаштувало ані самого Достанича, ані його опонентів. Остаточне вирішення справи затягнулося, За цей час помер поміщик Михайлов, земля поміщика Шостака перейшла до інших рук, М. Воронцов був призначений кавказьким намісником, закінчила свою діяльність «Комісія, створена в Одесі для покращення торговельних трактів». Тому з черговими скаргами Достанича вже розбиралися виконуючий обов'язки генерал-губернатора П.Федоров та херсонський цивільний губернатор В. Рославець (док. №10 – 11).

В наведених нижче документах є певні свідчення про кривди, які чинили землевласники чумакам та іншим простим проїжджаючим: їхнім возам рубали колеса, а з подорожуючих пішки «знімали одяг» за небажання прямувати потрібною поміщику дорогою (док. №,5); переорювали дороги й стягували платню якщо віз виїхав за межу битого та незручного шляху (док. №9) та ін. Подібні зловживання, загалом, владу не цікавили. Згадки про них потрапили до нижченаведених документів, лише тому, що землевласники використовували їх як аргументи в своїх сперечаннях.

³²⁹ Гончарук Т.Г. Шостак Василь Григорович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. – Т.1: початок XIX – середина XX ст. – Одеса, 2009. – С. 444.

³³⁰ ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 р. – Арк. 105.

³³¹ Там само. – Арк. 49 – 55.

У публікації документів збережено особливості мови, стилю та пунктуації оригіналу. Орфографію скориговано згідно з нормами сучасної російської мови, зокрема, літеру «і» замінено на «и». Твердий знак у кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Документи:

Документ №1. Прохання поміщика Михайлова до генерал-губернатора М. Воронцова. 18 травня 1840 р.

Его Сиятельству Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору господину генерал-адъютанту и Кавалеру Михаилу Семеновичу Воронцову

Одесского уезда помещика сельца Михайловки
Капитана Михайлова
Прошение

Протекло уже более 12-ти лет о нахождении в опеке купленного мною сельца Михайловки, были уничтожены на даче Михайловской четыре шинка; и тем уничтожением нанесли мне чувственный убыток в каждый год по 4000 рублей, – Но на защиту от обиды сей не имелось никого. По воле откупщиков Маразли и Фондуклея в единственное удовольствие соседственному помещику 7-го класса Достаничу, что бы жители дачи моей обратились к шинку его к умножению доходов, а моих к потере; после чего Достанич сильно старался три года уничтожить две дороги, как почтовую до 1793 года устроенную, идущую от Одессы к Тирасполю на Кучурганский мост, так и транзитную выгодную и прямую без всяких колен, балок и гор, еще жителями Порты и польскими проложенную от Бендер, Кишинева и Качурганского моста до г. Гаджибея /: ныне Одессы:/, а потом идущую мимо шинка Губернского Секретаря Карпова, от которого при шинке нет ни одного ни крестьянского ни мещанского дома; Оттуда мимо дачи Коллежского Ассессора Козленки, мимо также шинка чиновника Калантаева, посредине дач: моей и Достанича до хутора Выгоды где Достанич предпринимал построить шинок, но по дальности имения и во избежания напрасных убытков постройку сию остановил, а учредил шинок под горою близ своей и моих хуторов. До которого и дорогу обратил почтовую и транзитную, делает чрез дачу мою две дороги, в обиду сенокосов и посевов, стесняя нарочито жителей хутора; как и прежде стеснял их подводами и постоями, вынуждая ныне сим, всех их сойти с дачи, от одного лишь нежелания перенести шинок свой на прежнюю дорогу, еще турками проложенную, лишая тем меня безвинно доходов, ежегодно до 6,000 рублей от чинша и сена приобретаемых, показал при шинке многочисленным волам едущих транспортов, выпас весьма малый, которые останавливаясь гонят волов на мой и хлеб, причиняют также знатный тем мне и невозвратный убыток. Устраивая таким образом дороги, ни от кого никакой обиженным не предъявляет бумаги, ни же указа Губернского Правления, а более того что и самые проведения дорог делает без посредственного присутствия члена Земского суда и депутата со стороны Уездного Губернского

Предводителя, по уважению тому, что проведение дороги производится чрез помещичьи имения и казенные дачи, а также земли колонистам принадлежащие, от Комитета которых тож должен быть член, для неперменного посредничества и отклонения при могущих произойти спорах. – За сведением об узаконениях, дороги плановые не дозволяется никому занимать постройкою или пашнею, под опасением взыскания штрафов в казну по 50 копеек от сажени, так как по Межевой инструкции повелено взыскивать за испорченные межевые знаки и исправлять оные на счет виновных.

На сих днях уведомил меня Корпуса путей сообщения подпоручик Полувер(?), что он по воле Вашего Сиятельства прислан проверить дороги и провел таковую, захватывая поперечник дачи моей, значущаяся на плане, оставил тем дачу мою без всякого межевого знака, к опасному беспокойству жителям соседским и в повод идти пахать и косить в дачу чужую. Г. Достанич показывает при том, будто бы сим //проведением делается сокращение дороги 16 верст, не размерив цепью при жителях соседних, кои тамже могли бы доказать неправильные действия его; дача же моя и без обиды сей обижена прежде, потому что отмежевано от оной к дачам: сего Достанича и брата его, коллежского асессора более 500 десятин, как видно и по плану о земле моей, до ныне хранящемся, ибо в самих имениях из поноворки(?) поделаны углы, вопреки Указов 1793-й и 1797-й годов о размежевании участков последовавших, при межевании сем от Предводителя Дворянства, как бывшего хозяином опекунских имений к наблюдению порядка выслано никого не было. Из всего настоящего действия выходит, что 7-го класса Достанич, проводя уже неоднократно дороги, направляет их к своему имению, уцентривая(?) оное к одной лишь собственной выгоде, стараясь установить только тракт чрез него, не соблюдая при том, что сим проведением он нисколько не сокращает путь, а только затрудняет соседних жителей, и между тем самовластно, без землемера, которому известны дачи, и без бытности самих помещиков с своими планами, как быть должно, портит межевые знаки, вынуждая жалобами на него утруждать Правительство. – Ваше Сиятельство! Покорнейше прошу по благорассмотрению вышеизъясненного, приказать сделать надлежащую справку и проложить вместо двух одну дорогу прямую, чтобы при шинках по тракту лежащих отведены были достаточные выпасы для транспортов, где же таковых шинков не имеется, то и самые там выпасы воспретить, ибо ими делается весьма много обид соседственным дачам от происходящих всегда протрав.

Капитан Михайлов

Мая 18 дня

1840 года

Сельцо Михайловка.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 99 за 1840 г. – Арк. 157 – 158.

Документ №2. Прохання поміщика В. Шостака до генерал-губернатора М. Воронцова. 22 травня 1840 р. Одеса.

Его Сиятельству

Господину Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору
и кавалеру графу Михаилу Семеновичу Воронцову

Коллежского Ассессора
Василия Шостака

Прошение

Противозаконные поступки помещика 7 класса Достанича, проводшаго новую дорогу чрез мои хлеба и сенокосы совершенно неправильно и незаконно, самоуправно посягая на мою собственность и стесняя проезжающих, заставляют меня искать защиты Вашего Сиятельства, как общего защитника несправедливо угнетенных и милостивого моего начальника.

Осмеливаюсь покорнейше просить Вашего Сиятельства приказать исследовать на месте противозаконно проводимую вновь чрез хлеба и сенокосы дорогу, более нежели в 2-х верстном расстоянии от прежде проведенной и упоминаемой в предписании Вашего Сиятельства. Исследователю на месте очень легко будет удостовериться в следующем.

1). Что дорога проведенная вновь Достаничем совсем не та, о которой упоминается в предписании Вашего Сиятельства, но вновь проложена сенокосами и хлебами; 2). Что эта самоуправно проложенная Достаничем дорога, отнимая как у меня, так и у других помещиков и жителей городского предместья Дальника значительное количество сенокосных и пахотных полей, стесняет вместе с тем проезжающих проходя местами безводными тридцати верст, где, в продолжении лета должны изнуряться от недостатка воды, а зимою подвергаться опасности степных метелей без всякой защиты, /по вновь проведенной Достаничем дороге от Одессы до Кучургана на расстоянии 60 верст, один только трактир Достанича/. //

Достанич и находившийся при нем Инженер, провели межу не требуя ни пахотных плугов от владельцев земель чрез которые они проходи, а собственно плугами и людьми Достанича, не хотели даже показать бумаги на основании которой они проводили межу, да и могли ли они делать иначе, когда в предписании упоминалось о дороге проложенной, а для корыстных видов Достанича, нужна была дорога новая, не смотря на то, что этим посягают на чужую собственность и стеснением проезжающих противоречат видам Правительства – противоречат цели для которой учреждена дорожная Комиссия.

Не смею утруждать Ваше Сиятельство подробностями, которые откроются следствием, не смею отнимать времени драгоценного для блага Новороссийского края, но еще раз осмеливаюсь просить о назначении для исследования чиновника Вашего, вполне надеясь на защиту Вашего Сиятельства как помещик края, которому Вы дали новую жизнь; и как чиновник, который в продолжении 11 лет имел счастье служить при особе Вашей.

Коллежский ассессор Василий Шостак.

Документ №3. Рапорт Комісії для покращення торгових трактів генерал-губернатору М. Воронцову. 30 грудня 1840 р. Одеса.

Ваше Сиятельство предписанием, от 20-го Марта сего года за № 4675-м, изволили разрешить сию Комиссию, произвести улучшения торговому тракту от Одессы до Тирасполя, идущему чрез земли колоний: Страсбург, Баден и Эльзас, с. Степановку и хутор Рыжкова; собственно земляных работ с двумя малыми трубами на 3000 рублей, а всего на 6000 рублей ассигнациями, а предписанием от 4-го Маия за № 7112-м и 15-го Июня за № 9.481-м требовали, первым донесения, о соображениях и заключении Комиссии, по предмету устройств – предложенных по тому тракту, Колониальным Землемером, более сделанного предположения; а вторым, – производить улучшения и устройства на с. Степановку, о коих сказано в предписании № 4.675-й, в таком только случае, если оне предположены на прежде существовавшей, а не на вновь проложенной дороге, и вообще оставить дорогу в таком точно направлении во всех ее точках, как она существовала до весны 1840-го года, т.е. до проведения новой дороги; вновь же проводимую дорогу уничтожить вовсе, и об исполнении сего донести. –

Об исполнении сего последнего предписания Вашего Сиятельства в точности, и о доставлении по первому таковому, необходимых сведений, Комиссия сия, требовала от Директора работ Инженер-капитана Казаринова. – Во исполнении чего, он от 11 го сего Декабря за № 103-м доносит, что улучшение тракта от Одессы до Тирасполя, пролегающего чрез имение Достанича с. Степановку, производилось согласно разрешению Вашего Сиятельства, от 20-го Марта за № 4.675-м и сделаны по оному следующие из назначенных работ и именно: на балке Поповой, в 5-ти верстах от Тирасполя, небольшая труба с земляною по бокам насыпью, – Но по получении предписания №9.481-й, согласно оному, дальнейшие исправления по сему тракту, были остановлены, – а предположенное устройство трубы на балке Визиряной, – как работа, могущая оставаться в еще в настоящем положении, отложена до будущего года. Если же по поводу жалоб владельцев, что новая дорога проводится чрез их сенокосные и пахотные поля, сохранить прежде существовавшее направление, то необходимо для удобного и беспрепятственного проезда транспортов, сделать значительные земляные и другие работы, – в число коих войдет и предложенное Колониальным Землемером устройство небольшого моста, на земле Помещика Шостака, в Балке на 10-й версте от с. Степановка, значащееся в донесении под литерою d. – Что же касается до остальных за тем работ предложенных тем же Землемером, и именно: под литер. а и G) то сии работы, как выше значится, уже сделаны. с) мост на реке Кучурган, предполагался и отложен Вашим Сиятельством // до будущего года, – g) вместо устройства небольшого моста на 6-й версте от д. Додоновки, на балке Визиряной, предположено было в 1840-м году устроить трубу, но работа эта оставлена до 1841-го года; – показанные под литерами h, o и i три работы оказываются бесполезными под, – литерою f мост на реке

Барабои, взялся построить на свой счет Помещик Достанич. – К сему г. Казаринов присовокупил, что дорога на с. Степановку, предполагалась к изменению в одном только месте, и именно: около Помещика Шостака, или у так называемых Выгоднянских хуторов, где она теперь идет чрез низкие, топкие и весьма неровные места, и потому-то назначался объезд на $\frac{1}{4}$ версты выше сих хуторов, ровною степью, на дорогу где она и прежде существовала.

Рассмотрев означенное донесение Казаринова, Комиссия находит, что при оставлении настоящего существования дороги от Одессы до Тирасполя, чрез имение Достанича с. Степановку, необходимо сделать указанное Колониальным Землемером устройство моста на земле Помещика Шостака, или у так называемых Выгоднянских хуторов, равно и другие по заключению г. Казаринова в сем же месте земляные работы, каковые улучшения, по мнению Комиссии, необходимо было бы отнести на счет Трактовой суммы. –

Представляя обо всем вышесказанном в благоусмотрение Вашего Сиятельства, во исполнение предписаний за №№7112-м и 9.481-м, Комиссия сия, имеет честь испрашивать разрешения, на внесение в исчисление будущего 1841-го года, количества издержек потребных на предполагаемые дополнительные по тракту от Одессы до Тирасполя, исправления; не входившие как выше упомянуто, в первоначальное предположение, если таковые Ваше Сиятельство изволите признать необходимыми.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 813а 1841 р. – Арк. 2 – 3.

Документ №4. Прохання поміщика Достанича до генерал-губернатора М. Воронцова. 11 березня 1841 р. Одеса.

Записка о Тираспольской проселочной дороге

По случаю возникших жалоб помещиков Шостака и Малаховского, что через земли их проведена вновь дорога на д. Степановку в отдалении от них трактиров чрез что оные могут терпеть убытки.

По удостоению в справедливости их жалоб Ваше Сиятельство изволили предписать производить улучшение и устройства по тракту на С. Степановка в таком только случае если они предположены на прежде существующей, а не вновь проложенной дороге и вообще оставить дорогу в таком точно направлении во всех ея точках как она существовала до весны 1840 года т.е. до проведения новой дороги вновь же проведенную дорогу уничтожить вовсе.

Из сего ясно видно, что Ваше Сиятельство изволили предписать уничтожить только вновь проведенную дорогу каковая действительно проведена чрез земли Шостака и Малаховского, на Сел. Степановку вовсе не согласно поданной мною записки, что же касается до проселочной дороги пролегающей от Сел. Степановки чрез земли колонистов ни Кучурган существовали гораздо давнее до весны 1840-го года следовательно согласно того ж предписания Вашего Сиятельства сия дорога должна оставаться; но Г. Исправник Тираспольского уезда полагает что и она проселочная дорога означенным предписанием уничтожается и вероятно с начатием сей весны полевых работ будет

переорана ежели и не вся то местами и тогда затруднится проезд а в последствии и вовсе уничтожится.

Между тем принимая во внимание благонамеренную цель улучшения торговых дорог и согласно предположениям о доставлении выгод проезжающим в 1839 году со С. Степановки при дороге выстроил заезжую корчму со всеми возможными и необходимыми выгодами стоящую мне 10 т. руб. поощряясь тем, что чрез улучшение дорог доставиться более выгод и издержки мои вознаградятся и никогда не предполагал чтобы Тираспольской проселочной тракт, которой проходит чрез ровные и весьма выгодные для чума-//ков места и по направлению сему для устройства моста чрез р. Кучурган удобное место был бы уничтожен.

Объясненную истину подвергаю на благоуважение Вашего Сиятельства с покорнейшею моею просьбою предписать Одесскому и Тираспольскому исправникам а также Попечительному Комитету Колонистов дать знать чтобы проселочную дорогу пролегающую от С. Степановки чрез земли Колонистов на Кучурган и до Тирасполя не уничтожать.

7-го класса [помещик] Достанич.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 г. – Арк. 16, 22.

Документ №5. Свідчення селян О. Даниленка, Г. Плотнікова, С. Олійниченка, М. Сущенка та М. Нічаєнка про напрямок чумацької дороги. 28 листопада 1841 р.

1841 года ноября 28 дня в присутствии гг. чиновников Новороссийского и бессарабского генерал-губернатора, коллежского асессора Кармазина и коллежского секретаря Васильева и станового пристава 1-го стана ниже поименованные одесские мещане жительствоующие на земле помещика надворного советника Шостака, за присягою спрашиваемы показали:

1-й Омельян Даниленко 70, 2-й Герасим Плотников 65, 3-й Сидор Олійниченко 55, 4-й Мирон Сущенко 56; и 5-й Николай Ничаенко 55 лет от роду, веры православной, обряд сей ежегодно исполняем, под судом никогда не были, неграмотны, есть мы одесские мещане, имеем жительство на хуторе называемом Выгодою, помещику Шостаку принадлежащем, проживая на оном более 30 лет, Что дорога из Одессы на Тирасполь и Балту проходила, как мы помним назад тому 30 лет, из селения Дальника, по городской земле мимо межи владельца Шеллиберга, чрез хутора помещиков Шостака и Мархотского, называемые Выгогнянские, не горою, а косогором, прямо на имения помещиков Калантаева и Кузьменка, минуя имения помещика Степана Достанича, на которое дорога транзитная или чумацкая никогда не проходила, а открыта таковая перед сим не более 2-х лет по произволу его г. Достанича, который, уничтожив старую и прямую дорогу, ныне запрещает проезжать по оной, переорав ее самовольно, и проезжающим чумакам и другим людям приказывает рубить колеса, а с прохожих пешком, люди г. Достанича снимают одеяние; а посему старый тракт теперь совершенно уничтожен, хотя от Выгогнянских хуторов и пролегала дорога на имение// г. Достанича, но она была частная, называемая нами глухою, по

которой чумаки никогда не проезжали, и которая в сравнении с старою дорогою составляет кругу более пяти верст, что справедливо за присягою показали, в том подписались. Одесские мещане Омелян Даниленко, Герасим Плотников, Сидор Олийниченко, Мирон Сущенко 56; и 5-й Николай Ничаенко, а вместо их неграмотных по указанной просьбе подписал Канцеляр. М. Вареников.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1941 р. – Арк. 46 – 47.

Документ №6. Заява управляючого маєтком Шеленберга. 5 грудня 1841 р.

Гг. чиновникам Новороссийского и бессарабского генерал-губернатора коллежскому асессору и коллежскому секретарю Васильеву.

Управляющего по доверенности именем майора Августа Шелленберга

Имею честь отозваться на запрос ваш от 30 ноября 1841 года за №41-м что по не существованию дороги, которая указывается проведенными борознами через имение моего верителя майора ...(?) я не имею никакого права дозволять провести новую дорогу, которая отнимает более 600 десятин сенокосной земли, да и для казны не будет выгодна восстановить новую дорогу, когда старая от селения Дальника в Тирасполь весьма правильная и для проезжающих удобна тем более, что по указываемой дороге через имение помещика Степана Достанича вовсе нет водопоя, и проезжающий через его будут терпеть, по старою же дороге ныне существующей везде находятся колодезы и вольные водопой и проезжающие безо всякого труда и платы имеют при выгодные водопой.

Шеллемберг.

Декабря 5-го дня
1841 года.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 р. – Арк. 99.

Документ №7. Заява поміщика В. Шостака. 24 грудня 1841 р.

Помещика одесского уезда надворного советника Шостака

Чиновникам состоящим при Новороссийском и бессарабском генерал губернаторе

24 декабря 1841 года

На запрос Ваш от 25-го прошедшего ноября сим честь имею отозваться, что на проведение дороги самоправно обозначенной Достаничем двумя борознами, как наносящую чрезвычайный вред мне и другим владельцам стеснением пахотных и сенокосных полей, я никак не могу согласиться, и считаю себя в праве просить защиты Его Сиятельства в деле, которое отнимая у нас значительную часть собственности, не может быть оправдано пользой общественной, в деле где доверенность Покровителя Южного Края, употреблена во зло, общая польза и частные выгоды принесены в жертву своекорыстным видам Достанича.

Доказательства вышесказанного в следующем.

1. Дороги обозначенной самоправно Достаничем в том месте никогда не существовало, в чем можно уверится осмотрев поле, на котором не изгадившиеся борозны доказывают существовавшее издавна хлебопашество; во вторых присяжным показанием старожилов.

2. Означенная Достаничем дорога приходя от Дальника минуя хутор Выгоду тянется более 25 верст степями безводными, без приюта и защиты во время степных метелей, обстоятельство очень выгодное для Достанича, но убийственное для проезжающих, особенно для обозов обыкновенно по местным обычаям состоящих из воловых подвод.

Этих двух обстоятельств достаточно для доказательства; что дорога эта стеснив наши поля нанесла бы // нам сильный вред не выкупая частных убытков пользою общественною пред которою должны молчать частные выгоды. – Не берусь судить об необходимости в случае проложения этой дороги строить до 10 мостов в ущерб казны для личной пользы Достанича. Сколько я могу помнить через мое имение существовало только две дороги одна почтовая, другая транзитная на хутор Выгоду, и потом прямо на имение Г.: Калантаева и Кузьменко, дорога прямая, удобная; по плоскости степи и отсутствию косогоров, не требуя никаких искусственных улучшений. Прошу Вас Милостивые Государи доложить обо всем этом Его Сиятельству и исходатайствовать защиту в деле правом, против своекорыстных и противуречащих общему благу домогательств Господина Достанича.

Помещик надворный советник Шостак.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 г. – Арк. 100 – 101.

Документ №8. Прохання поміщика В. Кузьменка до генерал-губернатора М. Воронцова. Грудень 1841 р.

Одесского уезда помещика Коллежского Ассессора
Варфоломея Кузьменко

Прошение

В 1840 году, я и помещик Коллежский Ассессор Василий Шостак утруждали Ваше Сиятельство прошениями о восстановлении заораной и перепаханной помещиком 7 класса Степаном Достаничем чумацкой дороги, о которой Херсонская Дорожная Комиссия решением ея, вошедшим в законную силу – признав действие Достанича противузаконным единственно для своих выгод сделанным определила: оную дорогу исправить и восстановить в прежнее ея существование.

Ваше Сиятельство быв удостоверены от чиновников осматривавших ту старую и проведенную Достаничем вновь дороги, что первая была и есть выгоднейшая от последней, объявить изволили лично мне: что та старая дорога восстановлена будет в прежнее ее существование, но о сем разрешении доньше мне не объявлено со стороны Земской Полиции. Между тем Достанич перепахивает ту дорогу и от засеваемого на ней хлеба извлекает свою пользу, тогда как она быв показана на межевых планах из количества земли его

исключена и есть по законам казенная, а не его собственность, я же и все проезжие излишним и невыгодным объездом терпим стеснением.

По сим уважениям вторично всепокорнейшее прошу Ваше Сиятельство приказать кому следует отыскать заоранные и запаханые Достаничем следы означенной старой дороги, посредством указания оной известных об ней деревни Выгоды жителей, а также меня и соседних с Достани-//чем помещиков Шостака и Малаховского и восстановить оную в прежний ее вид и существование; согласно определению Херсонской Дорожной Комиссии.

Помещик коллежский ассессор Варфоломей Кузьменко.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 г. – Арк. 104 – 117.

Документ №9. Рапорт Піклувального комітету про іноземних поселенців південного краю Росії виконуючому обов'язки генерал-губернатора П.Федорову. 28 лютого 1845 р. Одеса.

На почтеннейшее отношение Вашего Превосходительства от 5 февраля за № 1396 Попечительный Комитет имеет честь ответить, что еще в 1839 году, по жалобе помещика Достанича, предписывалось местному колониальному начальству отклонять всякое затруднение в следовании по дороге пролегающей чрез землю колонии Мангейм от почтового тракта к г. Тирасполь до принадлежащего г. Достаничу селения Степановки.

Общество колонии Мангейм с своей стороны объясняло, что упоминаемая здесь дорога действительно существовала при самом основании колонии, но от недостатка в сообщении обратилась в едва заметную тропинку, доколе помещик Достанич не устроил в селении Степановке корчмы с водопоем и чрез нарочно высланных людей не начал переманивать к себе чума-//ков, находивших до того времени пристанище и водопой в других расположенных по тракту заведениях этого рода. По этим уважениям общество ходатайствовало об ограждении его от немислимых убытков, причиняемых ему проходящими транспортом.

Хотя обстоятельство это вело к основательному заключению, что существование дороги, пролегающей от Тираспольского почтового тракта в имение г-на Достанича, не заключает в себе важности для чумаков, а связано с частными выгодами г. Достанича, который, издержав на устройство корчмы и водопоя значительные суммы, по собственному сознанию, не хотел оставаться в убытке, однако Комитет, не считая себя вправе для пользы колонистов, стеснять соседних помещиков, отверг домогательства Мангеймского общества и от 2-го Мая 1840 года строжайше предписал Мангеймскому обществу не делать никому препятствия в следовании по этой дороге и наблюдать, чтобы она заключала в себе в ширину не менее 10-ти сажень.

Затем, когда в Мае 1841 года г. Достанич обратился в Комитет с новою жалобою о стеснении, причиненном двум чумакам при следовании в его // имение, то Комитет тогда же произвел по этому предмету

формального исследования для поступления с виновными по всей строгости законов, а в 1844 году, по ходатайству г. Достанича, командировал на место Члена своего Коллежского Советника Евдокимова, который, вместе с г. Достаничем, проехал по этой дороге, расспрашивал встретившихся с ними фурщиков о претерпленных ими со стороны Немцев стеснениях. При этом случае Помещик Достанич мог вполне убедиться, что все стеснение заключалось в том, что Немцы неоднократно подтверждали фурщикам, чтобы они не пускали волов за борозду, означающую ширину дороги, чем фурщики были крайне недовольны, ибо дорога была избита. Далее найдено было, что дорога, пролегая чрез землю, принадлежащую колониетской общественной овчарне, в одном месте была перекопана в половину, и по расспросам оказалось, что это сделано было овчарем, дабы остановить напор транспортов и предупредить потраву, каковое распоряжение было немедленно отменено и последовало от одного незнания овчаря, который тогда только в первый раз прибыл с овцами на эту землю и не был предупрежден о прежних на счет дороги предписаниях колониального начальства. Наконец дорога эта// там, где объединяется с почтовым трактом, действительно найдена переоранною, чем однако же не сделано никакого препятствия проезду, ибо возле самой пахоты проложена была другая ровная и широкая дорога.

Из объяснения этого Ваше Превосходительство усмотреть изволите, что дорога с которой г. Достанич входил с жалобой, существует и что следующим по этой дороге транспортам никакого стеснения не делается. Справедливо, что колонисты останавливают фурщиков и вынуждают их к платежу денег, но в таком только случае, когда транспорты позволяют себе выходить за пределы борозд, определяющих ширину дороги, или выпасать на колониетской земле волов своих. Если г. Достанич называет это стеснением, то жалобы его не заслуживают внимания, ибо колонисты не обязаны жертвовать полями и покосами своими для того только, чтобы он, чрез стечение в имение его транспортов, мог извлекать наибольшую пользу от корчмы и водопоя, да и колониальное начальство не вправе требовать от колонистов такой жертвы.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 р. – Арк. 137 – 138, 150 – 151.

Документ №10. Розпорядження виконуючого обов'язки генерал-губернатора П.Федорова херсонському цивільному губернатору. 17 квітня 1847 р. №305.

Ваше Превосходительство изволите усмотреть из предложений Г. Новороссийского и Бессарабского Генерал-Губернатора от 3 июня 1843 г. №8486, что Его Сиятельство, разрешая устройства по улучшению торговых и сливающихся с оными почтовых трактов, идущих к Одессе по Херсонской Губернии, между прочим, дал тогда же предписание бывшей в Одессе Комиссии для улучшения сих трактов следующего содержания: по прямому чумацкому тракту из Одессы на Тирасполь, Его Сиятельство Князь Михаил Семенович одобряет предположения Комиссии о работах, кои все, по примерному

исчислению, полагаются в 7.500 р. сер., исключая моста чрез р. Барабой, который должен построить помещик Степан Достанич на свой счет, согласно изъявленному им на это желанию. Тракт сей, чтобы быть совершенно удобным, должен идти, как означено пунктировкой на приложенном // тогда общем чертеже сего тракта, прямою линиею до имения Достанича, где и существовала с давнего времени дорога, как бывший директор работ Майор Альбрандт доносил г. Генерал-Адъютанту Князю Воронцову. Владелец, чрез земли коих должна идти сия дорога, надобно пригласить от имени Правительства не противится существованию оной; в противном же случае следует поступить о занятии земли под эту дорогу на праве об отлучении частных собственности для общественных надобностей, в порядке установленном законом. – Затем от имения Достанича тракт должен идти прямо же до с. Додоновки, а оттуда в Тирасполь сделаны уже дорожные улучшения. На сей прямой и удобный тракт надобно составить соображения, чтобы перевести теперешний совершенно неудобный, почтовый тракт от Одессы до Тирасполя. Но чрез это распоряжение, изволили предписывать Князь Михаил Семенович, недолжно нисколь-//ко трогать существующий другой чумацкий тракт, около тратиров Шостака и Малаховского, чрез имение Калантаева и Кузьменка до Филодора(?) и оттуда до г.г. Балты и Тирасполя, а следует оставить его в прежнем положении. Часть сего тракта между трактиром Малаховского и деревнею Калантаева, на земле помещика Достанича, он, Достанич, было переорал и тем разорвал этот тракт, а сделал объезд на свое имение. Г.Генерал-Адъютант Князь Воронцов предлагал бывшему Херсонскому Губернатору о наблюдении, чтобы переоранное Достаничем место было непременно возобновлено дорогою, так как Его Сиятельство о восстановлении сей дороги предписывал Г. Губернатору еще 13 января 1841 г. №493, – да и Херсонская Губернская Дорожная Комиссия определением 30 Июня 1838 г. заключила очистить эту дорогу и оставить оную в ея направлении.

В помянутом же предложении Губернатору 13 Января 1841 г. №493 Князь Михаил Семенович предлагал оставить и проведен-//ную Достаничем до 1840 г. на свое имение дорогу /т.е. вышепомянутый объезд/, так чтобы существовало там две дороги: одна чрез имение Колонтаева и Кузьменка, а другая чрез имение Достанича. –

Ныне помещик Достанич подал мне просьбу: о скорейшем восстановлении прямой дороги от Одессы чрез земли владельцев: майора Фича, Генерал-майора Дубецкого /купившего имение у Шостака/, Малаховских и чрез его, Достанича, деревню Степановку; при чем г. Достанич изъясняет, что этот путь значится большою дорогою по генеральным межевым книгам. С тем вместе, помещик Достанич просит воспретить проезд по дороге, переоранной им было прежде, идущей чрез имения Колантаева, Шостака /ныне Дубецкого/ и Малаховских, – каковую дорогу, пролегающую и чрез землю самого Достанича, просит уничтожить. Также Достанич жалуется, что помещик Дубецкий и Малаховские вовсе

уничтожили дорогу, по которой проходили чумаки из имения Калантаева через //имение его Достанича в Одессу. –

Настоящее прошение помещика Достанича я препровождаю при сем к Вашему Превосходительству на рассмотрение для законного по оному распоряжения о последующем... прошу уведомить меня.

Исполняющий должность Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора Генерал-Лейтенант Федоров.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 р. – Арк. 140 – 142, 148 – 149.

Документ №11. Рапорт херсонського цивільного губернатора В. Рославця виконуючому обов'язки генерал-губернатора П.Федорова 11 липня 1847 р.

О распоряжении по просьбе помещика Достанича, о проложении на имение его чумацкой дороги из Одессы в Тирасполь

Ваше Превосходительство при предложении от 17 апреля № 3605, изволили препроводить ко мне для надлежащего распоряжения, прошение помещика Одесского уезда 7-го класса Достанича, о восстановлении прямой чумацкой дороги от Одессы на Тирасполь чрез имение его с. Степановка и об уничтожении дорог: переоранной им прежде, идущей чрез имение Калантаева, Дубецкого и Маховских и пролегающей чрез землю его Достанича. При сем он жалуется, что помещики Дубецкой и Малаховские уничтожили дорогу, по которой проходили чумаки в Одессу из имения Колонтаева чрез имение его Достанича.

Губернская Строительная Комиссия, в которую прошение это было передано, рассмотрев дело поступившее в оную из бывшей в Одессе Комиссии для улучшения торговых трактов, об улучшении чумацкого тракта от Одессы до Тирасполя на с. Степановку помещика Достанича, нашла, что в то еще время, когда Трактовая комиссия приступила к устройству этого тракта согласно разрешению г. Наместника Кавказского и генерал-губернатора Новороссийского и Бессарабского (20 марта 1840 г. №4675), Его Сиятельство Князь Михаил Семенович в следствие жалоб владель-//цов, чрез земли которых эта дорога была пролагаема, изволил предписать Комиссии (15 Мая 1840 №9481), производить улучшения и устройство по тракту на с. Степановку в таком только случае, если они предположены на прежде существовавшей, а не на вновь предположенной дороге, и вообще оставить дорогу в таковом точно направлении во всех ее точках, как она существовала до весны 1840 года, т.е., до проведения новой дороги; вновь же проводимую дорогу уничтожить.

На сем основании приостановлены дальнейшие работы по улучшению чумацкого тракта на с. Степановку. Осталось только устроенные уже две трубы на балках: Варварке и Поповой.

За тем Его Сиятельство предписал Трактовой Комиссии 24 Апреля 1841 №5592, что бы предварительно всяких дальнейших распоряжений об улучшениях по тракту на с. Степановку, собрать подробное сведение: какие улучшения и устройства нужны по сему тракту, для

сделания его совершенно удобным, при оставлении его в прежнем существующем направлении, и в какую именно сумму они обойдутся?

По представлении Трактовою комиссиею этих сведений, Его Сиятельство 3 Июня 1843 № 7609 изволили разрешить устройство чумацкого тракта от Одессы до Тирасполя на имение помещика Достанича с. Степановку, с тем, чтобы владельцев, чрез земли которых должна идти дорога, пригласить не противиться существованию оной. //

Во исполнение этого предписания, приступлено к составлению проектов и смет на предположенные по означенному тракту устройства. Все нужные для этого изыскания собраны Инженер-Майором Албрандтом и по случаю перевода его в IX Округ Путей Сообщения, переданы им Инженер-Подпоручику Фон-дер-Флису, над которым Строительная Комиссия настаивает за скорейшим представлением проектов и смет. Между тем собираются отзывы от владельцев дач, чрез которые будет проходить дорога, о согласовании на проведение оной.

Сообразив эти обстоятельства с прошением помещика 7-го ранга Достанича, Строительная Комиссия возложила на Одесского Земского Исправника наблюдение, что бы существующая из Одессы на Тирасполь транспортные дороги чрез имение Калантаева и Кузьменко и чрез имение Достанича, существовали в прежнем их положении чтобы сделанные на этих дорогах порчи, были непременно исправлены на счет виновных. Что же относится до просьбы г. Достанича воспретить проезд по дороге, переоранной было им прежде идущей чрез имения Калантаева, Дубецкого и Малаховских; то просьба эта не может быть удовлетворена, потому, что возобновление той дороги в прежнем виде, сделано по предписанию г. Наместника Кавказского и Генерал-губернатора Новороссийского и Бессарабского (13 января 1841 г. № 493). При том же Его Сиятельство Князь Михаил Семенович изволил // предписать и бывшей Одесской Трактowej Комиссии, дорогу от Одессы к Тирасполю оставить в таком точно направлении во всех ее точках, как она существовала до весны 1840 года.

Поручив Одесскому Земскому Исправнику объявить настоящее заключение Строительной Комиссии 7-го класса Достаничу; – я имею честь донести об этом Вашему Превосходительству в следствие предложения № 3605.

Гражданский губернатор Рославец.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.192. – Спр. 77 за 1841 г. – Арк. 144 – 147.

Taras Goncharuk

Documents on transferring by landowner S. Dostanych of a part of Chumack (trade) road from Odesa to Tyraspil' in the area of village Stepanivka in the end of 1830th – at the beginning of 1840th

In the article for the first time there were published the documents from the Odesa region State Archives on transferring of a part of trade road with Odesa created at the beginning of 1840th. The documents have an information on condition and direction of so called "chumak's ways" in the Kherson province.

Key words: Chumack's roads(ways), Odesa, S. Dostanych.

Тарас Гончарук

**Документи о перенесении помещиком С. Достаничем участка
чумацкой дороги из Одессы в Тирасполь в районе села Степанивки в
конце 1830-х – в начале 1840-х гг.**

Впервые публикуются документы Государственного архива Одесской области составленные в начале 1840-х гг. о перенесении участка дороги, связанного с торговлей Одессы. Документ свидетельствует о состоянии и направлении так называемых "чумацких путей" в Херсонской губернии.

Ключевые слова: чумацкий путь, Одесса.

Рецензент: О.І.Гуржій, д. і.н., професор (Інститут історії України НАН України)

УДК 94(477.74):339«1812/1826»

Аліса Ложешник

**УЧАСТЬ ПОЛКОВОГО ОСАВУЛА РОМАНА СОГУТЧЕВСКОГО
ТА ЗНАЧКОВОГО ТОВАРИША ГАВРИЛА ВАРЕНИКА
В ОСАДЖЕНІ УСТЬ-ДУНАЙСЬКИХ БУДЖАЦЬКИХ КОЗАКІВ
(на матеріалах Державного архіву Одеської області)**

У статті на основі архівних та опублікованих матеріалів досліджується роль осавулів Романа Согутчевського та Гаврила Вареника у переселенні усть-дунайських буджацьких козаків у Буджаці.

Ключеві слова: усть-дунайські козаки, Буджак

Зацікавлений у швидкому заселенні новоприєданого 1812 р. краю, російський уряд офіційно дозволив козакам селитися в Придунайських степах. Організацію цього було покладено на колишніх старшин усть-дунайців полкового осавула Романа Согутчевського і значкового товариша Гаврила Вареника, які одержали право збирати козаків. Цим заходом урядовці розраховували залучити на бік Росії задунайських запорожців. 30 серпня 1814 р. уряд видав маніфест, за яким задунайцям оголошувалася амністія і дозволялося селитися разом з колишніми усть-дунайськими козаками. У липні 1816 р. дія маніфесту, по суті, була продовжена. Намагаючись подальше стимулювати вихід задунайців у Росію, їм з 1817 р. надавалися права іноземних колоністів³³².

Проблема дослідження переселення козаків старшиною Усть-Дунайського Буджацького війська привертає увагу багатьох істориків. Одним із перших досліджень, в якому автор звертається до історії переселення в межі Бессарабії, є праця А.О.Скальковського, у якій дослідник подає переселення козаків із-за Дунаю, як подію державного масштабу: поверталися «сини Русі» з власної волі в «лоно Вітчизни». При цьому А.О.Скальковський не вдається до аналізу причин повернення задунайських козаків у межі російської держави і не зупиняється на участі в переселенні Романа Согутчевського та Гаврила Вареника.

³³² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 2 – 21, 115 – 116.

Дослідження історії переселення задунайських козаків певною мірою було продовжене і в радянські часи. Серед статей, розміщених у періодичних виданнях, слід відзначити дослідження О. Рябініна-Скляревського³³³, написані на основі фондів: «Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора», «Опікунського комітету іноземних колоністів» та інших. Однак, починаючи з 1830-х рр., до історії переселення козаків з-за Дунаю зверталися переважно українські історики-емігранти. Серед них варті уваги праці Д.Дорошенка³³⁴, Н.Полонської-Василенко³³⁵.

Початок 90-х рр. ХХ ст. позначився появою нових праць синтетичного характеру. Серед статей та монографій виділяються роботи П.Лаврова³³⁶, А.Бачинського³³⁷ й О.Бачинської³³⁸, І.Сапожникова³³⁹. Новітні дослідження звертають на себе увагу введенням до наукового обігу представницького кола джерел й поглибленим вивченням історії задунайського козацтва, як складової частини історії Південної України. Однак, при наявності значної кількості історичних робіт синтетичного характеру, участь в переселенні значкових товаришів Романа Согутчевського та Гаврила Вареника та інших окремих представників козацької старшини залишається однією з малодосліджених сторінок історії війська.

Після ліквідації Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, переважна більшість козаків, не дивлячись на протести з боку влади, залишилась в Бессарабії. Так, наприклад, у 1820 р. група усть-дунайських козаків та задунайських запорожців, незважаючи на опір земської поліції, оселилися в Акерманському повіті, заснувавши село Акмангіт (тепер с. Білолісся Татарбунарського р-ну Одеської обл.). Серед них були осавули Роман Согутчевський³⁴⁰ і Роман Циганка, значковий товариш

³³³ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 7–34; Його ж. Кінець Задунайської Січі // Україна. – 1929. – Кн. 36. – С.40–71; Його ж. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Науковий збірник історичної секції Української Академії наук. – 1928 р. – С. 115–131.

³³⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 75–81.

³³⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 143–146.

³³⁶ Лавров П.І. Історія Південно-східної України. – Львів, 1992. – С. 59–61.

³³⁷ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – 121 с.; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України (1775–1869). – Одеса, 1995. – 55 с.

³³⁸ Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса, 1998; Її ж. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. 1806–1807 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / Авт.-упоряд.: О. А. Бачинська та ін. – Одеса, 2000. – С.118–140; Її ж. Придунайський край – територія відновлення державотворчих традицій українського козацтва наприкінці XVIII – XIX ст. // 36. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 263–274; Її ж. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса, 2009; Її ж. «Сказки «старих» запорожців або історія козацтва на Дунаї в біографіях // Запорозька старовина. Вип. 3. – Запоріжжя, 2005. – С. 5–18.

³³⁹ Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770–1820). — Одесса, 1998; Сапожников И.В. Материалы по исторической географии дельты Дуная. — Одесса, 1998; Його ж. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю: (До 170-річчя скасування Задунайської Січі). — Іллічівськ, 1998; Його ж. Буто-Дністровська Запорозька Січ (1775–1780-ті рр.) // Хаджибей – Одеса та українське козацтво. 1415–1797. – Одеса, 1999. – С. 47–110.

³⁴⁰ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 93–103, 178.

Гаврило Вареник та інші. Домагаючись створення козацького війська (про що свідчать неодноразові звернення до уряду), вони не лише прагнули забезпечити правове становище колишніх запорожців, а й намагалися укріпити своє соціально-правове положення, відкрити собі шлях до чинів, влади і розгорнути на козацьких землях велике прибуткове господарство, залучаючи як робочу силу – козацьку сірому. Вважаючи себе ображеними, «не отримуючи обіцяного і працею здобутої винагороди за заслуги свої перед урядом», вони, як писали самі: «залишаються чекати особливих привілеїв». Отримання цих привілеїв вони пов'язували з утворенням козацького війська³⁴¹.

Осавул Роман Согутчевський і значковий товариш Гаврило Вареник разом з іншими депутатами 29 листопада 1821 р. подали прохання військовому міністрові Аракчєєву про повернення колишніх прав запорожцям³⁴². В 1826 р. вже звертаються до генерал-губернатора М.С. Воронцова з проханням надання резолюції на поселення козаків та несплату ними повинностей за 1823 – 1825 рр.

Новопоселенці сіл Дракулі і Акмангіт уперто відмовлялися від сплати податків і виконання повинностей, рішуче домагаючись відновлення в Південній Бессарабії козацького війська. За їхнім проектом його територія мала охоплювати землі між Дунаєм та Дністром. Кіш та Січ розташовувались в с. Акмангіт. Козаки вимагали виключних прав на землекористування і рибальство, утворення власних органів самоврядування. За ці пільги військо мало нести за власні кошти прикордонну службу на Дунаї і чорноморському узбережжі на зразок Уральського та Чорноморського козацьких військ. Підставою для створення війська, за їх відомостями, мав бути перехід до Росії 1200 задунайських запорожців і 200 колишніх усть-дунайських козаків³⁴³.

Окрім зазначених депутатів, активними агітаторами були також Савелій Чернявський та Дем'ян Чорнобай постаті яких розглядались, підтверджені документами, дещо раніше³⁴⁴.

Отже, агітація про перехід задунайських козаків до Росії і спілкування між російською стороною і Задунайською Січчю відбувались дуже активно. Тому не дивно, що з наближенням війни проросійськи настроєна частина Задунайського козацтва була значною. Однак вона не вдавалася до публічних закликів про повернення до Російської імперії через небезпеку, яка чатувала на кожного, хто б привселюдно оголосив про свої наміри. Та

³⁴¹ Там само. – Арк. 186 – 191.

³⁴² Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві. – С. 119.

³⁴³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 76 – 77, 80, 173 – 178.

³⁴⁴ Ложешник А. С. Участь значкового товариша Савелія Чернявського у переході задунайських козаків у підданство Російської імперії 1828 р. // Південний захід. Одесика. – Вип. 11. – Одеса, 2011 – С. 44 – 56.

задунайців більше непокоїв не розбрат на Січі, а загроза фізичного винищення всього запорозького населення турками в разі найменшої підозри в прихильності і сприянні російській армії, а тим більше в намірах перейти до Російської імперії.

Та все ж таки Росія за допомогою різних засобів – від простої агітації до амністії і влаштування переселенців, знаходила підтримку серед задунайців і поступово залучала їх на свій бік. Діяльність російських військових чинів та дипломатів увінчалася успіхом, бо Російська імперія, на відміну від Туреччини, знайшла спільну мову з козаками, налагодила міцні зв'язки і вдало використала помилки Османської імперії по відношенню до козаків.

Наведені нижче документи складені в 1806–1807 рр. стосуються участі в поселенні задунайських козаків в Російській імперії старшини Усть-Дунайського війська: осавула Романа Согутчевського і значкового товариша Гаврила Вареника. Ці документи важливі ще й тим, що в них подаються відомості про переселених старшини і рядових козаків.

Документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок).

Документи:

Документ №1. Выписка губернаторові Ізмайльського цинуту Поповичу про виділення землі для переселення задунайських козаків.

Выписка Измаильскому цинутному кавалеру Поповичу

Приемля в уважении просьбу присланную мне от жительствоющих в Бессарабской области полкового есаула Романа Согутчевского и значкового товарища Гавриила Вареника с товарищи об отводе казенной земли для поселения как самих их, так и имеющих вскоре прибыть в здешний край на жительство прежних их сослуживцев, так называемых запорожцев, я положил удовлетворить таковому желанию просителей, как сопряженного с пользой для здешнего народонаселения. И на сей конец предписываю Вам немедленно назначить участок пустопорожней казенной земли лежащей между Килиею и Аккерманом употребив строжайшие наблюдения людям, хозяйственном тамо обязании долженствующим по удостоверению их распространится до значительной степени посредством водворения там ожидаемых сюда большой партии собратия их. Никто другой из посторонних людей не осмеливался воспользоваться подобным правом, без особого разрешения начальства. Что и возложена на собственную Вашу ответственность с тем малейшая тут оплошность взыскана будет со всей строгостью.

Полномочный наместник Бессарабской области Подольский военный губернатор.

Документ № 2. Прохання депутатів колишнього усть-дунайського буджацького війська р. Согучевського та Г.Вареника про виділення земель для поселення.

Его Превосходительство Господину действительному статскому советнику заступившем полномочного наместника Управляющего Бессарабской областью и вторым департаментом Кондратию Антоновичу Катакази

Депутату бывших усть-дунайского буджацкого войска полкового есаула Романа Согучевского и значкового товарища Гавриила Вареника от сего общества

Прошение

Мы, усть-дунайский буджацких войск офицеры и рядовые в едином согласии поселиться желаем на пустом местележащем степь урочища Дракуле Измаильского цинута Килийской округи, дабы не скитались по разным местам. А не остаться обойденными от ненадлежащего нам и ненаскучали завсегда начальству избрали помянутое место на вечное жилище на кое надлежит завести разные податки и побудить к оному оставшихся за Дунаем Запорожский Сечи. Того ради прибыть под покровительство и защиту всепокорнейшее просим повелить кому следует всем нам вышеименную землю. На поселение нас и дать предписание Бендерского Кашанскому Измаильскому исправничеству о беспрепятственном их переходе для поселения на именованном урочище и разного народа войск казачьих усть-дунайских в едином (согласии) желании. Сего до двадцати пяти человек и в том умеющие грамоте подписали, а неумеющие грамоте крестом.

Депутаты

Полковой есаул Роман Согучевский

Значковый товарищ Гаврил Вареник

Поручик Кузьма Белый

Хорунжий Григорий Волошин

Хорунжий Дмитро Федоренко

Сотник Онисий Визирь

Хорунжий Григорий Визиренко

Хорунжий Василий Плата

Хорунжий Антон Ломака

Прапорщик Иван Пихта

Хорунжий Федор Пинта

Казаки

Влас Гончаренко

Михайло Чеховский

Олексей Шеремент

Христофор Нагул

Федор Трандаугин

Яков Солкуцан

Роман Гончаренко

Михайло Лавренко

Федор Семенченко

Леонтий Пичкаръ

Григорий Трандаугин

Николай Солкуцан

Прошение при сем по словам просителей и за неумеющих грамоте руку приложил казачьих войск Лука Котович.

Документ № 3. Рапорт дійсного статського радника Катакозі Подільському воєнному губернаторові Бахметьєву про надання земель для поселення задунайців.

Его Высокопреосвященству.

Господину полномочному наместнику Бессарабской области, генерал лейтенанту, Подольскому Военному губернатору, Управляющему Гражданскою частию и кавалеру Алексею Николевичу Бахметьеву.

Действительного статского советника Катакози

Рапорт

Жительствующие в Бессарабской области полковой есаул Роман Согоутчевский и значковый товарищ Гаврила Вареника и товарищи подали мне две просьбы, из коих одну о назначении в Измаильском ценуте казенной земли, для основания там постоянного их жительства и приобретения способов к к удобнейшему вызову из заграницы, к к совместному с ними в здешнем крае поселения пресиних сослуживцев их в значительном числе людей, составляющую так называемую Задунайскую Сечь и другие в хожую в себе сведения о готовности в силах последних, оставить турецкие владения при первом случае для соединения с первыми, и что в следствии того и что в следствии того прибыло уже оттуда в Бессарабский край три козачих семейства

Усмотрев из их отзывах желания просителей сволей способствовать Вышним образом столь полезному до распространения здешнего народонаселения и приказал дать им знать, что что так расположения их заслуживает полнейшего внимания и одобрения областного начальства, и что достижения вящим для них тут признательности. Зависит от успеха в действительном исполнении вышеизложенного их предложения.

Что же касается до отвода просимой ими для собственного поселения земли я ответ отвечал им, что на сіе должны ожидать они начальничьего Вашего разрешения.

Долгом почитаю донести ответ, изъясненномъ Вашему Высокопревосходительству я приемлю честь представить при сем и две просьбы в приложении.

Действительный статский советник

ДАОО. – Ф.1. – Оп. 1 – Ф.214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк.2-5, 16.

Alisa Logeshnyk

**Participation of a regimental osauls of Roman Sogutches'kyi and Gavryl Varenyk in the migration of the Mouth-Danube Budjak Cossacks
(on materials of Odesa region State Archives)**

In this article on the basis of the archival and printed material role that of Roman Sogutchevs'kyi's and Gavryl Varenyk's role in migration of the Mouth-Danube Cossacks in Budjak.

Key words: Mouth-Danube Budzhatsky Cossacks, Budjak.

Участие полкового есаула Романа Согоучевского и Гавриила Вареника в поселении усть-дунайских буджацких казаков (на материалах Государственного архива Одесской области)

В статье на основе архивных и опубликованных материалов исследуется роль Романа Согоучевского и Гавриила Вареника в поселении усть-дунайских буджацких казаков в Буджаке.

Ключевые слова: усть-дунайские казаки, Буджак

Рецензент: Т.Г. Гончарук, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 94 (477) «1828-1829»

Олена Бачинська, Олександр Середа

**ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ДОКУМЕНТИ ПРО ЗАДУНАЙСЬКЕ
КОЗАЦТВО НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-
ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1828-1829 рр.**

До уваги читачів пропонуються османсько-турецькі документи та їхні описи, що містять інформацію про службу задунайських козаків в Османській імперії та зберігаються в Урядовому османському архіві м. Стамбул (Туреччина) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

Ключові слова: козацтво, російсько-турецька війна 1828-1829 рр., османсько-турецькі документи

Про вихід та перебування запорожців у межах Османської імперії в кінці XVIII – 20-х рр. XIX ст. присвячене не одне дослідження в історичній літературі XIX-XX ст. Проте, більшість з них оснований на російських документах цього періоду, інформації та спогадах записаних від задунайських козаків. Одним із недостатньо висвітлених і суперечливих залишається питання становища та служби задунайців напередодні та під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр., перехід частини козаків на чолі з отаманом Й.Гладким до Російської імперії та наслідки для тих козаків залишився в Туреччині. За допомогою залучення опублікованих і архівних османсько-турецьких документів, зіставлення їх із документальними матеріалами вітчизняного походження автори статті намагались розібратися в зазначеному питанні. За допомогою залучення опублікованих і архівних османсько-турецьких документів, зіставлення їх із документальними матеріалами вітчизняного походження автори статті намагались розібратися в зазначених питаннях.

Запропоновані нижче документи та анотації публікуються вперше. Вони зберігаються в Урядовому османському архіві м. Стамбул (Туреччина) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi; далі – BOA). Матеріали фондів «НАТ» та «С.АС» являють собою документи пов'язані з комплектування військових підрозділів, їхнє забезпечення, фінансування, переміщення, реформування, службу тощо. Слід зауважити, що задунайські запорожці в османсько-

турецьких документах мали назву, як і раніше у XVIII ст. – Буткальських або Поткальських козаків (Potkalı/Butkalı Kazakları), «Potkalı» чи «butkalı» походить від татарського «potka» чи «butka» – варена пшенична крупа крупної фракції чи каша з пшеничної крупи³⁴⁵. У такому значенні термін «potka» чи «butka» вживається в усіх тюркських мовах кипчакської групи до якої входять ногайська і кримськотатарська мови³⁴⁶. Ногайці і кримські татари ідентифікували запорожців як козаків, які вживали куліш на загальній трапезі, чи «козаки з кулішем (тобто кашею з пшеничної крупи)» potkalı (butkalı) = potka (butka) + lı (буквальний переклад «з кашею»)³⁴⁷. В подальшому термін «potkalı» чи «butkalı» був запозичений османським офіційним діловодством. Незрозуміла назва для османської бюрократії часто викривлялась особливо у фінансових документах, де використовується стиль почерку *сіякат*, що дозволяв не вписувати діакритичні крапки. В результаті деколи зустрічаються написання «rankalı», «rontalı»³⁴⁸.

Запропоновані анотації до османських документів і документи можна розподілити на декілька груп.

Перша група відображає безпосередні характер служби в мирний та військовий час, бойові операції, в яких мали брати участь задунайських запорожців (док.№1,2,4,5,8). Вона підтверджує та доповнює вже відому інформацію про службу козаків. Так, зокрема, вони зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролись за свою незалежність. Вже на початку 1821 р. загони грецьких патріотів на чолі з О. Іпсіланті мали бої з турецькими військами в Подунав'ї та Дунайських князівствах, в тому числі там, де знаходились задунайські козаки, а саме в турецькій армії сераскера Озим-паші, близько двох тисяч в Яссах, на чолі з наказним отаманом Н. Білугою перебували у Волощині. Протягом 1824 – 1826 рр. понад тисячу козаків були дислоковані в районі Мореї (п-ів Пелопонес), 40 козацьких чайок брали участь у боях під Міссолунгою (м. Месолонгіон в Західній Греції; друга осада турецькою армією Ібрагіма-паші тривала протягом травня 1825 р. – квітня 1826 р.). Саме тут загинув й кошовий отаман Семен Мороз, а греки захопили групу запорожців й ув'язнили їх на декілька років у монастирі. Повернулись вони лише завдяки заступництву афонського архімандрита Філарета, який до цього

³⁴⁵ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1911. – Т. IV, ч. 2. – С.1284, 1676.

³⁴⁶ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1978. – Т.2. – С.201-202.

³⁴⁷ Pritsak O. İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648) // İlmî Araştırmalar. № 7. – İstanbul, 1999. – С.281.

³⁴⁸ BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya № 20. – Gömlek № 896 [1201. Ra. 29]; BOA. – Fon adı:C.AS. – Dosya № 172. – Gömlek № 7501 [1242.N.29].

побував на Січі і закликав козаків не воювати проти греків³⁴⁹.

Такі дії османського керівництва неодноразово викликали незадоволення задунайців, що проявлялось у переході окремих груп козаків до Російської імперії.

Напередодні російсько-турецької війни 1828-1829 рр. (з осені-зими 1826 р.) відбулось формування в складі турецької армії регулярного кавалерійського регіменту, що забезпечував порядок у провінції Сілістра. Регімент складався з трьох дивізіонів (частин) – турецького, татарського й запорозько-козацького. Відомо також про платню та обмундирування, що мали там саме задунайці в цьому регіменті. Формування регіменту було покладено на сілістрінського намісника Ахмет-пашу, він мав діяти за спеціально розробленим для даного з'єднання положенням від 16 листопада 1826 р.³⁵⁰ (хоча перед цим для більшості провінційних залог Османської імперії як зразок брали положення для залоги фортеці Відін). Підрозділи формувались з округів Бабадаг, Мачин і Сілістра, змінювалися кожні чотири місяці. На 1323 офіцерів і рядових кавалеристів – 329 складали запорозько-козацькі. Першим керівником всього сілістрінського кавалерійського реєстру був Мехмед Емін ага. Запорозько-козацьку частину очолював мусульманин – першим отримав звання керівника (Kazak Başlı Ağa) цієї частини Алі Коч Ага. Крім нього в частині було 3 капітани (Yüzbaşı), 6 лейтенантів (Yüzbaşı Mülâzımı), 3 прапорщики (sancaktar), 6 сержантів (Çavuş), 30 капралів (сотників, Onbaşı) і 270 кавалеристів, священник, 3 постачальники, 6 трубачів. Усім офіцерам і рядовим кавалеристам надавалась майже однакова платня, а також уніформа. Капітан запорозько-козацької частини носив «трансильванський «kalpak» білої смушки» зі шликом, а всі інші «чорної смушки», куртки блакитного кольору, сорочку (gömlek), дощовик з капюшоном, чоботи. Озброєння капітана складав штик і шамшур (şimşir), а рядових кавалеристів ще й кавалерійський пістоль³⁵¹. У регіменті козацькому капітану сплачували на місяць – 100 курушів (срібна турецька монета куруш/гуруш (грош); хорунжому і сержанту – по 50; капралу – 30; священнику – 25.

Зазначене вище міститься у одному з османсько-турецьких документів, опублікованому в англomовному варіанті дослідником Авігдором Леві³⁵². Умови та організацію подальшої служби цього

³⁴⁹ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С.307; Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Там само. – С.54-55.

³⁵⁰ Translation of the founding regulation of the Silistra cavalry regiment of 16 November 1826. Text of Imperial Rescript [Avigdor L. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes]//Harvard Ukrainian studies. – 1982. – V.VI, number 3, September. – Doc. № 1.

³⁵¹ Там само.

³⁵² Там само.

регіменту розкриває друга група, запропонованих авторами цієї статті читачеві джерел. Вона пов'язана із організацією, умовами служби турецьких запорожців, їхньої плані та підпорядкування; розкриває підготовку до війни Османської імперії (док. №2-6, 8-10).

І третя група документів, дозволяє переглянути або уточнити причини та можливості переходу задунайських козаків до Російської імперії у травні 1828 р. на чолі з кошовим отаманом Й.Гладким (док. № 4-6). Дозволимо собі дещо розвинути зазначену теми.

Складна міжнародна ситуація 1826-1827 рр. послаблювала Османську імперію й одночасно змушувала її готуватися до війни з Росією. Як відомо з представленого нижче документу № 4 в лютому 1828 р. сілістрінський валі Ахмед Паша, надіслав Великому Візиру повідомлення про додаткову організацію 600 козаків і надання їм зброї.

Офіційно російсько-турецька війна розпочалась 14 (26) квітня 1828 р. «Загальний перехід запорожців на чолі з кошовим отаманом Й.Гладким» до Російської імперії в травні 1828 р. мають неоднозначні оцінки в літературі та описуються доволі схематично. З невеликими дрібницями, але більшість дослідників (Ф.Вовк, П.Короленко, А.Д.Бачинський та ін.) зазначала наступне. Близько двох тисяч задунайців, які дотримувались протурецьких настроїв на чолі з кошовим отаманом була мобілізована до Сілістри. Після того кошовий отаман Й.Гладкий повернувся на Січ і перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії. Вони принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення до російської держави не окремого підрозділу, а всього козацького Коша. Після того частина населення Січі була вирізана турками, а частина, яка врятувалась, оселилася в різних містах і селищах Добруджі, а згодом, навіть, служила у залогах турецьких фортець (док.№9-10). Саму козацьку Січ султанський уряд заборонив відновлювати. Козаків у Сілістрі турецька влада роззброїла і відправила у в'язницю – спочатку до Адріанополя, а потім до Константинополя, згодом звільнила і вони повернулися в дунайську дельту на землі колишньої Січі.

За російськими документами 10 (22 травня) 1828 р. базарчуцька бессарабська карантинна застава рапортували, що «близько 12 годин після півночі прибув до тутешнього порту через Кілійські гирла на невеликому човні з десятьма особами запорожців» «при двох бунчуках, та трьох прапорах, турецької Запорозької Січі кошовий отаман Осип Гладкий з тим, щоб з запорозьким військом, що є під його відомством поступити у відомство Російської імперії». Наступного дня прибув ще 61 човен, на яких було від 500 до 700 чоловіків і жінок. Отаман повідомляв,

що за ним мають слідувати ще до тисячі осіб³⁵³. Російські карантини протягом 14-26 травня (26 травня – 7 червня) повідомляли, що з території колишньої Січі вийшло ще близько 500 осіб³⁵⁴. 25 травня (6 червня) «при кошовому з отаманами та козаками всього 218 осіб... відправились до переправи через Дунай при селищі Сатуново»³⁵⁵ та 27 травня (8 червня) допомагали російським військам переправлятися через Дунай. Тут вони зайняли території, підвладні колишній Січі.

За цей самий час маємо декілька повідомлень із османської адміністрації (док. №5-7). Так, за повідомленням захисника Тульчі Ібраїма Паші сілістрінському валі (губернатора) 22 травня 1828 р. кошові (?) отамани, оминаючи Тульчу, прийшли в Дунавець, зібравши козаків у «протоці Гедерлез» (Георгіївське гирло) і навколишній місцевості оголосили про наявність державного фірману, за яким козаки з лівого берега Дунаю мали направлятися в бік Румелії (щоб вони не казали!). Вже 26 травня 1828 р. сілістрінський валі Ахмед Паші повідомляв Великого Візира про те, що кошовий отаман залишив Сілістру для того, щоб в окрузі Тульча зібрати козаків і відправити їх до фортеці Браїла, а в дійсності він, не доправивши козаків до фортеці, перевів їх до Росії. Датування цих повідомлень та їхній зміст дозволяє припустити наступне. По-перше, кошовий отаман зі старшиною, які повернулися із Сілістри мали розпочати переселення запорожців з пониззя Дунаю в Румелію, як про це зазначали самі козаки і писав Ф.Вовк³⁵⁶. В той самий час цим фірманом козаки мобілізувались на службу до лав турецької армії для захисту придунайських фортець. За це опосередковано свідчить і повідомлення Й.Гладкого на базарчуцькій заставі про те, що «з Константинополя йде паша з 40 000 корпусом Війська, з яких має намір залишити в фортецях: Бабі (Бабадаг – О.Б., О.С.) 20 000, в Тульчі 10 000 та Ісакчі 10 000»³⁵⁷.

По-друге, наявність зазначеного фірману пояснює швидкість з якою Й.Гладкий «на невеликому човні з 11 запорожцями при двох бунчуках та трьох прапорах Турецької Запорозької Січі» вже 22 травня прибув до базарчуцького карантину й очікував на подальший активний вихід козаків з сім'ями. Наявність вищезгаданого повідомлення сілістрінського валі Ахмеда Паші 26 травня 1828 р. (док. №7) свідчить про те, що османська адміністрація відразу дізналась про дії козаків.

³⁵³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 7 за 1828 р. – Арк. 2-9зв.

³⁵⁴ Каюк С. М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – С.173.

³⁵⁵ ДАОО. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.7 за 1828 р. – Арк. 5-7зв.

³⁵⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам]. – С.65.

³⁵⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 7 за 1828 р. – Арк.7зв.

Спонтанність переходу визначається, на наш погляд, ще декількома обставинами. Мобілізація козаків та заплановане їхнє переселення з пониззя Дунаю, не давали можливості скористатися варіантом переходу на бік Росії, коли вона б перейшла Дунай. За таких обставин не відомо, як би поставилось керівництво російської армії й солдати до козацького населення. Важливо також врахувати і те, що Й. Гладкий не міг не розуміти складність становища, в якому опинялися козаки та їхні родини, коли османські військові довідаються про його перехід. Кошовий отаман С. Мороз зауважив, що коли «кошовий тікатиме, турки знищать усіх запорожців, де тільки хто є», саме так пояснив своє ставлення до переходу Коша на бік Росії і попередник Й.Гладкого кошовий отаман В.Незамаївський: «Тікати?.. Як його тікати! Багато народу запропастимо – турчин повирізує!.. Ні, нехай хто заводив, той и виводить, а я не буду виводити!»³⁵⁸. У 1824 р. група задунайців, яка перейшла до Росії також твердила: «Якщо кошовий втече, то турки почнуть знищувати всіх запорожців, які де тільки є»³⁵⁹. Про те, що Й. Гладкий все ж таки розумів відповідальність свого вчинку, свідчить й те, що він опікувався тими козаками, яких сам відвів до Сілістри. Він писав генерал-фельдмаршалу І.І.Дібічу у 1830 р., що особисто відвів «сілістрійському паші запорожців 600 осіб з духовним причетом, ієромонахом, дяком і тропаром, всього 603 чоловіки»³⁶⁰. Можна припустити, що це могли бути згадані вище 600 задунайців, яких кошовий отаман за наказом османського керівництва мобілізував в лютому 1828 р. (док. № 4). Якщо взяти до уваги ще близько 329 осіб, що служили у сілістрінському реєстрі, то лише у Сілістрі перебувало до тисячі задунайських козаків. Їхня доля склалася по-різному. 600 козаків, як зазначав Й.Гладкий у 1830 р., було «відразу відправлено з Сілістри в Константинополь й утримувались під вартою, багато хто з них від нестатку їжі та інших потреб померли; 65 чоловік протягом 1829 та 1830 років встигли з неволі звільнитися і прибули на місце свого проживання, а залишилось лише 263 особи». Кошовий клопотався про їх звільнення, що й сталося внаслідок, ймовірно, відповідних дій російського представника в Стамбулі³⁶¹. Інші козаки, які служили в реєменті були відправлені з Європейського фронту до Стамбула, а згодом в Анатолію³⁶².

Про більш-менш лояльне ставлення османської адміністрації до козацтва свідчить й наступні факти. В лютому 1829 р., за безпосередньої участі сілістрінського валі Ахмед паші, був сформований новий реємент із 1300 вершників, до складу якого

³⁵⁸ Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998.

³⁵⁹ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: МП «Гермес», 1994. – С.105.

³⁶⁰ ДАОО. – Ф.1. – Оп.214. – Спр. 7 за 1828 р. – Арк.177.

³⁶¹ Там само. – Арк.177 зв.

³⁶² Translation of the founding regulation of the Silistra cavalry regiment. – P.387.

входили колишні задунайські козаки (док.№8). Протягом 1829 р. в ньому служили близько 150 козаків і 25 священиків, але вже без власних керівників. Їх об'єднали в управління з турецькою частиною регіменту. В липні 1830 р., козаків разом з іншими частинами направили до Стамбулу для здійснення військової підготовки та переобмундирування (док. 9). Після 1830 р. козацька частина регіменту не формувалась³⁶³, а козаки були лише супроводженням й охороною османській адміністрації (док.№10).

Таким чином, запропоновані до уваги османсько-турецькі документи дозволяють уточнити та доповнити відомі джерела російського походження про становище та службу задунайських запорожців протягом 20-30-х рр. XIX ст.

Документи:

Документ №1. Silistre Valisi Salim Paşa'nın, Tatar askeriyle Bahadır Giray Sultan'ın ve Tokalı «Potkalı» Kazak taifesi ile Babadağı ayanının maiyetinde bulunmaları için emirler gönderilmesi talebi. [1236.B.03].

Розпорядження Сілістринського губернатора Селіма паші, відправити загін Поткалі козаків та татарське військове з'єднання Бахадир Гірея Султана для заспокоєння аянських заворушень в Бабадазі. [1821.04.06].

BOA.–Fon adı:HAT. – Dosya №934. – Gömlek №40431 [1221.B.03/06.04.1821].

Документ №2. Silistre havalisinde ber muceb-i irade Tatar, Türk ve Potkalı Kazakları'ndan bir tertib 1323 nefer süvari tahrir edildiğine, gönderilen bir mikdarı Dersaadet'ce talim ve iade edilmiş ise de, oraca mütebakilerin talimi için Solkolağası Said Mirza ile Enderun ağalarından birinin Binbaşı nasbi ile Silistre'ye i'zamları münasib olacağına dair Serasker Mehmed Hüsrev Paşa ve Nazır Mehmed Yekta Efendi'den. a.g.y.tt. [1242.Z.29].

Відповідно указу в околиці Сілістри, з татар, турок і поткалі козаків сформувати та записати до реєстру 1323 вершників, а деяку їхню кількість направити на підготовку за Стамбульським зразком з подальшим поверненням. Для здійснення відправлення, від сераскера Мехмед Хюсрев Паші та Назиря Мехмед Йекта Ефенді – Агі Лівого Крила (військового напрямку), призначити Саїд Мурзу разом з одним Ага – Ендерун, майором (тисячником), які мають зібрати, тих хто підходить для відправлення до сілістри й тих, хто підходить для підготовки, з тих хто залишився в тій місцевості. [24.07.1827]

BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 309. – Gömlek № 18248 [1242.Z.29/24.07.1827].

³⁶³ Там само. – Р.387-388.

Документ №3. Silistre'de bulunan iki tabur Asakir-i Mansure'nin zabıt ve efradının isimleriyle aylık miktarı maaşlarını ve ta'yinatlarını ve Tatar süvarileri Türk uşakları ve Kazak taifesi masarifatını havi defter. [1243.B.15].

Регістр, що вміщує витрати: на місячну зарплату і пайки для офіцерського і солдатського складу двох загонів Мансурового Війська; також витрати на татарських вершників, турецьких і козацьких загонів. [01.02.1828].

BOA.–Fon adı:C.AS. – Dosya № 636. – Gömlek №26821 [1243.B.15/01.02.1828].

Документ №4. Maiyeti için 600 nefer kazak askeri tertip eylediğinden ve bunların tüfenkleri olmadığından bahisle 600 tüfenk verilmesi ve 200 nefer sekban askerinin tedariki hususu reylerine sulunduğu hakkında Silistre Valisi Ahmed Paşa'dan Sadaret'e gönderilen kaime.[1243.B.22].

Документ направлений Великому Визирю від сілістрінського валі Ахмеда паші сприводу організації 600 кінних козаків для допомоги та супроводу, на випадок відсутності в них зброї, надати їм 600 рушниць; та формування 200 військових сейбан (яничар) для заготовельних робіт. [08.02.1828]

BOA.–Fon adı:HAT. – Dosya № 1086. – Gömlek №44189 [1243.B.22/ 08.02.1828].

Документ №5. Tuna sahillerindeki Tatar kabilesiyle Türk Uşağı, Babadağı, Maçın ve Silistre kazalarındaki Pontalı kazaklarından dört ayda bir nöbetleşe Silistre'de süvariler durması, g.tt. [1242.N.29].

Про забезпечення порядку та охорони в Сілістрі протягом чотирьох місяців кавалеристами від татар, орд, які знаходяться на берегах Дунаю разом з Поткали козаками, які знаходяться в округах-каза Тюрк-Ушак, Бабадаг, Мачин та Сілістра. [26.04.1828].

BOA.–Fon adı:C.AS. – Dosya № 172. – Gömlek №7501 [1242.N.29/26.04.1828].

Документ №6. Potkalı Kazaklarının koşulları olan lâin Tolçı'ya uğramayarak Dones karyesine gelip Hızırilyas boğazı ve sair o havalide olan Kazakları toplayarak devletin fermanı vardır cümledenizi bu taraftan Rumeli tarafına nakledeceğiz ne dersiniz diye sual eylediğine ve saireye dair Tolcı Muhafızı İbrahim Paşa'dan Silistre valisine gönderilen şukka. [1243.Za.08].

Лист від захисника Тульчі Ібрагима паші до сілістринського валі. Звільнені кошеві Поткали козаки, минуючи Тульчу, прийшли в село Дунавець. В протоці Гедерлез та навколишній місцевості зібрали там місцевих козаків, оголосили про наявність державного фірмана, за яким усі вони (козаки) з цього боку направлялись в бік Румелії, щоб вони не говорили. [22.05.1828].

BOA. –Fon adı: HAT. –Dosya №1087. –Gömlek №44249B [1243.Za.08/22.05.1828].

Документ №7. Tolcî kazasında Potkalı kazakları toplayıp İbrail Kalesi'ne götürmek için oraya göndermiş olduğu Koşoy nam zatın bazı merkumları mezkûr kaleye götürmeyerek Rusyalıya götürmüş olduğuna ve saireye dair Silistre Valisi Ahmed Paşa'dan Sadaret'e gönderilen kaime. [1243.Za.12].

Надісланий офіційний документ Великому Визирю від Сілістренського валі Ахмеда Паші відносно Кошового (як він є за іменем), який був надісланий для зібрання Поткали козаків в каза Тулча і відправлення їх до фортеці Браїла, а в дійсності не доправивши вищезазначених [козаків] до згадуваних фортець, він доправив їх та інших до росіян. [26.05.1828].
BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya №1087. – Gömlek №44249 [1243.Za.12/26.05.1828].

Документ №8. Silistire Valisi Ahmed Paşa'nın marifetiyle havalideki Tatar kabilelerinin Türk uşağı ve Potkalı Kazakları'ndan, zabitleriyle beraber yeniden bin üç yüz süvari askeri tertibi hakkında, a.g.y.tt [1244.Z.29].

Відносно організації, знову разом з офіцерами 1300 військових вершників з перебуваючих на окільній місцевості Татарських орд, Турецьких хлопців і Поткали козаків, за безпосередньою участю Силістринського валі Ахмеда Паші.[07.02.1829].
BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya № 296. – Gömlek № 17641 [1244.Z.29/07.02.1829].

Документ №9. Silistire ve havalisinde bulunan Tatar kabileleri, Türk ocağı ve Potkalı Kazakları'ndan teşkil olunup, İstanbul'a getirilen talim ve terbiye olunan süvarilerin teşkilatlarına ve tensik suretine dair. a.g.y.tt.[1245.Z.29].

Відносно доправлених до Стамбулу знайдених в Сілістрі і навколишній місцевості, організованих Татарських орд, Турецького корпусу і Поткали козаків, і здійснення військової підготовки і тренування цих вершників і реформування їхнього обмундирування. [21.06.1830].
BOA. – Fon adı: HAT. – Dosya №296. – Gömlek №17595 [1245.Z.29/21.06.1830].

Документ №10. İbrail nazırı maiyyetindeki Potkal Kazakları'nın altmış nefere çıkarılması ve tayinatlarının ona göre verilmesi.

Про виділення назирю Браїли шести Поткали козаків для супроводу.
BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya №307. – Gömlek №12665 [1255.S.25/05.10.1839].

Olena Bachyns'ka, Olexander Sereda

Osman-Turkish documents on Cossacks of Zadunays'ka Sich before and during the Russian-Turkish war 1828-1829

To attention of reader the Osman-Turkish documents and their annotations are offered which have information on service of the Cossacks of Zadunays'ka Sich in the Ottoman empire. The documents are kept in the Governmental Osman Archive Istanbul (Turkey) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

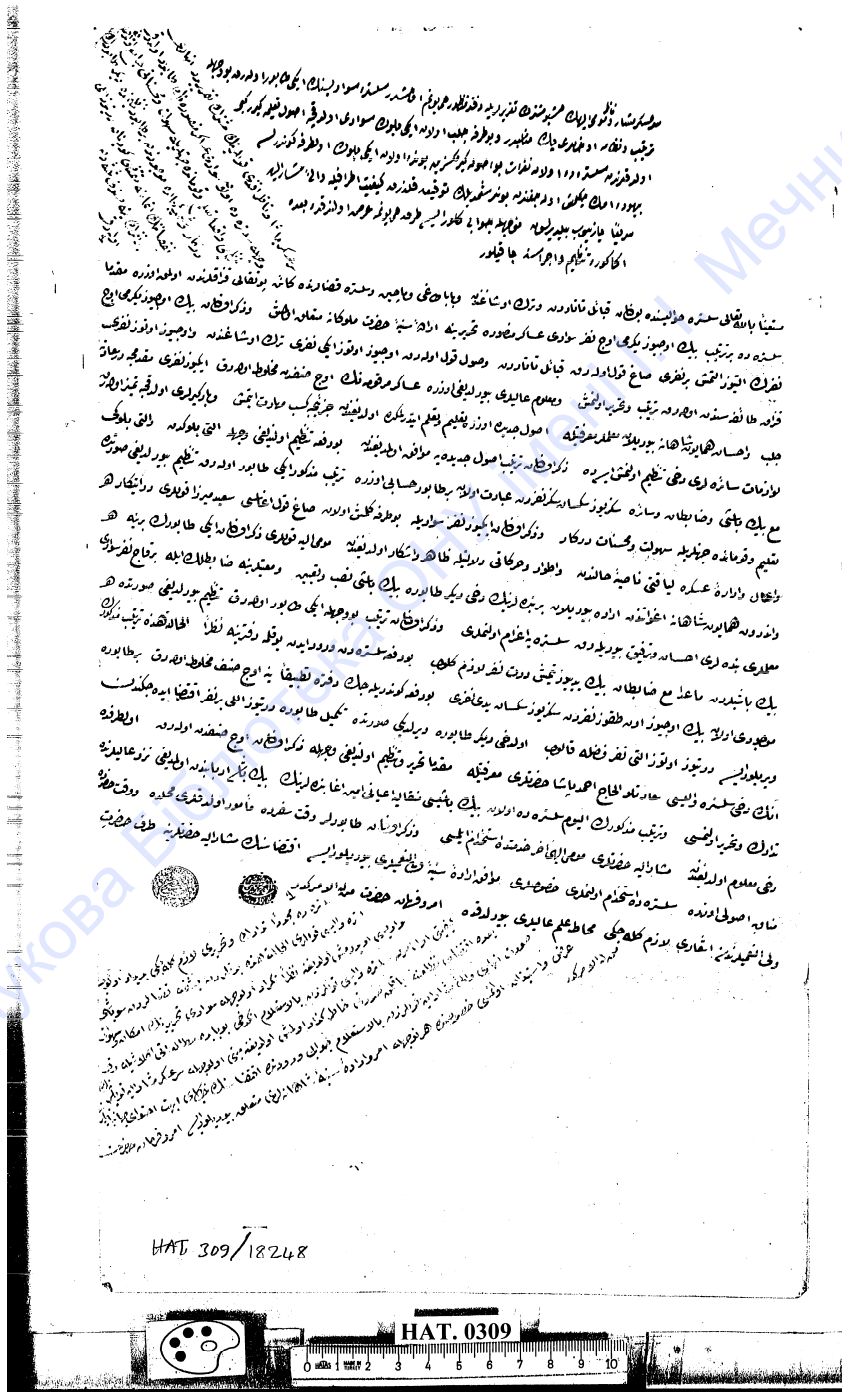
Key words: Cossacks, Russian-Turkish war 1828-1829, Osman-Turkish documents

Олена Бачинская, Олександр Серета
Османско-турецкие документы о задунайском казачестве накануне и
во время русско-турецкой войны 1828-1829 гг.

Вниманию читателей предложены османско-турецкие документы та их аннотации, которые имеют информацию про службу задунайских казаков в Османской империи и хранятся в Правительственном Османском архиве г. Стамбул (Турция) (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

Ключевые слова: казачество, русско-турецкая война 1828-1829 гг., османско-турецкие документы.

Рецензент: Т.В. Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України)

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 94(477)«1656»

Тарас Чухліб**«ВІЙНА І МИР» ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В ПРОЧИТАННІ ІСТОРИКА ЯРОСЛАВА ФЕДУРУКА****(Рец. на: Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року.****Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст.****– К.: ВД «Києво-Могилянська академія». – 623 с.)**

«У цій книзі розглядається проблема, яка хвилювала людство протягом усього його цивілізаційного існування, – війни і миру», – такими гучними словами розпочав свою книгу Ярослав Федорук. Однак не лише це глобальне питання зацікавило знаного історика, а й та важлива проблема як під час періоду «війни і миру» започатковуються нові політичні інституції та державні утворення. Як зазначав свого часу видатний німецький вчений Макс Вебер, нація або ж етнос усвідомлюють себе як щось цілісне й специфічне, насамперед, при зіткненні чи взаємодії з іншими народами і державами, тобто вони здійснюють ідентифікуються лише у тому випадку, коли вступають у систему міжнародних відносин. І саме тому нова ґрунтовна монографія вченого з одного боку продовжує його попередні напрацювання³⁶⁴, а з іншого – є надзвичайно актуальною, адже комплексно розглядає одну з перших спроб самопроголошеної на теренах Речі Посполитої держави Богдана Хмельницького стати об'єктом міжнародної політики у Центрально-Східній та Східній Європі.

Відомо, що дипломатичний акт у Вільно 1656 р. започаткував цілу серію переговорів між Московським царством і Річчю Посполитою, наслідком яких стало укладення сумнозвісних антиукраїнських Андрусівського перемир'я 1667 р., а згодом і Вічного миру 1686 р. До примирення між Варшавою та Москвою так чи інакше залучалися Австрія, Франція, Англія, Швеція та Бранденбург. У даному випадку слід наголосити на тому, що західноєвропейська історіографія оцінює міжнародну ситуацію, яка склалася на середину – другу половину XVII ст. в межах т. зв. Генеральної кризи. Це була загальна політична криза, яка на думку багатьох вчених, характеризувалася періодом інтенсивних військових конфліктів та повстань васалів проти своїх сюзеренів («васальної активності»), що на той час охопили увесь Європейський континент.

³⁶⁴ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. – 120 с.; Його ж. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. – Львів, 1996. – Ч.1:1654. – 264 с.

Отже, монографія присвячена актуальній проблемі, що становить великий науковий та практичний інтерес як в силу теоретичної важливості, так і в зв'язку з недостатньою розробленістю. Хоча оцінку процесам міжнародного утвердження Українського гетьманату, починаючи від XIX ст., давало багато вчених (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Ф. Уманець, В. Липинський, О. Терлецький, С. Томашівський, С. Рудницький, Д. Оляничин, Б. Крупницький, В. Гарасимчук, М. Андрусак, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин, М. Марченко, І. Бутич, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, М. Кордуба, В. Дубровський, А. Яковлів, Л. Окиншевич, Д. Дорошенко, М. Петровський, І. Крип'якевич, О. Прицак, З. Когут, О. Субтельний, В. Смолій та В. Степанков, Д. Наливайко, Л. Винар, Л. Мельник, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, Ю. Мицик, В. Щербак, Ф. Сисин, О. Гуржій, П. Сас, С. Плохій, С. Величенко, С. Леп'явко, В. Брехуненко, Т. Чухліб, О. Галенко, В. Горобець, В. Станіславський, В. Газін), однак до розкриття значення для української історії Віленського договору 1656 р. більшість з названих вчених зверталися лише епізодично.

Мета рецензованої книги полягає в тому, щоб, по-перше, на основі вивчення різноманітних джерел, а також аналізу української, російської, польської, шведської, французької, німецької та англomовної історіографії дослідити розвиток міжнародних відносин у середині XVII ст. в напрямку укладення мирного договору між Московським царством і Річчю Посполитою. На основі московських, польсько-литовських, австрійських і українських документів автор простежив розвиток дипломатичних дискусій під час роботи посольського з'їзду, а також визначив, яке місце в обговореннях під Вільном займало питання політико-правового статусу України та її кордонів та як цей договір вплинув на зовнішню політику уряду Богдана Хмельницького.

Хронологічні межі дослідження науково обґрунтовані, а дослідження має такі завдання: розкриття дипломатії Габсбурзької імперії наприкінці 1654 – у середині 1655 рр., в результаті якої почалися переговори австрійських послів у Москві про польсько-московське примирення; показ реакції Шведського королівства на зміни міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі після сходження на шведський престол у червні 1654 р.; з'ясування того, як напад Швеції на Річ Посполиту вплинув на міжнародні відносини того часу, зокрема на російсько-шведське протистояння у Великому князівстві Литовському, Лівонії та балтійському регіоні в цілому; вивченні політики Бранденбурзького князівства і Східної Пруссії та її впливи на дипломатію Швеції, Росії і Речі Посполитої; визначенні ролі Австрії у планах Яна Казимира щодо визволення країни від шведського і російського завоювання; встановлення мотивів польсько-литовських політиків, за якими вони

здійснювали проект передачі корони комусь із інших володарів *vivente rege*, тобто за життя пануючого короля; аналіз московсько-литовсько-польських відносин від осені 1655 р. до середини 1656 р., коли Олексій Михайлович і Ян Казимир вирішили всі питання щодо майбутніх переговорів під Вільном і виробили повноважні інструкції своїм послам; характеристика політики Швеції у період, коли між Росією і Річчю Посполитою велися безпосередні переговори про скликання Віленської комісії, і виділити впливи Франції на розвиток дипломатії у Центрально-Східній Європі у цей час; дослідження позиції Української держави Богдана Хмельницького у 1656 р. щодо ймовірного укладення миру між Росією і Річчю Посполитою; аналіз самого процесу переговорів під Вільном, етапи роботи комісії, головні проблеми, довкола яких учасники вели дискусії, і умови самого договору від 3 листопада 1656 р.; вивчення діяльності українського посольства на переговорах і реакцію політиків у Чигирині на новини про укладення Віленського договору.

Слід зазначити, що у книзі Я. Федорука окрім українських праць і джерел використовувалися також дослідження і матеріали російського, польського, шведського, німецького, англійського та латинського походження. Бралися також до уваги хорватські, данські, французькі й італійські документи. Залучення такого широкого комплексу публікацій та архівних матеріалів дало змогу авторові багатогранно оцінювати події та явища з погляду безпосередніх учасників історичного процесу. Окрім того, до наукового обігу залучено багато рукописних джерел з цієї проблематики, які зберігаються в українських, російських і польських архівних та бібліотечних зібраннях. Чимало фактичного матеріалу було запроваджено у результаті ретельного вивчення публікованих корпусних або серійних багатотомних видань джерел, які є підставовими для вивчення історії Польщі, Росії, Англії, Швеції, Бранденбурга-Пруссії тощо. Були опрацьовані навіть протоколи шведського риксроду.

У першому розділі «Проблема війни і миру у відносинах між Річчю Посполитою, Московською державою і Швецією у першій половині 1655 року» (сс. 59-129) розкриваються складні дипломатичні відносини між Росією, Річчю Посполитою та Швецією, до яких залучилася й козацька Україна. Автор оцінює договір між Росією та Україною як прийняття гетьманом царського протекторату. У цьому розділі також розкривається посередництво Австрійської імперії між Москвою та Варшавою, а також зовнішня політика Бранденбурзького курфюрства. Автор ґрунтовно розкриває суперечності, які існували між Річчю Посполитою та Шведським королівством напередодні Північної війни. У даному контексті досліджуються шведсько-

російські та шведсько-українські відносини, австрійсько-шведські дипломатичні зв'язки та зовнішня політика Французького королівства.

Досягненням автора монографії є визначення у другому розділі «Розвиток дипломатії у Центральній-Східній Європі в перші місяці шведського вторгнення до Речі Посполитої (липень – грудень 1655 року)» (сс.130 – 208) питання про наявність «ідеї миру» в Центральній-Східній Європі на початку вторгнення Карла X Густава до Речі Посполитої. Окрім того, у цьому розділі розкриваються австрійсько-польські та австрійсько-шведські відносини під час першого року Північної війни, які подаються у взаємодії з політичними позиціями Бранденбурга-Пруссії та Франції. Особливу увагу Я.Федорук звертає на переговори московського царя Олексія Михайловича з гетьманами і шляхтою Великого князівства Литовського, прибуття австрійського і шведського посольств до Москви у 1655 р. Дані історичні сюжети розглядаються вперше в українській історіографії. По суті, другий і третій розділи дисертації є вступними, адже розкривають передумови міжнародної ситуації, які призвели до Віленської комісії.

Безпосередні приготування до скликання польсько-російської мирної комісії у Вільно 1656 р. досліджуються в четвертому розділі «Підготовка московсько-польських переговорів і дипломатичне втручання європейських країн у першій половині 1656 року» (сс.209 – 322). Автором, зокрема, з'ясовано, що саме Австрійська імперія домоглася скликання польсько-російської мирної комісії: «Наприкінці 1655 року Москва стояла на порозі війни зі Швецією і австрійська дипломатія цілеспрямовано штовхала Олексія Михайловича до цього конфлікту. Габсбурзька імперія постійно відчувала велику загрозу як з боку Швеції, так і багатьох європейських країн, що підбурювали Карла X здійснити напад на Австрію. ...Посередницька політика імператора, що велася при дворі Яна Казимира, досить вдало накладалася на успішну діяльність Алегретті й Лорбаха у Москві. ...Отож Фердинанд III брав на себе досить важкі посередницькі зобов'язання, оскільки домовитися про мир між Річчю Посполитою і Москвою, як передбачалося, можна було лише за умови, що Яна Казимира вдасться переконати піти на значні територіальні поступки».

До наукового обігу вперше впроваджено матеріали австрійських посольств до Москви з пропозиціями припинення війни з Польщею. Вказано на причини оголошення Московським царством війни Шведському королівству в 1656 р. На широкому джерельному матеріалі розкривається історія організації Віленських переговорів у червні – липні 1656 р. У цьому розділі також йдеться про французьке посередництво між Швецією і Річчю Посполитою та зовнішню політику курфюрста Фрідріха Вільгельма, австрійсько-польські відносини тощо. Особлива увага

звертається на висвітлення ставлення гетьманського уряду Богдана Хмельницького до підготовки Віленських переговорів. Зокрема, дисертант зазначив: «Навесні 1656 р. українсько-польські переговори відбувалися саме в умовах, коли процес підготовки Віленського з'їзду виходив на завершальну стадію. ...У відповідь на московсько-польські відносини Богдан Хмельницький поживавлював свої контакти з Карлом Ґуставом і Юрієм Ракоцієм, одночасно розвиваючи перед царем плани великого походу в Польщу та Велике князівство Литовське. ... Ще одна справа, яка впливала на вироблення позиції в політиці українського уряду влітку 1656 р., стосувалася Білої Русі».

Розділ четвертий «Віленська комісія у політиці Московської держави та Речі Посполитої (22 серпня – 3 листопада 1656 року)» (сс. 323 – 442) є основною частиною книги Я. Федорука. У ньому автор розглядає: російські, польсько-литовські та австрійські дипломатичні інструкції, які були підготовлені напередодні переговорів, дискусії на першому етапі комісії (22 – 26 серпня); проблему елекції царя на королівство Речі Посполитої (26 серпня – 7 вересня); «релігійне питання»; обговорення на завершальній стадії переговорів та укладення самого Віленського договору (19 жовтня – 3 листопада).

Найбільш цікавим, і не лише для українських істориків, є розділ п'ятий під назвою «Проблема українсько-польського кордону на комісії. Богдан Хмельницький і Віленські переговори восени 1656 – на початку 1657 років» (сс. 443 – 510), адже як зазначає сам автор, українське питання в роботі Віленської комісії було одним з найважливіших. Спочатку автор проаналізував накази Богдана Хмельницького на Віленські переговори: «Інструкція гетьмана порушувала, головним чином, проблеми православної віри у Речі Посполитій, ліквідації унії, захисту православних урядників тощо. Найголовніше питання українсько-польських відносин – окреслення нового кордону між обома країнами – у цьому документі розглядалося в контексті повернення православної людності єпископств, архимандритств, ігуменств, церков і маєтностей духовенства. Тут наголошувалося, що всі ці території повинні були знову стати православними у разі, якщо не вдасться встановити прикордонну лінію згідно зі стародавніми руськими князями». Одночасно вивчається проблема українсько-шведських стосунків, яка полягала у дразливому територіальному питанні: «Не викликає сумніву той факт, що питання точно окресленого українсько-польського кордону набирало для тогочасної зовнішньої політики Богдана Хмельницького першорядної ваги. Очевидною перед нами постає програма гетьмана стосовно формування нового устрою Війська Запорозького на ідеологічній основі, яка своїм корінням стояла на міцному ґрунті історичної традиції київських князів. У взаєминах з Юрієм II Ракоцієм

і Карлом X Густавом вимога встановити кордон по р. Віслу також була тим головним пунктом, від якого Богдан Хмельницький узалежнював укладення договорів із цими правителями».

Дуже актуальними, як це не дивно, для міжнародного становища сучасної України є параграфи 5.2 «Територіальні дискусії на Віленській комісії про Україну. Посольство Романа Гапоненка до Риги та Вільна», 5.3. «Питання білоцерківської прикордонної лінії. Віленські домовленості про Україну» та 5.5 «Ставлення Богдана Хмельницького до переговорів під Вільном в останні місяці 1656 – на початку 1657 років». «Польсько-литовські комісари, згідно зі своєю інструкцією, почали докоряти російським послам за прийняття України під царський протекторат ще перед тим, як московсько-польська війна розпочалася, і за зв'язки Олексія Михайловича з українським гетьманом до 1654 р. Зі свого боку, московські великі послы робили заяви про порушення Яном Казимиром зобов'язань перед козаками, які він брав на коронації у 1649 р. Згідно з їхніми аргументами, Росія прийняла Україну в своє підданство лише для того, щоб Богдан Хмельницький не став васалом інших правителів – турецького султана або кримського хана», – переконливо аргументував свою позицію Я. Федорук.

Автор на широкому міжнародному тлі розкрив велику гостроту дискусій стосовно України, що відбувалися між російськими та польсько-литовськими послами на завершальній стадії переговорів, починаючи з останньої декади жовтня 1656 р. У цілому ж тоді і для Московського царства, і для Речі Посполитої питання полягало в тому, чи договір під Вільном не був остаточною підставою для Богдана Хмельницького, щоб шукати собі іншого протектора, особливо, якщо йшлося про шведського короля. Автор зауважив, що українське посольство під Вільном зі своїми вимогами щодо цілісної України в межах київських князів ніяк не вписувалося в контекст російських домагань царя про елекцію на королівство або польсько-литовських – про відновлення старого кордону за Поляновським миром 1634 р.

Як видається, окремий пункт про Україну, зафіксований у Віленському договорі й справді мав велике значення для московсько-польських відносин. Для виконання цього пункту росіяни брали на себе зобов'язання відправити від імені Олексія Михайловича листи до Богдана Хмельницького та його уряду з вимогою, щоб козаки не переходили за визначену «лінію». Про те, що Річ Посполита готова була прийняти окреслення на елекційному сеймі українсько-польського кордону по р. Буг, обговорювалося не тільки у Вільно, але і на переговорах московського посла Артамона Матвєєва з литовським гетьманом Вінцентієм Гонсевським, що відбувалися в Кейданах у грудні 1656 р.

У книзі досліджено, що восени 1656 р. у столичному Чигирині було проведено щонайменше дві Старшинські ради, головною метою яких стало обговорення проблем українсько-семигородського союзу, майбутньої ліги зі Швецією, російсько-польського договору і діяльності Романа Гапоненка під Вільном. Для успішного здійснення планів Юрія II Ракоція і Карла X Густава у справі залучення козаків проти Речі Посполитої інформація про Віленські переговори, отримана Хмельницьким, накладалася на ці чигиринські обговорення досить вдало. Саме такий настрій повинен був панувати у Чигирині для успішної організації спільного із Семигородом та Швецією походу проти Польщі у той час, коли сам Ян II Казимир укладав угоду з Москвою.

У висновках сформульовано основні результати наукового дослідження. Визначено, що Віленський договір 1656 р., укладений між Річчю Посполитою і Московським царством за посередництва Австрійської імперії був однією з найважливіших дипломатичних подій у Центральній-Східній та Східній Європі в середині XVII ст. Підготовка і проведення Віленської комісії відбувалися в умовах насиченого розвитку тогочасних міжнародних відносин. У деклараціях війни й пошуках миру політика багатьох держав тісно перепліталася в єдиній системі, в якій рішення, що приймалися одними країнами, мали більші чи менші впливи на історію інших країн та народів, що єдналися або протиставлялися під час формування політичних інтересів, коаліцій та союзів у Європі. Отже, дане дослідження виходить за межі локального вузьконаціонального дослідження і містить широкий спектр політики багатьох держав.

Одним із найголовніших питань під час російсько-польських дискусій щодо України була справа західного кордону між Військом Запорозьким і Короною Польською. У таємному царському наказі для російських великих послів на Віленські переговори говорилося обстоювати прикордонну межу між Україною і Польщею по р. Буг (суч. Західний Буг). Вперше росіяни, як аргументовано довів Я. Федорук, порушили це питання перед польсько-литовськими комісарами на шостому засіданні 22 серпня (1 вересня), однак така вимога була зустрінута категоричною відмовою з боку поляків. Останні, згідно з інструкцією Яна II Казимира, мав право погодитися лише на «зборівську лінію». При цьому український історик вступає в полеміку стосовно висвітлення історичних реалій з російським вченим Борисом Флорею.

Укладений 3 листопада 1656 р. Віленський договір зобов'язував Олексія Михайловича стримувати козацьку Україну від нападів на землі Речі Посполитої. Голова російського посольства, окрім того, запевняв польсько-литовських комісарів, що він відправить до гетьмана Хмельницького накази із заборонаю переходити

прикоронну лінію. Однак у цих листах не подавалося інформації про хід переговорів під Вільном та укладені статті договору. Перші реляції українського посла у Вільно Романа Гапоненка про результати його дипломатичного доручення, зроблені в Чигирині після повернення восени 1656 р., викликали негативну реакцію Б. Хмельницького. У той час гетьман рішуче взявся за реалізацію останніх військових і дипломатичних приготувань для здійснення походу на Польщу в союзі з семигородським князем Юрієм II Ракоцієм і шведським королем Карлом X Густавом. Російські політики зрозуміли свої тактичні помилки щодо участі українських представників на Віленських переговорах і, бажаючи згладити напруження, відправляли в той час часті посольства до Чигирини. Упродовж наступних переговорів з Річчю Посполитою, що відбувалися протягом 1658 – 1667 рр., Олексій Михайлович змушений був прийняти вимогу польсько-литовських політиків розділити Україну між двома державами по Дніпру. Цей факт остаточно було закріплено між Московською державою і Річчю Посполитою статтями договору 1686 р. Такі наукові підсумки зробив у своїй монографії Я. Федорук.

На жаль, автор хоча б схематично не відобразив післявіленську політику уряду Українського гетьманату, як Б. Хмельницького так і його наступників, яка на наше переконання, полягала у почерговому «вибитті» протекції одного монарха протекцією (або ж прийняттям васальної залежності) іншого володаря, що дістало у вітчизняній історіографії назву політики полівасалітету³⁶⁵. Власне Віленська комісія, на нашу думку, розглядалася Б. Хмельницьким у контексті політики лавірування між більш сильнішими володарями, які постійно ворогували між собою за геополітичну першість в цьому регіоні. А головним секретом вітчизняного полівасалітету, як це не дивно, була мета якнайширшого незалежнення Українського гетьманату від колективної системи монархічної влади в Європі та Азії.

Можна було б звернути увагу й на те, що 1 грудня 1656 р. цезар Фердинанд III Габсбург та король Ян II Казимир підписали Віденський договір, який поновлював усі попередні мирні домовленості між країнами. У його статтях було відзначено, що австрійський імператор докладе усіх зусиль, щоб повернути під владу польського короля непокірних бранденбурзького електора Фрідерика Вільгельма та українського гетьмана Богдана Хмельницького (*Inprimis et ante omnia SCMtias per ablegatos suos quantocius dextre tam cum Ser-mo Electore Brandenburgico quam etiam cum ductore Cosacorum Chmielnicio eiusque exercitu agi*

³⁶⁵ Див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011.

curabit, ut ad obedientiam regi et regno debitam redeant»³⁶⁶). Окрім того, Відень зобов'язувався виступати посередником у переговорах між Польщею та Швецією, а також між Варшавою та Москвою, в т. ч. й щодо «української проблеми».

Тішить та обставина, що автор у тексті праці широко вживає назву «Україна» як відповідник «Війська Запорозького», а також такі означення як «українська політика», «українська позиція», «українські послы» «українсько-шведські», «українсько-польські відносини», а не «козацька політика», «козацькі послы», «козацько-польські відносини» і т. д., що притаманно представникам польської чи російської історіографії. Однак, на нашу думку, Я. Федорук так і не визначився з дуже важливим питанням: а який же все таки політико-правовий статус мала тогочасна Україна? Якщо у відносинах з Московським царством вона, за означенням вченого та багатьох його попередників, перебувала під протекцією (а, отже, можна говорити про існування протегованого державно-політичного утворення), то як, наприклад, сприймали Військо Запорозьке Австрійська імперія, Шведське та Французьке королівство, Трансільванське князівство, Молдавське господарство та інші країни – державою, квазідержавою, автономією, військом чи ще чимось іншим?

З огляду на специфіку дослідження, бажано було у додатку до книги опублікувати не лише повні тексти російських, польсько-литовських, австрійських та українських дипломатичних інструкцій на Віленську комісію, але й самий оригінальний текст (як російський, так і польсько-литовський) самого Віленського договору 1656 р.

Поза тим, ґрунтовна книга Я. Федорука «Віленський договір 1656 року» є першим унікальним вітчизняним дослідженням, що розкриває проблему міжнародного утвердження України за допомогою ідеї «війни і миру» Б. Хмельницького на тлі не лише локальних польсько-литовсько-російських переговорів та дипломатичних положень Віленського перемир'я 1656 р. між Варшавою та Москвою, але й показує як тогочасна міжнародна спільнота (Австрія, Швеція, Франція, Бранденбург) підтримувала або ж заперечувала справу утвердження нової держави на теренах Центрально-Східної та Східної Європи. А нещодавно, 26 червня 2012 р., на засіданні Спеціалізованої вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України автор книги публічно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю «Всесвітня історія»³⁶⁷.

³⁶⁶ Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. – Warszawa, 1985. – S.33.

³⁶⁷ Федорук Я. Міжнародні відносини середини XVII століття і укладення Віленського договору між Річчю Посполитою та Росією у 1656 р.: Автореф. дис. ... д.і.н. – К., 2012. – 36 с.

Сподіваємося, що відтепер, на прикладі чудового прочитання Ярославом Федоруком доби Богдана Хмельницького, історики звернуть пильну увагу на вивчення інших важливих міжнародних договорів, які безпосередньо стосувалися історичного поступу України ранньомодерного часу: «Андрусів 1667 року», «Бучач 1672 року», «Журавно 1676 року», «Бахчисарай 1681 року», «Вічний мир 1686 року», «Нарва 1704 року» тощо. Дуже б вже хотілося побачити історичні монографії українських вчених з такими назвами...

Taras Chuhlib

«War and Peace» of Hetman Bohdan Khmelnyts'kys in Historian Yaroslav Fedoruk's Vision [Review: Yaroslav Fedoruk. The Treaty of Vilnius (1656). The East European Crisis and Ukraine in the Middle of Seventeenth Century. – K.: Kyiv-Mohyla Academy Press. – 623 p.]

Тарас Чухлиб

«Война и мир» Гетьмана Богдана Хмельницького в прочтении историка Ярослава Федорука (Рец. на: Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія». – 623 с.)

УДК 281.9(477.7)

Олена Бачинська, Володимир Полторац

КОЗАЦЬКІ ГЕТЬМАНИ – МАГНАТИ – КОРОЛІ

(Рец.: Хало О. Корона Вишневецьких: історичний роман-хроніка. – К.: Преса України, 2011. – 440 с.)

Лубенська письменниця Ольга Хало презентує на розсуд українського читача долю окатоличеного литовсько-руського (а отже, й українського) роду Вишневецьких. Роду, який пішов від сина литовського князя Ольгерда – Корибута й припинив своє існування у 1744 р. із смертю останнього прямого нащадка – Міхала-Сервація Вишневецького.

Рецензований історичний роман – не перший твір Ольги Іванівни. За змістом він продовжує справжній цикл історичних романів: «Бешкетник», «Відгомін оржицьких степів», «Северин Наливайко», «Катерина Білокур» та ін. Жанр, обраний авторкою, примушує читача до роздумів над долею сім'ї, яка на тлі історичної епохи йде до омріяної корони Речі Посполитої, але на цьому шляху вірність рідній землі. Роман охоплює події кінця XVI – другої половини XVII ст. Судилося Вишневецьким очолити Річ Посполиту в критичний момент її буття, коли держава перебувала в агонії: підтята шаблями козацькими, ятаганами турецькими,

бердишами московськими, шпагами шведськими та пруськими. Колись могутня держава втрачала воєводство за воєводством, територію за територією. Кілька років правління Михайла-Корибута закінчились промовисто і символічно – отруєння короля під час святого причастя в західноукраїнським Львові...

Авторка вміло жонглює увагою уважного читача, повсякчас наводячи історичний контекст – тло, без якого жодна доля не розкрилася б у повноті яскравих барв індивідуальних якостей і почуттів. Ольга Іванівна прекрасно орієнтується в географії родоводу Вишневецьких, немов веде нас стежками рідної Лубенщини, степовими преріями полуденної України чи передгір'ями українських Карпат. Хитросплетіння генеалогічних зв'язків, чвари шляхетських партій та харизматичних магнатів, і разом з тим тиха ідилія повсякденного життя «на Вкраїні милій» постає перед очима у читача. Психологізм доходить до глибинного розуміння в розлогіх діалогах і мовчазних, але промовистих, жестах та міміці героїв. Ворожбитство Ївги Коноплянки та Аксині – напроорокувало Яреминому синові Михайлу Вишневецькому королівську корону, немов витончені рухи пензля майстра довершують сюжет подробицями та характерними ознаками часу.

Якщо порівнювати роман із картиною – то художник-автор зобразив твір в бароковому стилі – пишно та різнобарвно. Фарби, вензелі, сюжети мигтять перед нами, немов оживляючи бароковий час – такий яскравий та насичений, такий закручений та звивистий, такий гостросюжетний та сповнений щасливих або рокових збігів і чітких розрахунків.

В цілому відзначимо, що історичний роман-хроніка повністю виправдав і назву, і очікування від поринання до минулого часу. Трагедія народу й піднесення роду, залізна міць характерів, що скришилися під титановим різцем долі і водночас м'якість людських доброти та любові, що мов крапля сточили камінь несправедливості й за словами авторки: «Єдиний свідок – ... Замкова гора (в Лубнах. – О.Б.)... свято береже пам'ять про той зруйнований світ могутнього можновладця, відважного воєначальника й страшного у силі та безпощадності Ієремії Корибута Вишневецького».

Вітаємо Ольгу Хало з новим чудовим твором й бажаємо наснаги в майбутньому!

Olena Bachyns'ka, Volodymyr Poltorak

The Cossacks hetmans – magnates – kings (Review: Halo O. Crown of Vishnevets'cyis: historical novel-chronicle. – K.: Press of Ukraine, 2011. – 440 p.)

Олена Бачинская, Владимир Полторак

Казацкие гетьманы – магнаты – короли (Рец.: Хало О. Корона Вишневецьких: історичний роман-хроніка. – К.: Преса України, 2011. – 440 с.)

ЗАПОРОЗЬКІ ІКОНИ В ФОНДАХ ОДЕСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті подається перелік запорозьких ікон з церков Чортомлицької та Нової Січей, а тепер зберігаються у фондах і експозиції Одеського історико-краєзнавчого музею.

Ключові слова: ікони, Одеський історико-краєзнавчий музей

Музейна справа є в першу чергу процесом накопичення і збереження соціальної інформації, пізнанням та передачі знань, традицій, уявлень і емоцій посередництвом музейних предметів³⁶⁸. Оскільки попередником Одеського історико-краєзнавчого музею (далі – ОІКМ) був музей Одеського Товариства історії та старожитностей (далі – ОТІС), заснований у 1839 р. Отже цілком закономірним є підкреслити та відзначити музейну справу наших попередників у збереженні спадщини, зокрема зберігача музею ОТІС (з 1896 р.) Е. р. фон-Штерна, під час керівництва якого колекції музею настільки збільшились, що задля систематичного розміщення їх вже не вистачало старого приміщення. Завдяки його зусиллям було вирішено питання про повернення ОТІС всієї будівлі, яка формально належало Товариству, але більшу його половину займала міська публічна бібліотека. У 1900 р. Е. фон-Штерн (за один рік!) розмістив у приміщенні поверненої будівлі усі колекції музею у чіткій науковій системі, а також упорядкував і видав «Короткий вказівник музею»³⁶⁹.

За цим показником колекція запорозьких ікон музею ОТІС складалась: «Зала № 5: 1. Ікона благословляючого Христа Спасителя. 2. Ікона Господа з поперед стоячими Божою Матерю та Іоанном Предтечею, так званий Деїсус. 3. Ікона Св. Миколая, архієпископа Мирлікійського, написана у 1764 р. «коштом козаків Пашківського куреню Карпа і Петра Сторчову». Згадані вище три ікони-запорозького письма із Покровської церкви Нової Січі³⁷⁰.

«Зала № 6: 1. Копія храмової ікони бувший Покровської Січової запорозької церкви; ікона зображує Покров Пресвятої Богородиці на хмарах, з поперед стоячим архангелом Михаїлом та Миколаєм Чудотворцем; унизу- молитовні «старшини» запорозького війська; кошовий, суддя, писар та ін. Посеред них видно військову арматуру із запорозьким гербом (дикій кінь). 2. Ікона Пресвятої Богородиці Одигитрії у старовинній різьбленій рамці із Запорозької церкви села

³⁶⁸ Левыкин К.Г., Хербст В. Музееведение. – М., 1988. – С.12.

³⁶⁹ Сборник статей изданный Одесским Обществом Истории и Древностей в честь почетного члена Эрнеста Романовича фон-Штерна. – Одесса, 1912. – С.V-VI.

³⁷⁰ Фон-Штерн Э. Короткий указатель музея Одесского Общества Истории и Древностей. – Одеса, 1912. – С.67.

Капулівка Катеринославського повіту. 3. Ікона трьох Святителів Василя Великого, Іоанна Златоуста, і Григорія Богослова, у старовинній різьбленій рамці. Із тієї ж церкви. 4. Ікона Св. Рівноапостольного великого князя Київського Володимира І Святославича, – у різьбленій рамці. Із тієї ж церкви»³⁷¹.

З опису запорозьких ікон Е. фон-Штерна звертає на себе факт різниці храмової ікони Покрови Пресвятої Богородиці зразка 1912 р. та зразка тієї самої ікони 1955 р., (виходячи з опису), а саме відсутність зображення коня-герба запорожців на військовій арматурі. Це тема потребує окремого ретельного дослідження.

Доля склалася «милостиво» для запорозьких ікон вони пережили революції та війни ХХ ст. До середини 1950-х рр. вони зберігались в Одеському археологічному музею, у 1955 р. після постанови Міністерства культури УРСР про створення Одеського державного історико-краєзнавчого музею колекція запорозьких ікон була передана та знаходиться у фондах і експозиції ОІКМ (передано – Акт № 34 від 24.12. 1955 р., дата отримання ОІКМ 12.07.1957 р.)

На сьогодні в експозиції та фондах ОІКМ зберігаються (фото див. с. 173):

1. Ікона запорозька: Христос Спаситель. XVIII ст. (Іж-144). Розмір: 93 x 82 см. Матеріал і техніка: полотно, олія.

2. Ікона у дерев'яному окладі з іконостасу Запорозької Січової церкви з зображенням рівноапостольного князя Володимира. Початок XVIII ст. (І-423). Розмір: 44 x 27 см. Матеріал і техніка: дерево, олія.

3. Ікона запорозька: св. Миколай 1764 р. (Іж-146). Розмір: 104 x 74 см. Матеріал і техніка: полотно, олія.

4. Ікона: Трьох Святителів у дерев'яному окладі з іконостасу Запорозької Січової церкви, на якій зображено Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Двоє слова. Початок XVIII ст. (І-418). Розмір: 40,5 x 30,5см. (з окладом); 22 x 15см. (зображення). Матеріал і техніка: дерево, гіпс, олія, бронза.

5. Ікона: Одигітрія (Божя Матір з дитям) у дерев'яному окладі з іконостасу запорозької церкви. XVIII ст. (І-420). Розмір: 46 x 33 см.(з окладом); 21 x 16 см.(зображення). Матеріал: дерево, олія, бронза.

6. Ікона: Тайна вечеря у дерев'яному окладі з іконостасу Запорозької церкви. XVIII ст. (І-425). Розмір: 36 x 51 см. Матеріал і техніка: дерево, олія.

7. Ікона запорозька: Деїсус (Спаситель з предтечами Іоаном Хрестителем та Божою Матір'ю). Початок XVIII ст. (Іж-145). Розмір: 104 x 80 см. Матеріал і техніка: полотно, олія.

³⁷¹ Там само. – С.83.

8. Ікона запорозька: Зображення Покрова Богородиці з Святим Миколаєм, Архистратигом Михайлом на небі та козаками на землі. Копія храмової ікони 1836 р. (Іж-10). Розмір: 50 x 34 см. Матеріал і техніка: дерево, олія.

Oleg Gava

On Zaporozian icons in funds the Odesa Museum of History Local Lore

In the article the list of Zaporozhian icons from churches of Chortomlyk and New Siches is given, which are now kept in funds and displaying in the Odesa Museum of History Local Lore.

Key words: icons, Odesa Museum of History Local Lore

Олег Гава

Запорожские иконы в фондах Одесского государственного историко-краеведческого музея

В статье предложен список запорожских икон из церквей Чортомлыкской и Новой Сечей, а теперь сохраняются в фондах и экспозиции Одесского государственного историко-краеведческого музея.

Ключевые слова: иконы, Одесский историко-краеведческий музей.

Рецензент: В.М. Полторак, к.і.н., доцент (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

УДК 94(477.7)«2012»

Олена Бачинська, Тарас Чухліб

МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

«ПІВДЕННА УКРАЇНА: КОЗАЦЬКА ТА ПІСЛЯКОЗАЦЬКА ДОБА»

26-27 травня 2012 р. в Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова проходили Міжнародні наукові читання «Південна Україна: козацька та післякозацька доба». Читання відбувалися з нагоди 15-річчя Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України і присвячені пам'яті відомого українського історика А.Д.Бачинського (1933-1995).

Організаторами стали – історичний факультет Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Інститут історії України НАН України, кафедра історії України, Відділ історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, Чорноморське Гайдамацьке З'єднання, Громадська ініціатива «Оновлення країни».

Учасники – провідні фахівці вітчизняної та зарубіжної історичної науки з різних регіонів України: Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси, Чернігова та різних країн: Польща, Росія, Молдова.

Відкрились читання привітаннями учасникам конференції від ректора ОНУ д.п.н. І.М.Коваль та директора Інституту історії України НАН України д.і.н. В.А.Смолій. На пленарному засіданні пролунало декілька доповідей. В доповіді «40 років на службі Клію: Анатолій Бачинський як видатний вчений, дослідник історії козацтва на півдні України» д.і.н. Чухліб Т.В. (Інститут історії України) відзначив,

що з 450 наукових і науково-популярних праць одеського четверта частина належить історії козацтва. Зокрема, «однією з головних ідей його дисертаційної праці стало вивчення місця і ролі козацтва у колонізаційних процесах на півдні України протягом XVIII – першої половини XIX ст.³⁷² Промовистою виглядає та обставина, що першою та останньою прижиттєвою публікаціями вченого стали статті з історії українського козацтва. У 1994 та 1995 рр. вийшли його книги про Задунайську Січ та козацтво на півдні України³⁷³, які підсумували майже 40-річне служіння Анатолія Бачинського вибагливій Клію – музи усіх талановитих істориків світу».

Значна кількість напрямів з історії козацтва, що розпочав Анатолій Діомидович – історія задунайського козацтва, козацьких формувань після 1775 р., козацтва на Одещині, продовжили його учні.

Д.і.н. Х. М. Хмарський (ОНУ) в доповіді «Анатолій Бачинський у кафедральному колі: до просопографічного портрету університетських істориків-україністів» звернувся до іншого аспекту діяльності А.Д.Бачинського. Розпочавши свою доповідь зі студентських років історика, він показав його зростання, формування наукових інтересів під впливом талановитих викладачів історичного факультету – С.М.Ковбасюка, П.О.Каришковського. Проаналізував можливості наукової роботи А.Д.Бачинського в складних умовах кінця 60-70-х рр. XX ст., викладацької роботи серед колег і друзів.

Аналіз діяльності Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ пролунав у доповіді д.і.н. Бачинської О.А. (ОНУ). Було відзначено основні напрями роботи співробітників Інституту за 15 років. Основним з них стало видання науково-популярних і наукових праць з історії козацтва, організація різного рівня конференцій, семінарів, лекцій. Не менш важливим аспектом діяльності співробітників стала ініціатива й участь у підготовці увічненні пам'яті окремих персоналій та козацької історії в цілому, що призвело до встановлення пам'ятників, пам'ятних дошок та заповідних комплексів в Україні. За 15 років в Україні з'явилися філії Науково-дослідного інституту козацтва в різних містах України – Запоріжжя, Чернігів, Нікополь, Одеса. В них досліджуються регіональні особливості історії козацтва, виходять друком періодичні видання – «Козацька спадщина», «Запорозька старовина», «Чорноморська минувшина». Стало можливим значно розширити тематику досліджень історії козацтва, розкрити раніше «небажані» теми, переосмислити вже досліджені, визначені напрями для подальших досліджень.

³⁷² Бачинський А. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дис. канд. ист. наук: № 571. История СССР /Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1969. – 27 с.

³⁷³ Бачинський А. Січ Задунайська 1775 – 1828: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – 123 с.; Бачинський А., Бачинська О. Козацтво на півдні України, 1775–1869 рр. – Одеса, 1995. – 55 с.

Основні питання, які були розглянуті дослідниками в рамках Читань, пов'язані з актуальними проблемами розвитку Південної України, й зокрема Одеси в XVI – XX ст., питаннями ролі та значення козацтва в історії України та Європи. В рамках цих напрямів працювало шість секцій. Секції відображали основні аспекти роботи співробітників Інституту та його філій, а також напрями досліджень проф. А.Д.Бачинського. З доповідями виступили к.і.н. Гирич І. «Одеса серед інших інтелектуальних центрів української суспільно-політичної думки кінця XIX – початку XX ст.» (Київ), д.і.н. Федорук Я. «Українська проблематика на Віленських переговорах між Річчю Посполитою і Росією восени 1656 р.» (Київ), д.і.н. Леп'явко С. Динаміка чисельності козацького війська в кінці XVI – початку XVII ст. (Чернігів), к.і.н. Нікульча І. «Нормативно-правове забезпечення окупаційної політики Румунії на українських землях між Дністром та Бугом у 1941-1944 рр.» (Кишинів), д.і.н. Гончарук Т. «Місце Одеси в історії чумацького промислу XVI – XIX ст.» (Одеса), д.і.н. Михайлуца М. «Влада, населення і армія в умовах радянзації Південної Бессарабії після визволення її Червоною армією (1944-1945)» (Одеса), к.і.н. Музичко О. «Лекційні курси у системі Вищої історичної освіти на півдні України у другій половині XIX – першій половині XX ст.» (Одеса), к.і.н. Петрова Н. «Проблема формування етнічного складу населення Буджака у науковій спадщині А.Д.Бачинського» (Одеса).

Під час обговорення були залучені нові джерела для вирішення питань історії козацтва: документи Османської імперії та картографічні матеріали XVIII ст., документальні матеріали з архіву Російської Федерації. В рамках Читань відбувались презентації – нових видань з історії козацтва провідних українських вчених Т.Чухліба «Гетьмани України-Руси» (Донецьк, 2012); Я.Федорука «Віленський договір 1656 р.: східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст.» (Київ, 2011); збірника наукових праць «Чорноморська минувшина» (Вип.6.-Одеса,2011); монографії О.Дорошеко «Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII – початок XX ст.)» (Миколаїв, 2011), наукових нарисів «Євген Чикаленко в процесі українського націотворення» (Одеса,2012).

27 травня 2012 р. учасники Читань відвідали музей та фортецю в м. Бендери та с. Варниця (Республіка Молдова) – пам'ятні місця, пов'язані із гетьманом І.Мазепою, шведським королем Карлом XII та історичними подіями 1709 р. (Див. С. 173)

Підсумовуючи роботу Міжнародних читань були сформульовані та прийняті рішення: 1. Видати збірку матеріалів за результатами Читань; 2. Рекомендувати сформувати іменний фонд А.Д.Бачинського в Науковій бібліотеці ОНУ імені І.І.Мечникова до 80-річчя з дня народження історика у 2013 р.;

3. Рекомендувати Чорноморському Гайдамацькому з'єднанню звернутися до консульства Республіки Молдова з пропозицією встановити пам'ятник гетьману І.Мазепі в м. Бендери, де знаходились військові табори І.Мазепи та шведського короля Карла XII у 1709 р.

Bachyns'ka Olena, Chuhlib Taras

International scientific reading "South Ukraine: cossacks and postcossacks time"

Международные научные чтения «Южная Украина: казацкое и послеказацкое время»

УДК 94(477.7)«2012»

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: МИНУЛЕ, СЬОГОДЕННЯ ТА МАЙБУТНЄ»

19-20 жовтня 2012 р. в Миколаєві пройшла Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське козацтво: минуле, сьогодення та майбутнє» до 520-річчя Українського козацтва. Організаторами виступила Миколаївська Академія культурної спадщини Українського козацтва. Активну участь у підготовці конференції взяв її голова д.ек.н., професор В.В'юн. Підтримав та привітав учасників конференції міський голова м. Миколаєва В.Чайка.

На конференції зібрались представники козацьких товариств зі всієї України, які виголосили понад 30 доповідей. Головною темою конференції було обговорення майбутнього розвитку Українського козацтва. Доктор історичних наук, старший науковий співробітник Національної академії наук України Тарас Чухліб різко висловився на адресу «бутафорного козацтва». Він вважає, що майбутнє козаків неможливе без військової підготовки – саме козаки можуть стати в Україні аналогом національної гвардії у Франції та США або загонів цивільної оборони у Швейцарії. Науковець зазначив, що коли прийде час боронити українську незалежність, ані «медальки», ані погони та еполети не стануть в нагоді сучасному козакові. Натомість в разі надзвичайних ситуацій, громадянських безпорядків сильні загони козацької самооборони можуть стати на сторожу миру та спокою українського народу.

Відзвітував перед загалом отаман одеських гайдамаків С.Гуцалюк. Активна діяльність одеситів в сфері захисту довкілля, відродження національних традицій, науково-дослідній роботі відзначена була декількома нагородами, які отримав одеський отаман, зокрема «Золотий степовий Орел». (див. с. 160)

На сцені перед учасниками та гостями Всеукраїнської конференції виступив відомий кобзар О.Губський. Його звичаєві козацькі пісні зворушили загал і дозволили козакам відчувати зв'язок із старовиною.

З науковою доповіддю про українсько-турецькі союзи, зокрема про бойові дії українських козаків на боці Османської імперії в Кримській війні 1853-1856 р. виступив – к.і.н. В.Полторак. Науковець стверджує, що у держави не може бути вічних друзів – можуть бути лише вічні інтереси.

Всеукраїнський науково-практичний форум завершився концертною програмою та екскурсіями по Миколаєвщині. Саме під Очаковом 1492 р.

українські козаки захопили турецький корабель – згадка про цей факт стала першою згадкою про українське козацтво на Дніпрі. Проте ще раніше – 1489 р. на півночі Одещини неподалік сучасного смт Саврань відбулась битва козацько-українського війська із татарами – ця подія може вважати першою згадкою українських козаків взагалі. (Див. с.173)

Ukrainian scientific-practical conference

"Ukrainian Cossackdom: the past, the present and the future"

Всеукраинская научно-практическая конференция

«Украинское казачество: прошлое, настоящее и будущее»

УДК 94(477.7)«Станко»

**ВІДКРИТТЯ МЕМОРІАЛЬНОЇ ДОШКИ ВИДАТНОМУ АРХЕОЛОГУ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРУ СТАНКО**

16 лютого 2012 р. в Одесі відкрили меморіальну дошку видатному археологу, історику, етнологу Володимирі Никифоровичу Станко, який помер 16 лютого 2008 р.

Володимир Никифорович сприяв відкриттю та розвитку Відділу історії козацтва на Півдні України у 2000 – 2007 рр., він, один з тих хто активно підтримав початок видання часопису «Чорноморська минувщина» і протягом 2006-2007 рр. був членом редколегії цього видання.

Протягом 1994-2003 рр. Володимир Никифорович працював деканом історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Він відстоював принципи фундаментальної гуманітарної освіти, намагався зберегти та продовжити найкращі традиції факультету та університету. Низка його ініціатив сприяла становленню професійних істориків, археологів, етнологів.

Пам'ятна дошка В.Н. Станко встановлена на корпусі історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (див. фото с.173). На відкритті були присутні колеги Володимира Никифоровича – археологи, історики, учні, рідні та друзі вченого. Перед присутніми з привітальним словом виступили проректор університету д.і.н. Є.Стрельцов, д.і.н. М.Русев, завідувача Відділом археології Південно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР в Одесі к.і.н. Самойлова Т. Виступаючи згадували Володимира Никифоровича як інтелігентну людину, визначного вченого, який залишив по собі добру пам'ять, відзначили його талант, дякували за те, що вони стали науковцями.

Після відкриття меморіальної дошки відкрилась Міжнародна меморіальна наукова конференція «Людина в історії та культурі», відбулась презентація книги з однойменною назвою, присвячена пам'яті вченого.

***On inauguration of memorial board devoted to the eminent archaeologist
of the Southern Ukraine Volodymyr Stanko***

***Открытие мемориальной доски известному археологу
Южной Украины Владимиру Станко***

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Гава Олег – зав. відділом «Стара Одеса» Одеського державного історико-краєзнавчого музею.

Гончарук Тарас – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Грибовський Владислав – к. і. н., докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН

Константінова Вікторія – д.і.н., професор кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету

Левченко Галина – старший викладач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

Лиман Ігор – д.і.н., завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету

Ложешник Аліса – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Полторак Володимир – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Ровнер Олег – керівник клубу військової реконструкції «Джинестра»

Середа Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії нового та новейшого часу Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Федорук Ярослав – д.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Хромов Анатолій – к.і.н., науковий співробітник Державного архіву Одеської області

Чухліб Тарас – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Швайба Надія – к.і.н., незалежний дослідник (м.Ростов-на-Дону, Росія)

Шпітальов Генадій – к.і.н., доцент кафедри приватної охоронної діяльності Запорізького національного технічного університету.

ЗМІСТ СТАТТІ

Федорук Ярослав

Політика Кримського ханства в Охматівській кампанії 1654–1655 рр.....3

Шпитальов Геннадій

Донська військова флотилія в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр.12

Грибовський Владислав

Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва
російськими фалеристичними знаками.....38

Швайба Надія

Джерела з історії козацтва у фонді Канцелярії Азовського
губернського землеміра Державного архіву Ростовської області.....52

Полторак Володимир, Ровнер Олег

Одяг, зброя та військове спорядження Вірних козаків
чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр.61

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Левченко Галина

Періодична преса як осередок козакознавчих студій у XIX ст.
(на прикладі газети «Одесский Вестник»).....76

Музичко Олександр

Родина Сигаревичів у процесі українського націєтворення наприкінці
XIX – початку XX ст.83

Новікова Людмила

Право на гіпотезу у дослідженні історії козацтва: на прикладі
досвіду М. Є. Слабченка (1882-1952).....101

Лиман Ігор, Константинова Вікторія

Історіографія історії Південної України: видання «Наукова школа
професора А.В. Бойка: персоналії та доробок».....119

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Хромов Анатолій

Проект козацького війська шляхтича Іосифа Павліновського.1805 р...124

Гончарук Тарас

Документи про перенесення поміщиком С. Достаничем ділянки чумацької
дороги з Одеси до Тирасполя в районі села Степанівки в кінці 1830-х – на початку
1840- х рр.128

Ложешник Аліса

Участь полкового осавула Романа Согутчевського та значкового товариша
Гаврила Вареника в поселенні усть-дунайських буджацьких козаків (на
матеріалах Державного архіву Одеської області).....144

Бачинська Олена, Середа Олександр

Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та
під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр.....150

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Чухліб Тарас

«Війна і мир» гетьмана Богдана Хмельницького в прочитанні історика
Ярослава Федорука (Рец.: Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року.
Східноєвропейська криза і Україна у середині XVIIст. – К.: ВД «Києво-
Могилянська академія». – 623 с.).....160

Бачинська Олена, Полторак Володимир

Козацькі гетьмани – магнати – королі (Рец.: Хало О. Корона Вишневецьких: історичний роман-хроніка. – К.: Преса України, 2011. – 440 с.).....169

Гава Олег

Запорозькі ікони в фондах Одеського історико-краєзнавчого музею....171

Бачинська Олена, Чухліб Тарас

Міжнародні наукові читання «Південна Україна:

Козацька та післякозацька доба».....173

Всеукраїнська науково-практична конференція «Українське козацтво: минуле, сьогодення та майбутнє».....176

Відкриття меморіальної дошки видатному археологу Південної України Володимиру Станко.....177

Наші автори.....178

Зміст..... 179

Наукова Бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова

CONTENTS ARTICLES

Fedoruk Yaroslav

The Policy of the Crimean Khanate in the Okhmativ Campaign (1654–1655).3

Shpital'ov Gennadiy

The Don military flotilla (1735 – 1739).....12

Grybovs'kyi Vladyslav

Collective and personal rewards of Zaporizhzhian Cossacks

by Russian phaleristic signs.....38

Shvayba Nadiya

Sources for the history of the Cossacks in the Fund Office of the Azov province land surveyor (The State archive of the Rostov region).....52

Poltorak Volodymyr, Rovner Oleg

Black Sea Cossack's clothes, weapons and military equipment due the Russian-Turkish war 1787-1792.....61

COSSACKS STUDIES

Levchenko Galyna

The press as the center of Cossack studies in the XIX c. (an example of newspaper «The Messenger of Odessa»).....76

Muzychko Oleksandr

Sygarevych's family in the Ukrainian national movement at the end of XIX – the beginning of XX century.....83

Novikova Lyudmyla

Right on a hypothesis in research of history of the Cossacks: experience M.E.Slabchenko.....101

Lyman Ihor, Konstantinova Victoria

Historiography of the history of the Southern Ukraine: the edition «The Scholarly Cohort of Professor A.V. Boyko: Profiles and Accomplishments».....119

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Khromov Anatoliy

Project Cossack troops in 1805 given by nobleman Joseph Pavlinovs'kyi...124

Goncharuk Taras

Documents on transferring by landowner S. Dostanych of a part of Chumack (trade) road from Odesa to Tyraspil' in the area of village Stepanivka in the end of 1830th – at the beginning of 1840th128

Logeshnyk Alisa

Participation of regimental osauls R. Sogutchevskyi and G. Varenik in the migrations of the Mouth-Danube Budjak Cossacks (on the materials of Odesa region State Archives).....144

Bachins'ka Olena, Sereda Olexander

Osman-Turkish documents on Cossacks of Zadunays'ka Sich before and during the Russian-Turkish war 1828-1829.....149

REFERENCES, CHRONICLE

Chuhlib Taras

«War and Peace» of Hetman Bohdan Khmelnyts'kyi in Historian Yaroslav Fedoruk' Vision [Review: Yaroslav Fedoruk. The Treaty of Vilnius (1656). The East European Crisis and Ukraine in the Mid-Seventeenth Century. – K.: Kyiv-Mohyla Academy Press. – 623 p.].....160

Bachyns'ka Olena, Poltorak Volodymyr

The Cossacks hetmans – magnates – kings (Review: Halo O. Crown of Vishnevetskyis: historical novel-chronicle. – K.: Press of Ukraine, 2011. – 440 p.).....169

Gava Oleg

On Zaporozhian icons in funds of Odesa Museum of History Local Lore....171

Bachyns'ka Olena, Chuhlib Taras

International scientific reading "South Ukraine: cossacks and postcossacks time"173

Ukrainian scientific -practical conference "Ukrainian Cossackdom: the past, the present and the future".....//176

On inauguration of memorial board devoted to the eminent archaeologist of the Southern Ukraine Volodymyr Stanko.....177

Our authors.....178

Contents.....181

Наукова Бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 7

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

*Видавець СПД Бровкін О.В.
(Свідоцтво видавця ДК №1389 від 11.06.2003 р.)
м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 050-395-40-15.*

*Надруковано з готового макету.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Bookman Old Style. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 11,5.
Наклад: 100 прим.
Ціна договірна.*